

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

Diplomski rad

Arhitektura bivše tvornice koža u Zagrebu

(sklop zgrada Gliptoteke HAZU)

Tihana Boban

SAŽETAK:

Zagrebačka tvornica koža, čiji su tvornički kompleksi i objekti podvrgnuti stilskoj analizi, je kroz sedamdeset godina kontinuiranog poslovanja bila najveći industrijski pogon u Hrvatskoj, ali i šire. Njeni skromni počeci mogu se pratiti od sredine 19. stoljeća kada se na obalama potoka Medveščaka podiže stari tvornički sklop koncentriran oko tvornice koža koja se smjestila u nekadašnjoj Kožarskoj ulici br. 293. U razmaku od nekoliko godina, *Zagrebačka tvornica koža* se proširila na parcele u Novoj Vesi te je 1880-ih osnovan Konfekcijski zavod za potrebe kraljevske vojske. U tome razdoblju dolazi do intenzivnijeg širenja i izgradnje novih tvorničkih objekata koji se stilski razlikuju od prvoga tvorničkoga kompleksa. Zbog blizine stambenim objektima Nove Vesi, arhitekti su prilikom oblikovanja tih industrijskih pogona poštivali rezidencijalni karakter četvrti što je rezultiralo historicističkim pročeljima na zgradama Nove Vesi 11, 17 i 19. Osim toga, na prostornu kompoziciju tvorničkoga kompleksa u Novoj Vesi utjecala je suženost parcela, a potrebno je istaknuti da su već tada vlasnici tvornice angažirali vrsne graditelje i arhitekte, među kojima su najznačajniji Janko Grahor, Martin Pilar, Janko Holjac, Antun Res te Slavko Benedik i Aladar Baranyai. Svojim arhitektonskim rješenjima utjecali su na razvoj zagrebačke industrijske arhitekture, što je najvidljivije na objektima nove tvornice čiji je oblikovni jezik istovjetan tadašnjim najnovijim dosezima u industrijskoj arhitekturi. S proglašenjem likvidacije tvornice 1937. godine, pogoni novoga tvorničkoga sklopa dobili su novu funkciju, tj. prenamijenjeni su u muzejski prostor Gliptoteke čime je nekadašnja najznačajnija industrijska tvornica ostala sačuvana uz minimalne preinake. Time je učinjen značajan korak u pogledu konzervacije i prenamjene industrijskih objekata u Hrvatskoj te je s novom namjenom očuvana memorija na tvornicu obitelji Štern koju su obilježili brojni štrajkovi, prijave, ali i međunarodni uspjesi njenih proizvoda.

Rad je pohranjen u: Knjižnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu

Rad sadrži: 214 stranica, 107 reprodukcije. Izvornik je na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: Tvornica koža, Gliptoteka, Janko Holjac, Martin Pilar, Zagreb, industrijska arhitektura

Mentor: dr. sc. Dragan Damjanović, izv. prof.

Ocjenjivači: dr. sc. Lovorka Magaš Bilandžić, doc.

dr. sc. Marko Špikić, izv. prof.

Datum prijave rada: 23. siječnja 2015.

Datum predaje rada: 1. rujna 2016.

Datum obrane: 26. rujna 2016.

Ocjena: odličan (5)

SADRŽAJ:

1. UVOD.....	5
2. DOLINA POTOKA MEDVEŠČAKA.....	8
3. INDUSTRIJA HRVATSKE U 19. STOLJEĆU.....	14
3. 1. INDUSTRIJA KOŽE U HRVATSKOJ.....	19
4. OSNIVANJE TVORNICE KOŽA U ZAGREBU.....	21
5. OBITELJ ŠTERN.....	25
6. KOMPLEKS ZAGREBAČKE TVORNICE KOŽA.....	28
6. 1. IZGRADNJA STARE TVORNICE (1868.-1888.)	29
6. 2. KOMPLEKS TVORNICE CIPELA ASTRA.....	42
6.3. KOMPLEKS NOVE VESI BR. 19 I ZAVOJNE ULICE BR. 2	45
6.4. NOVA TVORNICA ZA STROJENJE I BOJADISANJE KOŽA	49
7. SUDBINA I PRENAMJENA TVORNICE KOŽA I NJENIH POGONA 1930-IH GODINA....	63
8. TVORNICA KOŽA I TVORNICA CIPELA ASTRA OD 1930. do 1960-ih godina.....	68
9. OSNUTAK GLIPTOTEKE NA PODRUČJU NOVOG TVORNIČKOGA KOMPLEKSA.....	74
10. REGULACIJA ZAVOJNE, KOŽARSKOJE TE MALE ULICE.....	81
11. INDUSTRIJSKA ARHITEKTURA U SVIJETU I HRVATSKOJ.....	83
11.1. STILSKA USPOREDBA PAROMLINA I TVORNICE KOŽA	87
12. O NAČINU I UVJETIMA RADA TE POSLOVANJU ZG. TVORNICE KOŽA.....	89
12. 1. OSNOVNE INFORMACIJE O PROIZVODNJI KOŽA I POSLOVANJU TVORNICE..	89
12. 2. O TEHNOLOŠKOM PROCESU OBRADE KOŽA.....	94
12.3. NAČINI POSLOVANJA U TVORNICI KOŽA	97
12. 4. RADNIČKI UVJETI U TVORNICI KOŽA	99

12. 5. PRIJAVE NA RAČUN TVORNICE KOŽA.....	102
13. ZAKLJUČAK.....	109
14. KRONOLOŠKA TABLICA.....	111
15. LITERATURA	114
16. SLIKOVNI PRIKAZI.....	118

1. UVOD

U ovome diplomskome radu pozornost će biti usmjerena na otkrivanje i dokumentiranje razvoja nekadašnje *Zagrebačke tvornice koža* koja je u svojem punom opsegu obuhvaćala parcele pogona koje su se smjestile unutar dva uličnoga bloka- područje staroga tvorničkoga kompleksa koje se smjestilo unutar bloka kojeg uokviruju tadašnja Kožarska, Mikloušićeva i Zavojna ulica, te područje unutar kojeg su se smjestili objekti nove tvornice obojanih koža koje je omeđeno Zavojnom, Kožarskom i Malom ulicom. Naime, u razdoblju od sedamdeset godina koliko je djelovalo poduzeće *Zagrebačke tvornice koža* i *Tvornice cipela*, njeni pogoni raširili su se na ukupnoj površini od 6,087.5 četvornih hvati. Nukleus ovoga tvorničkoga kompleksa bila je stara tvornica koža, smještena uz lijevu obalu nekadašnjeg potoka Medveščaka, sagrađena 1869. godine. Njena lokacija odigrat će važnu ulogu u daljnjem širenju tvorničkih pogona, jer svojim smještajem nastavlja dugu tradiciju obrta i manufaktura koja je u dolini potoka Medveščaka, a jednim dijelom i u Novoj Vesi, bila razvijena od sredine 14. stoljeća. Zbog toga će u prvom poglavlju biti izložen kratak pregled razvoja ovoga naselja dvojnoga karaktera, čiji će se stambeni prostori i industrijski pogoni smjestiti uz obale potoka. Također, upravo će potok Medveščak odrediti i utjecati na tok razvoja naselja, a važno je istaknuti kako je godinama bio prirodna granica između dvaju zagrebačkih naselja, kao i to da je bio vitalni pokretač gospodarskog razvoja grada. Svojim utilitarnim objektima i industrijskim pogonima koji se izgrađuju krajem 18. i sredinom 19. stoljeća, potok je odredio sliku Zagreba koji u to doba postaje ishodište industrijalizacije. Veliku ulogu u industrijalizaciji grada Zagreba odigrala je tvornica koža, koja je u to doba bila prva veća industrijska tvornica koja se bavila obradom kože u Hrvatskoj. Njeni pogoni, izgrađeni u prvoj fazi izgradnje (1869.-1888.), smjestili su se na lijevoj i desnoj obali potoka Medveščaka koji je bio zaslužan za njihovu pravocrtnu prostornu organizaciju. Narednih godina, *Tvornica koža* širi svoje poslovanje na parcele sjeverno od potoka prema Novoj Vesi, čime se stvara novi tvornički kompleks koncentriran oko zgrade Konfeksionalnog zavoda, a važno je istaknuti kako već tada uprava tvornice povjerava izvođenje svojih objekata vrsnim zagrebačkim graditeljima, Janku Jambrišaku, Janku Grahoru, Martinu Pilaru i, dok će na kasnijim objektima biti angažiran i Janko Holjac i Antun Res. Nakon regulacije Zavojne ulice, započinje izgradnja kompleksa zapadno od te ulice, koji je bio namijenjen za stanovanje i pomoćne radione, dok će ulična pročelja prema Novoj Vesi biti izvedena u historicističkom i secesijskome stilu, za razliku od pročelja starijih objekata na kojima je istaknuta njihova utilitarna funkcija. Novi tvornički kompleks koji je izgrađen u razdoblju od 1900. do 1920-ih godina, smjestit će se zapadno od starog tvorničkoga kompleksa, a upravo u tom razdoblju *Zagrebačka tvornica koža* postaje najveće industrijsko poduzeće u Hrvatskoj i šire, čiji su proizvodi bili poznati po cijeloj Europi. Četiri objekta nove tvornice obojanih koža odlikuju se čistim arhitektonskim jezikom karakterističnim za industrijske objekte 19. stoljeća. Redukcija dekoracije,

istaknuta horizontalnost i vertikalnost pročelja, opeka kao glavni građevni materijal, upotreba novih konstruktivnih materijala, brisanje granica između unutrašnjosti i vanjštine te čisti funkcionalizam i utilitarnost kojim se arhitekti vode pri izvođenju pročelja, odlike su koje pronalazimo i na objektima novoga tvorničkoga kompleksa. U toj završnoj fazi izgradnje tvornice, Martin Pilar, Janko Holjac, Valentin Cella, Antun Res te Benedik i Baranayai, oblikovat će objekte koji su značajni zbog svoje industrijske vrijednosti, a njihovom prenamjenom u muzejski prostor današnje Gliptoteke, očuvana je memorija na bogatu industrijsku baštinu i zlatna vremena industrijskoga Zagreba. Nažalost, isto se ne može reći za pogone starog tvorničkoga kompleksa, jer je jedan dio porušen za potrebe otvorenja nove Tkalčičeve, dok je drugi dio bio uklopljen u *Tvornicu cipela Franjo Gorjup* čiji su objekti, izgradnjom *Kaptol Centra* 2000. godine, zauvijek nestali. Iako se pri sastavljanju ovoga rada, nametala i kronološka dokumentacija faza izgradnje *Tvornice koža*, stilska obrada pogona po blokovskom opredjeljenju nametnula se kao primarna metoda. Naime, cijeli tvornički kompleks podijeljen je na četiri bloka s glavnim ulicama kao njihovim granicama te je unutar svakoga bloka, kronološki mapiran njihov razvoj, počevši od stare tvornice koža na potoku, preko Konfekcijskoga zavoda i dijela namijenjog stanovanju, do novoga tvorničkoga kompleksa. Potrebno je istaknuti kako o bivšoj tvornici koža ne postoji cjeloviti znanstveni rad, iako se Vesna Mikić u svojem magistarskom radu o Gliptoteci dotakla i pogona stare tvornice koža. No, vrijednost njenoga rada najizraženija je u dokumentiranju prenamjene tvorničkoga kompleksa u muzejski prostor u Medvedgradskoj ulici broj 2. Najveći dio podataka koji se tiču tvornice koža, dobiveni su zahvaljujući fondusu Državnoga arhiva u Zagrebu, u kojem se nalaze spisi, nacrti i građevinske dozvole većine pogona tvornice. Osim toga, mnogi podaci o poslovanju i načinima rada u tvornici, nalaze se u gotovo svakoj knjizi o industriji Zagreba i Hrvatske onoga vremena. Tako se zaključci u poglavlju dvanaest temelje na spoznajama o tvornici koža kao industrijski vrijednome pogonu, čiji su kapaciteti i zalihe robe, prednjačili nad ostalim pogonima u Hrvatskoj (Bičanić, Horvat), kao mjestu prvih organiziranih štrajkova (Despot; Gross) i kao primjer loših radničkih i higijenskih uvjeta o kojima se doznaje iz zagrebačkih novina i izvještaja zdravstvenih stručnjaka. Na temelju tih podataka, stvara se prava slika o tvornici koža koja je puno više od najvećeg industrijskoga poduzeća u regiji.

Teme posljednjih poglavlja, tiču se sudbine *Zagrebačke tvornice koža* i *Tvornice cipela*, koje su 30-ih i 40-ih godina dobile novu namjenu, a svakako je najznačajniji proces prenamjene nove tvornice obojanih koža u prostore Gliptoteke. Zahvaljujući toj adaptaciji, znamo kako je taj tvornički kompleks izgledao, jer prilikom prenamjene nije došlo do većih rušenja, što se ne bi moglo reći za ostale dijelove tvornice. Tim postupkom, omogućena je i pravomjerna zaštita ovoga industrijskoga objekta, čime je napravljen i veliki korak u konzervaciji industrijske baštine. Novom funkcijom, prostori nekadašnje tvornice koža postali su primjer kako uspješno sačuvati prošlost u sadašnjosti, za razliku od Paromlina čiji su objekti izloženi propadanju.

Nakon kratkog pregleda industrijske arhitekture u svijetu i u Hrvatskoj, naglasak će biti stavljen na strategije poslovanja i načine rada *Tvornice koža*, koju su, osim brojnih uspjeha na međunarodnim izložbama, obilježili veliki štrajkovi, česte prijave građana protiv zagađenja zraka te loši radnički uvjeti. Iako je poslovanje tvornice mnogima bilo trn u oku, nesumljiv je značaj koju je ova tvornica, kroz sedamdeset godina djelovanja, odigrala za gospodarski razvoj Zagreba, a svojim konstruktivnim i stilskim oblikovanjem, u čijem kreiranju su sudjelovali najistaknutiji zagrebački graditelji i arhitekti, predstavljala je novu etapu u hrvatskoj industrijskoj arhitekturi.

2. DOLINA POTOKA MEDVEŠČAKA

Dolina potoka Medveščaka u prošlosti je bila okarakterizirana kao najljepši dio grada Zagreba koji je najraznolikiji po svom karakteru i najbujniji životom od svih tadašnjih perifernih dijelova grada.¹ Važno je napomenuti kako navedena dolina obuhvaća područje današnje Nove Vesi, Jurjevske i Tkalčičeve ulice te kako se Nova Ves u 19. stoljeću smatrala periferijom grada Zagreba. Ono što povezuje ove ulice zasigurno je potok Medveščak, te bismo dolinu Medveščaka mogli podijeliti na tri dijela: „srednji dio (od Gupčeve zvijede do crkve sv. Ksavera), vanjski dio (na sjeveru od te crkve duž ceste prema Kraljevcu i Šestinama) i južni dio (onaj najbliži gradu i to od obronaka brijega ispod Jurjevske ulice do potoka Medveščaka, uključujući početni dio Mlinarske ceste i Medvedgradsku, nekadašnju Kožarsku ulicu.“² Nas će zanimati povijest i širenje Nove Vesi koja je smještena u neposrednoj blizini centra grada Zagreba, te je od vremena njenog osnutka pa sve do danas, zadržala poseban karakter čiji je razvoj odredio potok Medveščak, nekoć zvan Circuniza, Cirkvenik ili Medvednica.³ Upravo će neposredna blizina potoka Medveščaka, utjecati na smještaj prvih gospodarstava i ljetnikovaca u Novoj Vesi, no prije bi se trebalo reći nešto o samome potoku. Bitno je istaknuti kako najstariji spomen potoka Circuniza potječe iz 1201. godine kada se u ispravi kralja Emerika potvrđuju kaptolske međe.⁴ Izvirući iz vrela Bažulovka podno Medvedgrada, Medveščak teče šestinskom dolinom te se ispod Okrugljaka spaja s potokom Gračancem. Zbog njegovog niskog korita, na početku 13. stoljeća prokopan je umjetni mlinski kanal koji se od Okrugljaka do Krvavog mosta zvao Pretoka ili Prekopa. Nekoć je Pretoka, koja se u 19. stoljeću nazivala i Melinskim potokom, „tekla usporedno s Medveščakom od Okrugljaka do Vogelova mlina na današnjoj Zvijezdi uz njegovu zapadnu stranu“, zatim je prelazila matičnom potoku sa istočne strane, „da bi negdje u polovici današnje Medvedgradske ulice, kod Gliptoteke, ponovno prešla zapadno od potoka Medveščaka, nastavljajući svoj put današnjom Kožarskom ulicom do Krvavog mosta ispod kojeg se ulijevala u potok Medveščak.“⁵ Prije preloženja potoka, tekao je dalje kroz Ksaversku dolinu, te je preko Medvedgradske, zapadne strane ulice Potok (današnje Tkalčičeve ulice) i ulice Pod zidom nastavljao prema istoku do Jurišićeve ulice, gdje je između Palmotićeve i Draškovićeve ulice skretao prema jugoistoku, kroz Sajmište i Ulicu Franje Račkoga da bi kod Žitnjaka nastavio svoj tok ulijevajući se u

¹ Dobronić 1960: 290

² Ibid: 290

³ Premerl 2005: 15

⁴ Ibid: 17

⁵ Ibid: 15

Savu.⁶ Takva je prirodna, tj. topografska datost- potok koji prolazi u blizini Nove Vesi- odredila granice tadašnjeg srednjovjekovnog Zagreba, utjecala je na pojavu prvih gospodarskih objekata te je omogućila razvoj i širenje područja kojim potok neposredno prolazi. Naime, Medveščak je tekao između zagrebačkih naselja Gradeca i Kaptola te je činio njihovu istočnu, odnosno zapadnu granicu (dijelio crkveno naselje od kraljevskog grada), a oba naselja iskoristila su blizinu potoku kako bi na njegovim obalama podigli mlinove te na taj način zadovoljili osnovne gospodarske potrebe. No, u 14. stoljeću odvijali su se sukobi između dva naselja u pitanju upotrebe vode i područja na kojem se grade mlinovi, te se mirom od 1392. godine odredilo kako se mlinovi ne smiju dizati južno od križanja potoka i kanala.⁷ Odredba kojom je „Gradec mogao graditi svoje mlinove sjeverno od groblja na Novoj Vesi, a Kaptol južno“⁸, poštivala se sve do 18. stoljeća kada se pojavljuju prve manufakture smještene južno od Gupčeve Zvijezde. Zanimljivo je promatrati razvoj četvrti Nove Vesi, od prvih mlinova i kanoničkih posjeda u 14. stoljeću pa sve do simbioze reprezentativnih vila i industrijskih objekata na tom uskom području. Tako je prostor Kaptola u srednjem vijeku bio ispunjen kanoničkim kućama i crkvenim objektima te su granice naselja bile omeđene tokom potoka sa zapada. Nedugo zatim, „sjeverno od Kaptolske ulice, osnovana je 1344. g Nova Ves („Liepa Ves“), kao slobodna općina građana pod upravom Kaptola.“⁹ Riječ je o području koje je od osnutka pripadalo zagrebačkom biskupu, a na čijem području su se nalazile kuće brojnih obrtnika, a kasnije i kurije prebendara. Nova Ves bila je nastanjena već u prvoj polovini 13. stoljeća kada su se ondje nalazila četiri kmetska selišta i kaptolski mlinovi na zapadnoj strani potoka.¹⁰ U drugoj polovini 14. stoljeća, sa zapadne strane novoveške ceste niknulo je naselje s mlinovima i stambenim kućama, dok su se krajem 15. stoljeća na obroncima Kaptola razvila građanska naselja.¹¹ Daljnji uzlet rezidencijalnog karaktera Nove Vesi započinje u 17. stoljeću kada je uz mlinove na Pretoki započela izgradnja stambene zone uz ulice Potok, Kožarsku i ulicu Pod zidom.¹² Krajem 19. stoljeća dolazi do planirane izgradnje toga područja koja je bila određena brojnim regulatornim osnovama. Tako je zanimljiva, u vezi s regulatornom osnove iz 1887. godine, odluka Gradskog poglavarstva od 21. kolovoza 1888. godine, u kojoj je donesena naredba nadopunjenja građevnoga reda za grad Zagreb.¹³ Tako se u prvom razdjelu grada u

⁶ Premerl 2005: 16

⁷ Šepić 2005: 2

⁸ Premerl 2005: 21

⁹ Ibid: 13

¹⁰ Šepić 2005: 1

¹¹ Knežević 2003: 27

¹² Premerl 2005: 16

¹³ Galjer 2000: 141

Novoj Vesi smiju graditi samo dvokatne kuće, dok se u Novoj Vesi do Sv. Ivana na Potoku smiju graditi samo kuće na jedan kat. Što se tiče smještaja tvornica, njihova gradnja je dozvoljena u drugom (tadašnji južni dio grada između Save i željezničke pruge) i trećem razdjelu (sjeverni dio) grada, dok je u prvom razdjelu (središnjem dijelu grada) njihova gradnja dopuštena istočno od Klaoničke ulice i zapadno od željezničkog perivoja.¹⁴ Za nas je zanimljiva odredba koja se tiče smještaja tvornice. Tako se „nečiste tvornice nesmiju ipak namještati u 1. i 3. gradskom razdjelu, a u 2. razdjelu mogu se graditi samo istočno od ceste vodeće u Trnje prema majuru grofa Kulmera.“¹⁵ No, kao što možemo primijetiti, u Novoj Vesi, točnije u prvom razdjelu, su prije donošenja regulatornih osnova izgrađene brojne čiste i nečiste tvornice, a kao posljedica toga u tome području spontano nastaju prva radnička naselja, i to u nekadašnjoj Kožarskoj ulici. Najraniji zapis o počecima radničkoga naselja u Kožarskoj ulici potječe iz 1832. godine te je vezan uz parcelaciju zemljišta Josipa Štajdahera na osam dijelova kod Kožarske ulice.¹⁶ Najsjevernija osmina toga posjeda „nalazila se na mjestu na kojem je kasnije podignuta tvornica koža (današnja Medvedgradska 2), dok su se južniji dijelovi rasparceliranog zemljišta nastavljali na najsjeverniju kuću na Potoku, odnosno u Kožarskoj ulici (Tkalčičeva 60 i Kožarska 50).“¹⁷ Ostalih pet od ukupno sedam parcela kupili su ljudi koji su po zanimanju bili radnici, dok je najsjevernija parcela dalje parcelirana, te je njene dijelove kupilo troje radnika. Takvo smještanje radnika u malom naselju u produljenju Kožarske ulice najvjerojatnije svjedoči o postojanju manufakturnog poduzeća u blizini. Budući da su vlasnici kuća u većini slučajeva bili radnici, upravo će se u Kožarskoj ulici u 19. stoljeću oblikovati i prvo radničko naselje koje je kasnije prošireno izgradnjom tvornice koža. Važno je napomenuti kako je Kožarska ulica „imenovana 1878. po tradiciji štavljenja kože uz potok [...] a godine 1928. preimenovan je sjeverni dio Kožarske ulice, od Zavojne do Vrančičeve, u Medvedgradsku ulicu.“¹⁸

¹⁴ Galjer 2000: 141

¹⁵ Ibid: 141

¹⁶ Dobronić 1983: 304

¹⁷ Ibid: 304

¹⁸ Premerl 2005: 24

Nedaleko od tih radničkih kuća, na obroncima potočne doline, ispod Jurjevke i Mlinarske ulice te u Novoj Vesi, u 19. stoljeću niču reprezentativni gospodski vrtovi, perivoji i ljetnikovci od kojih su najpoznatiji onaj zvan Schönbach baruna Radivojevića i onaj biskupa Aleksandra Alagovića na kraju Nove Vesi. Upravo će ovaj dio Zagreba glasiti kao najljepši i najzdraviji dio grada u kojem su se nalazila brojna zabavišta i parna kupališta u kojima su uživali brojni Zagrepčani.

S druge strane, „nastajući uz potok, prvi zagrebački mlinovi i manufaktura dali su dolini glavno obilježje“, koja je, osim što je okarakterizirana kao kolijevka industrijalizacije, bogata i raznolikostima: „od gospodskih posjeda do perivoja, od javnih kupališta do bludilišta, od gospodstva i manufakture do trgovine, obrtništva i rasonode.“¹⁹ O gospodarskim počecima i značaju koje je za ovo područje odigralo potok, dovoljno svjedoči karta Zagreba krajem 14. stoljeća na kojoj se vide mlinovi koji su bili u vlasništvu crkvenih redova, ali i feudalaca te gradačkih stanovnika.²⁰ Kao što možemo pratiti razvoj Nove Vesi kao sjedišta prvih zagrebačkih ljetnikovaca, zahvaljujući ponajprije netaknutoj prirodi u čijoj su oazi stanovnici Zagreba pronašli mir, tako možemo i mapirati početak stvaranja industrijskog područja na potoku Medveščaku. „Od srednjeg vijeka do potkraj 19. stoljeća imao je ulogu žile kucavice gospodarskog razvoja obaju povijesnih naselja, a višestoljetnoj tradiciji obrtništva uz tok Medveščaka i njegova umjetnog kanala Pretoke (Melinski kanal) pridružila se sredinom 18. stoljeća manufaktura, a drugom polovinom 19. stoljeća industrija.“²¹ Zahvaljujući arheološkim nalazima s toga područja, možemo sa sigurnošću odrediti početak ozbiljnijih gospodarskih pothvata u dolini potoka Medveščaka. Tako su prilikom izgradnje *Kaptol Centra* pronađeni nalazi srednjovjekovne radionice za izradu kaljevih peći i to na zapadnom brežuljku Nove Vesi, točnije u Novoj vesi br. 11, a upravo ti gotički pećnjaci koji su datirani na početak 16. stoljeća, kao i ostali pronađeni objekti, svjedoče o postojanju prve manufakture na tom području.²² Osim već spomenute mlinarske industrije, potočnu vodu Medveščaka koristili su i kožari iz Jurišićeve ulice, klaonica, kaptolska kovačnica, te tvornica papira iz 19. stoljeća na Zavrtnici.²³ U 18. stoljeću područje Nove Vesi i doline potoka Medveščaka postaje mjesto prvih industrijskih pogona. Tako se prve manufakture počinju graditi na južnom dijelu potoka- „1750. godine suknara i bojadisaonica tkanina F.Kuševića, 1771. godine kaptolska manufaktura papira, 1810. manufaktura likera J. Weissa u Kožarskoj ulici 48“, što je rezultiralo stvaranjem prve industrijske zone u Zagrebu u 19. stoljeću

¹⁹ Premerl 2005: 9

²⁰ Šepić 2005: 2

²¹ Arčabić 2005: 65

²² Premerl 2005: 9

²³ Ibid: 16

zahvaljujući otvaranju „1829. tvornice kamenine J. Kriegera, 1830. tvornica ulja i mlin D. Rempfla, 1883. tvornice keramičkog posuđa i peći, zatim tvornice sapuna, manufakture cigareta A. Mallina te izgradnjom prve tvornice koža 1864. godine V. Šimonića, a zatim i druge tvornice koža V. Sterna.“²⁴ Na kraju, „ovaj uski prostor uz tok (danas kanaliziranog) potoka možemo smatrati paradigmom razvoja manufakturno-industrijske proizvodnje čiji luk zatvara revitalizacija tvornice kože.“²⁵ Bogata povijest i raznolikost sadržaja na području koje se proteže u samom središtu grada, svjedoči o potencijalima koje je ovaj prostor iskoristio, a sve to zahvaljujući potoku koji je odredio karakter i razvoj toga dijela grada.

Područje doline Medveščaka je pri kraju 19. stoljeća dobilo novi, moderniji izgled, jer su gradske vlasti odlučile riješiti pitanje smrada koji se širio iz samoga potoka. Nakon provedenih studija o mogućim rješenjima, donesena je odluka kako bi se potok Medveščak trebao premjestiti istočnije od dotadašnjeg korita. Prelaganje potoka Medveščaka rezultat je regulatornih osnova iz 1865. i 1887. godine kojima se htjelo stvoriti novo gradsko središte, a upravo je potok svojim tokom koji je krivudao kroz središte grada priječio razvoj modernoga grada, ali je bio i uzrok smrada, prljavština i čestih poplava na Harmici. U prvoj točki regulatorne *Osnove za rasprostranjenje i poljepšanje grada Zagreba* iz 1865. godine govori se o potrebi premještanja potoka Medveščaka jer je „leglo smrada i opasnosti od poplava, osobito gdje ulazi među redove kuća između Podzida i Jelačićevog trga, gdje ga upotrebljavaju kano opće skladište svakojakih kuhinjskih otpadaka.“²⁶ Prema nacrtu iz 1865. godine obilježena je izvedba regulacije potoka Medveščaka te je nov položaj potoka prebačen u Ribnjačku dolinu koji se nastavljao Draškovićevom južno od ulice Franje Račkoga, a ulijevao se u potok Medveščak kod Gradske klaonice u današnjoj Bauerovoj ulici.²⁷ No, do konačne realizacije ne dolazi, a Gradsko poglavarstvo je imenovalo Odbor za izvođenje sustava gradske kanalizacije i regulacije potoka Medveščaka kako bi spriječili izlaženje Medveščaka iz svog korita, ali i kako bi smanjili smrad koji nastaje od otpadaka iz kožare koji se ulijevaju u potok pri ulazu u grad. Osnovom iz 1889. godine predlaže se da se potok makne iz grada i preloži u dolinu istočno od Nove Vesi do Ribnjaka, a zatim bi tekao u nadsvođenom kanalu do kraja Draškovićeve, dok bi u otvorenom prokopu ispod željezničke pruge tekao prema jugoistoku do Save. Time bi se ispravio sjeverni rub Jelačićeva trga u ravnu liniju u skladu s kompozicijom grada.²⁸ Izvedba premještanja potoka u novo korito, u današnje ulice Medveščak i Ribnjak, započela je 1896. godine kada je realizirano preloženje korita, a tada se uređuje

²⁴ Šepić 2005: 2

²⁵ Ibid: 1

²⁶ Spisi DAZ-a: Obrazloženje iz osnove o rasprostranjenje grada 1865.

²⁷ Premerl 2005: 139

²⁸ Maruševski 2006: 31

i Zavojna ulica koja vodi iz Kožarske ulice prema Novoj Vesi. Konačno, 1899. godine potok Medveščak je „premješten kod današnje Zvijezde istočnije, u novo korito, u današnjoj ulici Medveščak te je tekao u otvorenom koritu do današnje ulice Nike Grškovića, a dalje je ponirao u nadsvođeni kanal do željezničke pruge, gdje se priključio sustavu gradske kanalizacije i dalje tekao u reguliranom otvorenom koritu.“²⁹ Sa završetkom preloženja potoka i sa zatrpavanjem Melinskoga kanala, mlinovi više nisu bili potrebni te ih je u Novoj Vesi ostalo samo nekoliko, a time je ujedno započela urbanizacija područja doline Medveščaka izradom niza regulatornih osnova za pojedine ulice toga područja. Tako je Lenuci svojim osnovama izveo plan regulacije predjela sjeverno od Jelačićeva trga, Potoka, ulice Pod zidom, Dolca, Kaptola, Opatovine, Nove Vesi i Skalinske ulice, s ciljem uklanjanja trošnih kuća za potrebe otvaranja novih ulica i povezivanja središta grada.³⁰ Nakon zatrpavanja starog potočnog korita, 1899. godine započelo je uređenje ulice Potok i dijela Kožarske ulice, te su se otvaranjem stuba između Kožarske i Mlinarske ulice te Male ulice uz kapelicu sv. Marije, poboljšale veze dviju ulica s paralelnim komunikacijama na brežuljcima. Daljnje regulacije za Kožarsku ulicu i Vidovu cestu (današnja Vrančićeva ulica) bit će izrađene 1901. godine, a tek će 1910. godine, u skupu regulacije Kaptola i okolice, biti uređen Potok od Skalinske ulice do kočare u Medvedgradskoj te će biti izgrađena tramvajska pruga koja je preko Jelačićeva trga, Bakačeve, Kaptola i Nove Vesi vodila do Mirogoja.³¹ Taj golemi pothvat planskog uređenja prostora koji je zahvatio uređenje obala Medveščaka do njegovog proširenja uz Ksaversku cestu te njegovog presvođenja u donjem toku, kao i studizno planiranje komunikacijskih pravaca u njegovoj dolini te otvaranje novih ulica, nastavio se sve do 30-ih godina 20. stoljeća, kada je taj prostor pretvoren u reprezentativan rezidencijalni predio grada Zagreba.

²⁹ Premerl 2005: 26

³⁰ Knežević 2003: 28

³¹ Premerl 2005: 52

3. INDUSTRIJA HRVATSKE U 19. STOLJEĆU

Iako je industrijska revolucija započela u Velikoj Britaniji izumom parnoga stroja 1768. godine, u Hrvatskoj je prijelaz iz manufakturne u industrijski način proizvodnje, koji je karakteriziran uvođenjem parnog stroja u pogone, započeo tek 30-ih godina 19. stoljeća, dok je svoj puni zamah ostvario tridesetak godina kasnije.³² Tako je prvi parni stroj uveden 1835. godine u Tvornici papira u Rijeci, dok je zagrebački Paromlin tek 1862. dobio svoj parni stroj.³³ Iako razloge takvog zaostaka možemo pronaći u nerazvijenoj gospodarskoj politici koja se temeljila na prevlasti samostalnih obrtnika i cehova, jedan od glavnih razloga gospodarske nerazvijenosti su zasigurno političke prilike. Hrvatska je u to vrijeme pokrajina Austro-Ugarske Monarhije čija je politika bila usmjerena na izvoz te eksploataciju hrvatskih proizvoda. Osim toga, u tom razdoblju, Hrvatska i Slavonija su okarakterizirane kao zaostale regije Austro-Ugarske Monarhije koje su bile gospodarski, financijski i politički ovisne o Mađarskoj. U prilog tome govori i to što su „u predindustrijskom gospodarskom razdoblju Hrvatske prevladavali poljoprivreda, obrt i manufakturna proizvodnja [...] te je razvoj gospodarstva zaostajao za općim razvojem Europe, jer se sva proizvodnja trošila na licu mjesta, te je bilo vrlo malo viškova za izvoz i razmjenu.“³⁴ Sredinom 19. stoljeća, tek započeti industrijski razvoj počeo je stagnirati, zbog konkurencije austrijskih i mađarskih proizvođača, ali i zbog toga što je jedino industrija drvnih proizvoda prednjačila u domaćem gospodarstvu. Tako je prerada drva bila u to doba glavna industrijska grana, no domaći poduzetnici nisu mogli sudjelovati na tržištu zbog nedostatka potrebnog kapitala, državne potpore i prijeko potrebnog ulaganja u modernizaciju pogona. Uz takvu gospodarsku situaciju, jedini pozitivni događaj jest onaj koji se zbio 1851. godine. Tada je na prijedlog trgovačkog zbora u Zagrebu, ban Jelačić 28. veljače 1851. godine imenovao trgovca Nikolu Nikolića vladinim povjerenikom za osnivanje Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu, koja je kroz djelovanje od sedamdeet i pet godina podupirala sva pitanja i nastojanja vezana uz unaprijeđenje trgovine i obrta.³⁵ Zagrebačka trgovačko- obrtnička komora osnovana je 1852. godine, a zahvaljujući popisu obrtnika i trgovaca koji je sastavljen iste godine, znamo kako je u Zagrebu bilo 554 samostalnih obrtnika i trgovca.³⁶

³² Smokvina 2012: 26

³³ Šepić 2001: 29

³⁴ Smokvina 2012: 26

³⁵ Horvat 1994: 57

³⁶ Ibid: 57

U razdoblju od 1859. do 1868. godine dolazi do pokušaja prodora domaćeg kapitala, te se navedeno razdoblje može podijeliti na dvije etape- „na prvu etapu od stupanja na snagu novog obrtnog austrijskog zakona 1859. godine do prve gospodarske izložbe održane 1864. godine te na drugu etapu koja je trajala od 1864. godine do 1868. godine.“³⁷ Upravo s Bachovim apsolutizmom započinje ubrzani razvoj industrije koji je označio otvaranje puteva austrijskom kapitalu, ali i uvođenje kolonijalnog načina eksploatacije. Uz osnivanje velike državne tvornice duhana, najznačajniji događaji koji su se zbili u tome razdoblju su daljnje osnivanje trgovačkih komora i održavanje prve gospodarske izložbe koja je prikazala dosege hrvatskog gospodarstva na polju obrta, poljoprivrede i industrije. Riječ je o Prvoj izložbi dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj koja je održana u zgradi prvobitno namijenjenoj Zemaljskoj bolnici. Osim 4000 izlagača koji su se na izložbi predstavili svojim proizvodima, svoje radove izložili su arhitekti Janko Jambrišak i Franjo Klein.³⁸ To je bila „prva smotra naših industrijskih snaga na kojoj su bili izloženi poljoprivredni proizvodi, obrtnički radovi i umjetnička djela“³⁹ koju je dnevno posjećivalo 1000 ljudi, a sudjelovali su i strani izlagači s kojima su poduzetnici razmijenili iskustva. Tako je razdoblje Bachovog apsolutizma pozitivno utjecalo na trgovački, gospodarski i privredni život, jer dolazi do svojevrsnog rasta na tim područjima, što možemo zahvaliti i novonastalim trgovačkim komorama koje su u svojim izvještajima davali prijedloge za poboljšanje prometnih veza te su pridonijele razvoju trgovine i industrije. Veliki poticaj gospodarstvu zasigurno su davale brojne izložbe domaćih gospodarskih i obrtnih proizvoda, koje je komora redovito organizirala, ali je i zainteresiranima omogućila izlaganje na međunarodnim izložbama. Nova etapa u razvoju hrvatskoga gospodarstva započinje nakon potpisivanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine, nakon koje je zakonodavstvo koje se ticalo obrta i trgovine postalo zajedničko, a tako i sve važnije grane ekonomskog života- o njima su odlučivali mađarska vlada i sabor- a tu su se ubrajali industrija, obrt, kreditne ustanove, unutarnji i vanjski trgovački promet, pošte i željeznice. Donošenjem novog obrtnoga zakona 27. veljače 1872. godine ukinuti su cehovi, te je svakoj osobi omogućeno samostalno bavljenje obrtom ili trgovinom.⁴⁰ No, zbog nicanja velikog broja obrtnih poduzeća, mnogi obrtnici su se protivili navedenom zakonu, te je 1884. godine donesen novi obrtni zakon kojim su svi obrtnici morali proći stručno osposobljenje.⁴¹ Mogli bismo reći da je zbog takvih uvjeta, nakon početnog razvoja, tih godina uslijedila stagnacija te je „80-ih godina u Zagrebu

³⁷ Despot 1970: 19

³⁸ Ibid: 140

³⁹ Despot 1957: 165

⁴⁰ Horvat 1994: 262

⁴¹ Horvat 1994: 265

djelovalo svega 19 industrijskih poduzeća s oko 2000 zaposlenih⁴² dok je na području Hrvatske i Slavonije bilo 30 manjih tvornica s oko 1600 radnika. U prilog tome govore i podaci o zanimanju stanovništva u posljednjem desetljeću 19. stoljeća, koji prikazuju Hrvatsku kao poljoprivrednu zemlju s „preko 80 % populacije čija je egzistencija ovisila o primarnoj proizvodnji.“⁴³ Izuzetak su predstavljali gradovi kao što su Rijeka, Varaždin, Zagreb i Osijek u kojima je zabilježena veća zastupljenost obrta i industrije. No krajem 19. stoljeća dolazi do prevladavanja agrarne krize i početka gospodarskog rasta što je vidljivo ako primijetimo da se „u razdoblju od 1890. do 1910. godine broj banaka u Hrvatskoj i Slavoniji učetverostručio, dok se broj industrijskih poduzeća koje su osnovali domaći poduzetnici udvostručio.“⁴⁴ Tako iz statističkih podataka iz 1890. godine saznajemo kako su prednjačile obrtničke radnje koje su zapošljavale 5 do 10 radnika, dok je tek stotinjak radnji imalo više od dvadeset radnika. U narednih deset godina došlo je do bržeg porasta obrtno-industrijskih poduzeća, a na daljnji razvoj industrije u Zagrebu, pozitivno je utjecalo sudjelovanje zagrebačkih poduzeća na međunarodnim izložbama koje su održane 1894. u Beču i 1896. godine u Budimpešti.⁴⁵ No i dalje je tijekom modernizacije bio izrazito spor te se odnosio samo na veća gradska središta, a sve je izraženiji bio i upliv stranog, a pogotovo židovskog kapitala.

Gospodarske prilike u Zagrebu u tom vremenu bile su nešto povoljnije, jer je Zagreb „kao središte prerađivačke djelatnosti poznat iz srednjeg vijeka, dok se od 18. stoljeća razvijaju manufakturna poduzeća (poznata je djelatnost odjevne manufakture, mlinova, proizvodnja papira, alkoholnih pića, tvornice cigara, radionice kamenine...).“⁴⁶ Grad Zagreb je od najranijih vremena njegovao politiku trgovine koja je bila pod zaštitom kralja, te su se obrtnici već u 15. stoljeću počeli udruživati u cehove. No, industrija se u Zagrebu razvija tek krajem 18. stoljeća kada se na području Nove Vesi osnivaju manji pogoni. Za razvoj industrijske proizvodnje bio je značajan carski patent od 7. rujna 1850. godine kada se slobodni i kraljevski grad Zagreb ujedinio s Kaptolom, Novom Vesi i Vlaškom ulicom u jednu općinu, pod jednom upravom i s jednim sudom.⁴⁷ Također, konačno ukinuće cehova i kmetske zavisnosti, imalo je za posljedicu povećani priljev seljaka u grad. Nadalje, sredinom 19. stoljeća dolazi do ubrzanog razvoja grada, Zagreb se razvija u gospodarski, kulturni i politički centar Hrvatske, uz to se povećava potrošna moć stanovništva te se razvijaju trgovina i obrt, usprkos germanizaciji,

⁴² Galjer 2000: 140

⁴³ Ibid: 5

⁴⁴ Ibid: 42

⁴⁵ Despot 1957: 165

⁴⁶ Bićanić 1957: 267

⁴⁷ Kolar- Dimitrijević 1973: 11

Bachovom apsolutizmu i mađarizaciji. No, važno je istaknuti kako je veliku ulogu u razvoju industrije u Zagrebu imala izgradnja prometnog sustava, ponajprije željezničkih veza na području Hrvatske. Tako je 40-ih godina 20. stoljeća počela izgradnja pruge od Beča do Trsta te je odlomak Celje- Zidani Most- Ljubljana pušten u promet 17. kolovoza 1849. godine, dok se ogranak od Zidanog Mosta preko Zagreba do Siska započeo graditi 1859., a bio je završen 1862. godine.⁴⁸ Osim toga, pruga koja je vodila od Siska preko Zagreba i Zaprešića do međe na rijeci Sutli puštena je u promet 1. listopada 1862. godine.⁴⁹ Do otvorenja željezničkih pruga, glavni prometni pravci u Hrvatskoj i Slavoniji kojima se otpremala roba do mora, bili su rijeka Sava i Kupa te cesta Lujzijana, a kada je Sisak dobio željeznički spoj preko Zidanog Mosta u Trst, ta nekoć važna prometna čvorišta, izgubila su na važnosti. Samo tri godine kasnije otvorila se željeznička pruga od Karlovca do Zagreba, koja je 1873. godine produžena do Rijeke.⁵⁰ Nakon donošenja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine, počelo je povezivanje željezničkom prugom Zagreba i Budimpešte, što je konačno realizirano 1. siječnja 1870. godine.⁵¹ Novotvorenim željezničkim pravcima, roba se jeftinije i brže prevozila, uslijed čega je Zagreb postao transportni, trgovački centar i financijsko središte, a smještaj „administracije Zemaljske vlade u Zagreb također je pogodovalo njegovu daljnjem razvoju.“⁵² Zahvaljujući izgradnji zagorske željeznice 1886. godine, u Zagreb počinje pristizati jeftina radna snaga, što je omogućilo veći smještaj industrijskih poduzeća.⁵³ Tih godina, Zagreb postaje važan tranzitni centar, upravo zbog njegova smještaja koje je povezivalo zapadne gradove s ostalim zemljama Austro- Ugarske.

⁴⁸ Horvat 1994: 155

⁴⁹ Ibid: 157

⁵⁰ Ibid: 157

⁵¹ Ibid: 159

⁵² Kolar-Dimitrijević 1973: 12

⁵³ Ibid: 12

O ubrzanom razvoju grada Zagreba najbolje svjedoči porast broja stanovništva. Tako se od 1859. do 1900. godine grad učeterostručio- 1870. godine imao je 19.857 stanovnika s malim udjelom osoba koji su se bavili obrtom i trgovinom.⁵⁴ Broj stanovnika je 1880. godine porastao na 28.388, 1890. na 38.742, dok je 1900. godine Zagreb imao 57.690 stanovnika.⁵⁵ Očito je kako je porast industrijske proizvodnje djelovao i na porast gradova te se Zagreb na razmeđu stoljeća razvio u industrijsko središte, s preko 20 % udjela u ukupnoj industriji zemlje te s 41% stanovništva zaposlenog u obrtu, industriji i trgovini, čime je Zagreb odskakao od hrvatskog prosjeka.⁵⁶ Mira Kolar-Dimitrijević ističe kako je „industrijski razvoj Zagreba sve do početka 20. stoljeća znatno zaostajao za razvojem upravnih i kulturnih institucija, jer su se zaštićena i subvencionirana poduzeća izgrađivala u užoj Austriji i Mađarskoj te je plemstvo Austrije i Ugarske rukovođeno denacionalizatorskom politikom prema Hrvatskoj nastojalo zadržati Zagreb na nivou provincijskog grada.“⁵⁷ Osim toga, naglašava kako je potkraj 1910. godine u Zagrebu bilo 2979 obrtnih i industrijskih radionica sa 10.985 zaposlenih, od toga je bilo 79 većih poduzeća, koja su zapošljavala više od 20 radnika, a 1534 poduzeća radila su uz pomoć plaćene radne snage.⁵⁸ Neposredno prije početka Prvoga svjetskoga rata, na zagrebačkom području bilo je više tvornica i tvorničkih radnika nego ukupno u svim ostalim hrvatsko-slavonskim gradskim naseljima, te se Zagreb razvija i kao središte veleindustrijske tvorničke privrede, u kojem je pred Prvi svjetski rat bilo 15-ak dioničkih poduzeća koja zapošljavaju više od stotinu radnika.

⁵⁴ Gross 1955: 2

⁵⁵ Cvetković 1949: 6

⁵⁶ Arčabić 2007: 42

⁵⁷ Kolar-Dimitrijević 1973: 13

⁵⁸ Ibid: 13

3. 1. INDUSTRIJA KOŽE U HRVATSKOJ

U svojoj knjizi *Industrija građanske Hrvatske 1860- 1873*, Miroslava Despot opisuje same početke proizvodnje kože u našim krajevima te ističe kako je „obrtnička proizvodnja i obrada sirove životinjske kože poznata čovječanstvu od staroga vijeka nadalje“, dok je „najstarija dosad poznata manufaktura kože osnovana u Kutjevu, na posjedu požežških isusovaca godine 1767.“⁵⁹ S druge strane, Rudolf Bićanić tvrdi kako su najstarije kožare manufakturnog stila bile u Rijeci, gdje su se nalazile dvije kožare iz 1765. godine, koje su do četrdesetih godina 19. stoljeća narasle na šest kožara.⁶⁰ Važno je napomenuti kako je Hrvatska bila pretežito stočarska zemlja, te ne čudi što se od najranijih vremena trgovalo kožom. Osim što su obrtnici kožu pripremali za daljnju upotrebu, za pravljenje obuće, remenja i sedla, često su je izvozili u Njemačku i Italiju.⁶¹ Već u srednjem vijeku postojali su obrtnici koji su znali strojiti kožu od goveda za pravljenje obuće, te ne čudi što su se kožari često udruživali u cehove, većinom s postolarima, remenarima i krznarima. Osim toga, trgovina kožom bila je jedna od najčešćih uslužnih djelatnosti u Zagrebu, pa se „već g. 1343. u gornjem gradu Zagrebu spominju neki trgovci, koji uz drugu robu izvoze i kože.“⁶² Kao što smo već napomenuli, sve do 1850. godine grad Zagreb se dijelio na gornjogradsku, kaptolsku i biskupsku jurisdikciju. Tako su se prvi u ove tri oblasti udružili zagrebački kožari koji su 5. studenog 1846. godine osnovali poseban kožarski ceh.⁶³

Značajniji iskorak u proizvodnji kože događa se u 19. stoljeću kada je 1832. godine osnovana prva tvornica kože u Varaždinu.⁶⁴ Iako je riječ o tvornici u kojoj je bilo zaposleno trideset radnika, ona je značajna zbog toga što je naznačila pomake u dotad nepostojećoj industriji u Hrvatskoj. O tome svjedoči i porast kapaciteta proizvodnje u kožarskoj industriji: „najveće kožare u doba manufakture su građene s proizvodnjom od 600 do 700 centi kože na godinu, dok industrijske kožare u Hrvatskoj iz polovice 19. stoljeća imaju kapacitet od 33.000 centi kože.“⁶⁵ Vidljiv je također i porast broja kožara, ali i samostalnih obrtnika- na početku 19. stoljeća u Zagrebu je bilo 11 obrtnika kožara, dok je sredinom 19. stoljeća u zagrebačkoj županiji bilo njih osamdeset i tri, da bi se njihov broj 1890. godine

⁵⁹ Despot 1970: 152

⁶⁰ Bićanić 1951: 145

⁶¹ Horvat 1994: 152

⁶² Ibid: 315

⁶³ Bićanić 1951: 233

⁶⁴ Horvat 1994: 315

⁶⁵ Bićanić 1951: 223

popeo na 133 samostalna kožarska obrtnika.⁶⁶ Tridesetak godina kasnije, 1868. godine otvara se omanja tvornica Vatroslava Šimonića u Zagrebu, te tvornica u Vukovaru, sljedeće godine u Vinkovcima, dok su 1879. godine braća Buj u Splitu osnovala Dalmatinsku tvornicu koža.⁶⁷ Riječ je o manjim tvornicama koje posjeduju parni stroj i najviše 30 zaposlenih radnika, a izuzetak predstavlja, osim tvornice kože obitelji Štern, tvornica u Osijeku u kojoj je bilo zaposleno 80 radnika. Najveći zamah u industriji koža dogodio se tijekom Prvog svjetskoga rata kada je koži porasla cijena, što je donijelo veliki dobitak kožarnicama i kožarima. Kao posljedica, poslije rata otvaraju se nove tvornice kože- 1919. tvornica u Zemunu i Daruvaru, 1920. godine tvornica u Virovitici i Sisku koja je prednjačila pred ostalim novootvorenim tvornicama sa 70 zaposlenih radnika.⁶⁸ Iste godine otvaraju se u Karlovcu dvije velike kožarnice, Frölichova sa stotinjak radnika i Jakilova koja je imala i tvornicu cipela koja je zapošljavala 210 radnika koji su dnevno izrađivali 500 pari cipela.⁶⁹ Osim toga, 1921. godine Dioničko društvo Jelen osniva u Karlovcu tvornicu finih koža i rukavica, a sljedećih godina svoje kožarnice dobivaju gradovi Makarska, Kostajnica i Omiš.⁷⁰ Važno je napomenuti kako zagrebačka tvornica kože nije jedina tvornica koja se bavila strojenjem kože, već su se u razdoblju od 1918. do 1924. godine osnovala šest poduzeća koji su imali svoje pogone u Zagrebu, no riječ je o tvornicama koje su posjedovale male kapitale i kapacitete. Možemo zaključiti kako je industrija kože bila itekako zastupljena u hrvatskome gospodarstvu, o čemu svjedoči velik broj poduzeća u važnijim gradovima, među kojima je prednjačila tvornica obitelji Štern. Njen osnutak vezan je uz osnivanje malog pogona za preradbu kože u vlasništvu Vatroslava Šimonića, jer će upravo njegov posjed biti kasnije uključen u vlasništvo kožarnice Štern.

⁶⁶ Bićanić 1951: 44, 56

⁶⁷ Horvat 1994: 318

⁶⁸ Ibid: 318

⁶⁹ Ibid: 318

⁷⁰ Ibid: 318

4. OSNIVANJE TVORNICE KOŽA U ZAGREBU

Priča o samim počecima tvornice koža započinje s Prvom hrvatsko-slavonsko-dalmatinskom izložbom održanoj u kolovozu 1864. godine na kojoj je svoje proizvode predstavio kožar Vatroslav Šimonić (u dokumentima se spominje i Simonić, Šimunić). Najraniji podaci o Vatroslavu Šimoniću sežu iz te godine, kada je 17. veljače 1864. godine Gradsko poglavarstvo izdalo obrtnicu za vođenje kožarskog obrta u Zagrebu na njegovo ime.⁷¹ No, zbog nedostatka dokumenata ne znamo je li Šimonić posjedovao neki omanji pogon za obradu kože u trenutku slanja molbe, niti gdje se nalazio, ako je uopće postojao. Ubrzo zatim, 15. prosinca iste godine, Vatroslav Šimonić je uputio Kraljevskoj dvorskoj kancelariji u Beču molbu za osnivanje tvornice koža u Zagrebu.⁷² Njegovu molbu prenosim u cijelosti:

„Ovih dana ode moja snižena molbenica od vis. kr. namestničkoga veća visokoj kr. dalm. herv. slav. dvorskoj kancelariji da mi se podeli predbežna dozvola za kupljenje podpisah na dionice u sverhu podignutja tvornice kožah u Zagrebu. Program za ovaj podhvat, što je priložen molbenici, podpisa dosada 30 najuglednijih, najčestitijih i najbogatijih gradjanah zagrebskih, koji se zauzimaju za ovaj podhvat. Buduć, da se već približuje doba, kada gg. mesari sklapaju ugovore za kože, s toga se uslobodjujem dodati molbenici svojoj još i ovu Vašoj preuzvišenosti⁷³ sniženu molbu, da bi izvolila visokim svojim uplivom, što je više moguće posješiti riešenje ove molbenice i podeliti mi zamoljenu dozvolu, da nebi gg. mesari sklopili spomenute ugovore s tudjimi ljudimi. Iza ove predbežne dozvole-kojoj se pouzdano nadam, deržec se visokih rečih Vaše preuzvišenosti, kojimi izvoli obreći, prigodom sveršetka perve naše izložbe, da će svojski podupirati svaki sličan podhvat, smerajući na boljak i napredak materijalnog stanja mile naše domovine- podnieti će se nova molbenica za definitivnu dozvolu podignuća ove tvornice kojoj će molbenici biti priloženi svi potrebni spisi: kao statuti i t. d. Opetujući prepokornu molbu svoju za što skorije podeljenje predbežne dozvole,ostajem s najboljimi nadami.

Vaše preuzvišenosti, prepokorni sluga kožar Vatroslav Simonić. U Zagrebu 15. prosinca 1864.“⁷⁴

⁷¹ Spis DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

⁷² Despot 1957 a: 90

⁷³ Ibid: 90- Molba je upravljena kancelaru Ivanu Mažuraniću

⁷⁴ Ibid: 90

Potrebno je istaknuti kako je njegova prvotna molba poslana krajem listopada, vraćena pošiljatelju, zbog naloga Financijskog ravnateljstva da sastavi novu molbenicu uz koju će priložiti 30 potpisa uglednih građana „kako bi pokazao da svojim osobnim okolnostima i imetkom daje dovoljno jamstvo za uspjeh pothvata.“⁷⁵ O odlučnosti i trudu koju je Šimonić uložio kako bi osnovao tvornicu koža, svjedoče oglasi i članci koje su objavljivale zagrebačke tiskovine. Najstariju vijest o osnivanju tvornice koža nalazimo u izdanju Domobrana od 22. rujna 1864. godine, koja glasi ovako:

„Pobudjen priznanjem, što ga stekoše moji proizvodi, kao i pohvalnim sudom ljudi ove struke o njih, odlučih osnovati u našem Zagrebu tvornicu kožah. Tko poznaje okolnosti zemaljske, znat će, da se naša surovina (naravni proizvod) šalje u inozemstvo, te da se odanle, kao dogotovljena roba opet k nam na prodaju povraća. Malo koj će tvorničar biti u stanju, da sam kupuje surovine u Hrvatskoj, već se moraju posluživati kojekakovimi posrednici. Odpade li ta teškoća, t.j. mogu li ja kao tvorničar dobivati nužne mi surovine kao kože, šišak, trieslo (stroj,Lohe) u svojoj domovini, to mi sigurno ostaje glavnica u rukah, koju moraju druge tvornice pripremiti samo za kupovne opravnine. Promotrivši sve ove prijazne okolnosti, možemo zaključiti, da će se poduzeće dobro izplatiti, kad nam evo cvjetaju ovdješnje trgovine s kožom, usuprot velikoj kupovini izvanjskih tvornicah i dvostrukoj kiriji; što se ja uslobodjujem navesti kao dokaz rečenoga. Kao čovjek od posla, ja se oslanjam na 19 raznih vrsta kožah, koje će se moći ovdje proizvodjati i kojim netreba upravo velike glavnice, da tvornici djelatnost na veliko razvije. Buduć pako, da meni glavnice sasvim oskudjeva, to mi savjetovaše, da osjeguram poduzeće podpisivanjem dionicah.“⁷⁶

Osim Šimonićevih apela javnosti, brojni čitatelji su objavljivali oglase o potrebi potpomaganja novopredviđene tvornice koža u Zagrebu. Tako je tekst pod šifrom J.K. i naslovom *Još jedna o tvornici kožah* objavljen 30. rujna 1864. godine u Domobranu, u kojem je stanoviti čitatelj istaknuo potrebu gradnje tvornice. Nadalje, u članku objavljenom u Domobranu u prosincu 1864. godine saznajemo kako bi se tvornica osnovala na dionice, dok bi tehnički ravnatelj bio Vatroslav Šimonić koji je na zagrebačkoj izložbi dobio srebrnu kolajnu kao nagradu za izvrsne kožarske proizvode.⁷⁷ Zahvaljujući redovitim izvještajima u novinskim člancima, kao i trudu brojnih građana i samog Šimonića, javili su se i prvi zainteresirani dioničari, „među kojima nalazimo imena poznatijih zagrebačkih trgovaca, poimence Franju Sollara, trgovca željeznom robom, koji je posjedovao veliko skladište [...] u tu struku spadajuće robe u najprilicnije ciene [...] siečkalice, žrvnala, krunila za kuruzu sijala i gnječila za groždje, i vrtne smrke, sve vrsti robe iz mieda, dvokolicah i tačkah za vozenje

⁷⁵ Iveljić 1997: 121

⁷⁶ Domobran, g. 1864, 107, 22. IX

⁷⁷ Domobran, g. 1864, 22. XII.

kamenah i opekah; Franju Weiglhofera, koji je bio vlasnik trgovine „K željeznom sidru“, a prodavao je željeza kovne i nurnberške robe, posudje, štedna ognjišta i svake ruke orudje itd.; zatim trgovca prekomorskom robom Eugena Sabljića, pa limara Franju Jeana mlađeg, Dragutina Hutha, trgovca staklenom robom, trgovca Miju Krešića, Vjekoslava Barbota, vlasnika tvornice kamenine u Zagrebu i dr.“⁷⁸ Osim toga, imao je i potporu načelnika Gradskog poglavarstva Frigana koji je istaknuo da bi osnutkom tvornice i sam grad Zagreb profitirao, jer se sirova koža ne bi slala u inozemstvo na preradu, pa stoga ne čudi što je ubrzo dobio dozvolu za otvorenje poduzeća.

Iako ne postoje spisi kojima bismo mogli rekonstruirati lokaciju i izgradnju Šimonićeve tvornice, na temelju molbe njegove žene Vjekoslave upućene Slavnom vijeću slobodnog i kr. grada Zagreba za izdavanje obrtnice, saznajemo kako su Vjekoslava i Vatroslav Simonić živjeli u Novoj Vesi br. 52, te kako je njen suprug u toj kući vodio kožarski obrt, odnosno da je u njoj bila smještena manja kožarska tvornica. U rečenoj molbi Vjekoslava Simonić je istaknula kako je istog datuma kupila od svog supruga za svotu od 2.000 forinti kožarsku tvornicu u Novoj Vesi br. 52 „sa svimi u njoj nalazećimi se i kojoj spadajućim predmeti i kožarskom spravom.“⁷⁹ Nadalje, tražila je da se prijavi njena vlastnost nad tom kožarskom tvornicom te se obvezala da će kožarski obrt „prijaviti tjerati i nadalje u Novoj Vesi u kući br. 52 i [...] da će obrt taj pod mojim imenom, i kao moju vlast tjerati moj suprug Vatroslav Simonić.“⁸⁰ Zaprimljena molba bila je riješena u srpnju 1865. godine, kada je Gradsko poglavarstvo izdalo obrtnicu br. 4897-1865 za vođenje slobodnog kožarskoga obrta u kojoj je istaknuto kako „je ota prijava bez zakonite zaprieke bivša, u ovouredno obertničko kazalo za slobodne oberle, dne 3. srpnja 1865. godine i broj 39 unešena.“⁸¹ Navedena adresa u obrtnici, Nova Ves 52 (danas br. 86), zapravo je posjed nekadašnjeg kožarskog obrtnika Janka Gorenca, koji je u tom objektu vodio kožarski obrt sve do 60-ih godina 19. stoljeća, kada prelazi u vlasništvo biskupa Alagovića. Zbog toga je teško povjerovati da je Šimonić vodio kožarski pogon u ovom ljetnikovcu. U prilog tome govori i to što je prema starim numeracijama, posjed nekadašnje Nove Vesi 17 pripadao 1878. godine (tadašnja Nova Ves 11) Vatroslavu Šimuniću, koji je 1958. godine ubilježen u vlasništvo tvornice kože. No bilo kako bilo, Šimonićeva tvornica je uspješno poslovala još tri godine, a najznačajniji događaj je zasigurno Šimonićevo izlaganje vlastite štavljene kože na Međunarodnoj izložbi u Parizu

⁷⁸ Despot 1970: 153

⁷⁹ Spis DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

⁸⁰ Ibid. obrtnica br. 4897-1865

⁸¹ Spis DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

1867. godine.⁸² Iako su izaslanici Zagrebačke trgovačko-obrtničke komore, Milan Krešić i J. F. Devide ocijenili „njegove proizvode kao uspješne i preporučili vladi da ga novčano podupre navodeći kako on već izvozi nešto robe u Beč i Trst“⁸³, Šimonić je 1868. godine napustio proizvodnju koža. Ne mogu se sa sigurnošću utvrditi razlozi Šimonićevoga napuštanja proizvodnje, ali iste godine, Ignjat Štern i sinovi zatražili su dopuštenje za podizanje tvornice koža u neposrednoj blizini Šimonićevoga posjeda. Spomenuta tvornica, osnovana 1869. godine postat će najdugovječnije, ali i najveće zagrebačko industrijsko poduzeće u državi, ali i šire, te će u narednim poglavljima biti opisane faze njenog razvoja tijekom sedamdesetogodišnjeg rada.

⁸² Iveljić 1997: 215; „1866. godine Vatroslav Šimonić najavio je 15 vrsti koža koje je izradio za parišku međunarodnu izložbu“

⁸³ Ibid: 215; Despot 1970: 117 izvještaj o sudjelovanju: „prvi put sudjelovala je naša domovina i s izlošcima učinjene kože; izlagač je bio zagrebački kožar Vatroslav Šimonić- on je veoma liepu sbirku kože izložio. Ako se uzme na um, da se i sada još veći dio sirove kože od nas izvozi, a učinjena prilično uvozi, onda nastojanje gospodina Šimonića, da se trgovina kožom učinim aktivnom, zaslužuje podpuno priznanje, te bi željeti bilo, da mu se pribave dovoljna sredstva na ruku, kako bi svoj posao na veliko potjerao.“

5. OBITELJ ŠTERN

Prije nego što opišemo osnivanje *Zagrebačke tvornice koža*, bit će nekoliko riječi o židovskoj obitelji Štern (Stern) koja je u 19. i 20. stoljeću odigrala veliku ulogu u gospodarskom i industrijskom razvoju grada Zagreba. Kako navodi Iskra Iveljić, zagrebačka privredna elita toga vremena bila je sastavljena od trgovaca i obrtnika hrvatskoga, njemačkoga, židovskoga, mađarskoga, sprskog i grčkoga podrijetla, koji su ubrzo nakon *Edikta o vjerskoj toleranciji* cara Josipa II., koji je za Ugarsku proglašen 1783. godine, počeli intenzivnije naseljavati naše krajeve.⁸⁴ Iako su Patentom dobili određena prava, smjeli su se baviti samo trgovinom. Situacija se mijenja 1840. godine, kada im se člankom 128, 29. Ugarskoga sabora od 1840. godine dopušta naseljavanje svih gradova i bavljenje obrtničkim i trgovačkim poslovima.⁸⁵ Nakon uvođenja dualizma, krajem 1867. godine donesen je austrijski temeljni zakon kojim je Židovima proglašena građanska ravnopravnost, a Hrvatski sabor je tek 19. rujna 1873. godine izglasao zakon kojim su pripadnici židovske vjere izjednačeni u građanskim i političkim pravima s pripadnicima ostalih religija.⁸⁶ Židovi su konačno stekli građanska prava, a mogli su posjedovati nekretnine i zemlju po slobodnoj volji u svim mjestima Hrvatske. Što se tiče udjela Židova u sveukupnom stanovništvu, na temelju popisa stanovništva iz 1880. godine, saznajemo kako je na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije bilo 13.400 Židova, od kojih se više od 50% Židova bavilo trgovinom žita, stoke i drva, dok je oko 25 % obavljalo obrtničke djelatnosti.⁸⁷ Mira Kolar-Dimitrijević ističe kako su Židovi preuzeli u Hrvatskoj gotovo cijelu izvoznu trgovinu žita i drveta, dok je nakup i prerada kože bila u većini slučajeva u rukama Židova, pa i ne čudi da se upravo obitelj Štern upustila u osnivanje tvornice koža.⁸⁸ No, prije nego što se usmjerimo na djelatnost obitelji Štern, potrebno je istaknuti kako prvi Židovi naseljavaju područje sjeverne Hrvatske i Slavonije krajem 18. stoljeća. Tako Melita Švob ističe kako u to vrijeme dolaze aškenaški Židovi iz srednje Europe (Češka i Moravska), koji preko Burgelanda i Mađarske naseljavaju manja trgovišta i gradiće u blizini mađarske granice, dok grad Zagreb naseljavaju i sefarski Židovi.⁸⁹ Zahvaljujući popisu Židova „u biskupskom Kaptolu u Laškoj ulici kojeg je načinio sudac Babočaj (Joannem Babochay) 21. prosinca 1812. godine, znamo kako se tada u Zagrebu nalazilo nekoliko židovskih obitelji s ukupno 19

⁸⁴ Iveljić 2008: 15

⁸⁵ Kolar-Dimitrijević 1998: 127

⁸⁶ Szabo 1998: 143

⁸⁷ Ibid: 148

⁸⁸ Kolar-Dimitrijević 1998: 129

⁸⁹ Švob 2004: 25

osoba.“⁹⁰ Prema sačuvanim podacima, saznajemo kako prvi Židov Jakov Stiegler dolazi u Zagreb 1786. godine, a tri godine kasnije slijedio ga je „Jacobus Stern, posjednik male trgovine, koji je stigao u Zagreb iz Bohemije, sa suprugom Rosinom i sinovima Salamonom i Edvardom“, dok je 1794. godine pristigao njihov treći sin „Philipus Stern sa suprugom i sinom Ignatiusem.“⁹¹ Gavro Schwarz u svojoj knjizi *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19. vijeka*, donosi i popis članova zagrebačke izraelske općine oko 1850. godine kada je bilo upisano 84 članova. Prema podacima, možemo vidjeti kako su Rosina i Jakov Stern zajedno imali sinove Salamona (Samuel), Eliju, tj. Eduarda i Filipa (Philipus). I Samuel i Filip imali su sinove koje su nazvali Ignjat, te je uz njihova imena bila opaska da ne smiju trgovati ni preprodavati kožu. Ignjat Stariji kojem je otac bio Samuel, zajedno sa ženom Rozalijom Ornstein imao je dva sina, Jakova (1838.) i Maksa (1840.) te kćer Rozaliju koja se vjenčala s Jonasom Aleksandrom.⁹² Ignjat Stern Stariji umire 1869. godine u Vlaškoj ulici 10, a njegov sin Jakov rođen 1838. godine, osnovao je tvornicu kože, te je sa Rozom Langrad imao sinove Lea, Guida, Ignaca i Žigu (oni će nastaviti voditi tvornicu nakon očeve smrti).⁹³ Drugi sin Ignjata Šterna Starijeg, Maks, imao je sina Ota i kćer Ljubu, te je bitno istaknuti kako će unuci Ignjata Šterna Starijeg kasnije biti članovi ravnateljstva tvornice koža. S druge strane, Ignjat Štern Junior (sin Filipa Šterna) imao je kćer Somaliju i Reginu, te sina Salamuna i Jakova (1847.), a živio je do 1893. godine. Schwarz ističe kako je porodica Štern najstarija židovska porodica u Zagrebu koja po muškoj lozi broji pet, a po ženskoj šest generacija i to: „1. Jakov, 2. Filip, 3. Ignac, 4a. Jakov, 5. Žiga, 4b. Maks, 5) Oto, 4c Roza (Aleksander), 5a. Samuel, 6. Branko, 5b. Šandor, 6. Zora (dr. Artur Marić), 5c. Gizela, 6. Štefa: Oto Vinski, a djeca šeste generacije od dr. Branka Aleksandra, Štefe Vinski i Zore Marić čine sedmu generaciju.“⁹⁴ Nakon kratkog pregleda rodoslovnog stabla obitelji Štern, možemo kratko sumirati najvažnije- Jakob Stern dolazi u Zagreb 1789. godine zajedno sa ženom Rozom i dvojicom sinova, Samuelom i Elijom, dok je njihov treći sin Filip pristigao 1794. godine sa suprugom i sinom Ignjatom mladim. Samuel Štern imao je sina Ignjata Šterna Starijega koji se 1815. oženio Rozalijom Ornstein s kojom je imao sinove Jakova i Maksa. Za nas je važniji Jakov, sin Ignjata Šterna Starijeg koji je s Rozom Langard imao sinove Žigu, Ignjata, Guida i Lea, koji će kasnije voditi tvornicu koža, koju je osnovao njihov otac Jakov.

⁹⁰ Švob 2004: 73

⁹¹ Schwarz 1939: 15

⁹² Ibid: 65

⁹³ Ibid: 66

⁹⁴ Ibid: 66

Osim što je tvornica koža obitelji Štern sa svojim proizvodima bila poznata u srednjoj Europi, Šternovi su bili poznati kao veliki dobrotvori te su „davali zaradu brojnoj sirotinji koja se naselila u Zagrebu u procesu raspada kućnih zadruga i proletarizacije hrvatskog sela.“⁹⁵ Od ostalih podataka, znamo kako je Jakov Štern bio dioničar i član odbora Hrvatske komercijalne banke te se njegovo ime nalazilo na popisu izbornika grada Zagreba u drugom izbornom kotru, dok je Makso Štern bio gradski zastupnik 1886. godine, odlikovan vitezom reda Franje Josipe.⁹⁶ Obitelj Štern je bila aktivno uključena u politički život- podupirali su režim Khuena Hedervaryja, a kasnije i narodnjaka. Svojim kapitalom, Šternovi su, uz obitelj Weiss, Alexander, Deutsch i Ehrlich, utjecali na razvoj hrvatskog gospodarstva, obrta, trgovine i industrije, a bili su zaslužni i za osnivanje banaka te gospodarskih, kulturnih i prosvjetnih ustanova. Nepobitno je da su svojim gospodarskim postignućima, ali i aktivnim zalaganjem u zajednici, promijenili i utjecali na razvoj Zagreba kao industrijskog, kulturnog te političkoga centra. No, i dalje ostaje nepoznanica tko je bio Vatroslav Štern, čije se ime spominje uz osnivanje tvornice kože.

⁹⁵ Kolar-Dimitrijević 1998: 135

⁹⁶ Iveljić 2008: 195

6. KOMPLEKS ZAGREBAČKE TVORNICE KOŽA

Kompleks *Zagrebačke tvornice kože* obuhvaća područje između Nove Vesi, Kožarske, Medvedgradske, Zavojne i Male ulice, na čijem su se zemljištu nalazile stara tvornica kože, Tvornica cipela „Astra“ d.d. te nova tvornica za obojene kože (sl. pr. br. 1 i 2). Na temelju spisa o tvornici kože koje se nalaze u Državnom arhivu u Zagrebu, zna se kako se veličina zemljišta tvorničkoga kompleksa prostirala na površini od 3 rala 1305,6 čhv, te je obuhvaćala katastarske čestice br. 1421, 1425, 1426/2, 1426/3, 1424 i 1411 koje su upisane u gruntovni uložak br. 287.⁹⁷ Navedeni kompleks možemo podijeliti na dva dijela i to na :

- a) Kompleks na kojem se nalazi stara tvornica kože i nova tvornica cipela “Astra” (obuhvaća Novu Ves br. 9 i 11 do Zavojne i Kožarske ulice- na površini od 2 rala 361.4 čhv smjestile su se kat. čest. br. 1425, 1426/2, 1426/3 i 1424). Ovaj kompleks se može podijeliti na staru tvornicu kože (obuhvaća objekte na nacrtu (sl.pr.br. 1 i 2) označene brojem 1, 1 a, 2, 3, 4, 4 b, 5, 6, 7, 7, 8, 9, 9 a, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 16 a, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 24 a, 25, 32, 33, 33 a) te na dio koji obuhvaća *Tvornicu cipela Astra* (26, 27 a i 28, 27, 29, 30 a, 30 b, 31, 31 a)
- b) Kompleks Nove Vesi br. 19 i Zavojne ulice br. 2 koji služi dijelom za stanovanje radnika, a dijelom za skladište i otpremu robe (katastarska čestica br. 1421 prostire se na površini od 653. 1 čhv)- obuhvaća objekte br. 34, 35, 34 a i 35 b, 36, 37, 37 a i 37 b, 38, 39
- c) Komplex nove tvorice (obuhvaća objekte 1, 1a, 2, 3, 4, 5, 6, 6 a, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14)

Radi lakšega snalaženja, označivanje pogona tvorničkih kompleksa temelji se na slikovnom prikazu br. 1. Potrebno je istaknuti kako za većinu pogona stare tvornice ne postoje nacrti, već su informacije o tim objektima posredovane položajnim nacrtom (sl. br. 6, 7). Isto vrijedi i za kompleks *Tvornice cipela Astra*, čiji su pogoni vidljivi na slikama br. 21 i 25. Najbolje je dokumentiran proces izgradnje nove tvornice za obojene kože, jer za većinu objekata postoje nacrti.

⁹⁷ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

6. 1. IZGRADNJA STARE TVORNICE (1868.-1888.)

U ovome dijelu opisat će se počeci i razvoj kompleksa stare tvornice koža, zajedno s pripadajućim radionicama i skladištima. Riječ je objektima stare tvornice koji obuhvaćaju područje *Zagrebačke tvornice koža d. d.* i *“Astre“ d. d. tvornice cipela* između Nove Vesi, Kožarske, Medvedgradske i Zavojne ulice. Veličina zemljišta prostire se na površini od 3 rala 1305,6 čhv, te obuhvaća katastarske čestice br. 1421, 1425, 1426/2, 1426/3, 1424 i 1411 koje su upisane u gruntovni uložak br. 287. Navedeni kompleks možemo podijeliti na dva dijela i to na :

a) Kompleks na kojem se nalazi stara tvornica kože i nova tvornica cipela *“Astra“* (obuhvaća Novu Ves br. 9 i 1 do Zavojne i Kožarske ulice). Ovaj kompleks se može podijeliti na staru tvornicu koža (obuhvaća objekte na nacrtu označene brojem 1, 1 a, 2, 3, 4, 4 b, 5, 6, 7, 7, 8, 9, 9 a, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 16 a, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 24 a, 25, 32, 33, 33 a- vidi sl. 1, 6 i 7) te na dio koji obuhvaća tvornicu cipela *Astra* (26, 27 a i 28, 27, 29, 30 a, 30 b, 31, 31 a- sl. 21 i 25)

b) Kompleks Nove Vesi br. 19 i Zavojne ulice br. 2 koji služi dijelom za stanovanje radnika, a dijelom kao skladište i otpremu robe- obuhvaća objekte br. 34, 35, 34 a i 35 b, 36, 37, 37 a i 37 b, 38, 39 (sl. 25 i 26)

Osnivanje *Zagrebačke tvornice koža* započinje 1. travnja 1869. godine kada su Vatroslav Štern i sinovi podnijeli molbu za izgradnju „strojbarnice kožah na gornjem potoku kućni broj 293“⁹⁸, te im je Gradsko poglavarstvo nakon ispitivanja najbližih susjeda i uzimanja izjave gradskog fizika i liječnika, izdalo građevinsku dozvolu 5. svibnja 1869. godine. Budući da su gradske vlasti bile svjesne mogućnosti širenja smrada i zaraze koje bi proizvodila tvornica u procesu obrade sirove kože, dozvola je izdana uz određene uvjete. Naime, kako bi se zadržala razina čistoće, vlasnici su smjeli upotrebljavati vodu za kvašenje koža samo iz vlastitog bunara, te su bazene za kvašenje morali držati u zatvorenoj prostoriji. Nadalje, uvjetima im je propisano kako trebaju napraviti rezervoar iz kojega će kanalom otpuštati vodu u potok samo onda kada voda teče glavnim potokom.⁹⁹ Osim toga, otpatke koža i dlake morali su držati u zatvorenim prostorijama koje će kasnije odvoziti na područje koje za njih odredi Gradsko poglavarstvo. Gradske su vlasti bile posebno oprezne u pitanju sušenja koža koje nisu smjeli obavljati „nit u glavnoj zgradi, nit u kojoj sgradi pače nijednom mjestu gornjeg potoka ili

⁹⁸ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

⁹⁹ Ibid: Broj građevinske dozvole 1597 pol. iz 1869

nove vesi“ te su im zabranili podizanje zgrade u kojoj bi se kože sušile.¹⁰⁰ Kao posljednji uvjet navedena je zabrana varenja kelja ili bilo kojeg drugog materijala koji može prouzročiti neugodan smrad, a ako se vlasnici ne bi pridržavali propisanih uvjeta ili ako bi tvornica prouzročila takav „neugodan vonj ili možda i smrad, koji bi povod dati mogao temeljitim tužbama obćinstu“, Gradsko poglavarstvo bi imalo pravo ukloniti strojarnicu koža bez ikakve naknade.¹⁰¹ Ovaj uvjet bit će zanimljiv, upravo zbog čestih pritužaba koje su uslijedile već godinu dana nakon otvorenja tvornice, te će Gradsko poglavarstvo ignorirati građane kojima je taj uvjet bio glavni argument u njihovoj namjeri da se tvornica ukloni zbog smrada kojem su izloženi. Područje na kojem se nalazila kožarnica, obuhvaćalo je nekadašnju Kožarsku ulicu br. 293, 294, 295 i 296. Prema staroj numeraciji, u tablici je dan sljedeći kontinuitet navedenih parcela do 1878. godine (tadašnja Kožarska 64 i Nova Ves 13):

		1878.	1862.	1857.	1848.	1841./42.	1833./34.	1824./25.	1820.1821.
Medvedgradska 2	Kožarska 64 Nova Ves 13	Društvo kožarnice kožarnica (293)	Stern Ignac Sohne (293)	Erben Stafl	Stamfl Franciscus (193)	Franciscus Stamfl figulus (731)	F. S. f. Isto (544)	Antonius Engelsfeld (31 8/8)	d. Josephus Stajdacher 31 ½
		Društvo kožarnice kožarnica (294)	Haring Barbara ud. (294)	Jožef Horing (294)	Hering Josephus	Thomas Librich (730)	Isto T.L. 553 ¾		
		Društvo kožarnice kožarnica (295)	Tepaj Franjo	Franz Tepaj	Andreas Kralich	Josephus Mahoich (729)	Andreas Kralich (553 ½)		
		Društvo kožarnice kožarnica (296)	Kozlović Tomo	Kozlović Thomo	Isto K.T.	Dorothea Rehorich (723)	Marcus Rehorich (553 ¼)		
Nova Ves 9	Nova Ves 9	Sbor nadarbenika	Prebenda sv. Jurja	Ivan Krainec, Dom Prebendar					

¹⁰⁰ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781, Broj građevinske dozvole 1597 pol. iz 1869

¹⁰¹ Ibid

Ne postoji više	Nova Ves 15	Sever Stjepan mlin (10)	Lopuh Franjo	Franz Lopuh					
Uključen u tvorn. koža	Nova Ves 17	Vatroslav Šimunić (11)	Prebenda sv. Uršule (11)	Steph. Folnegovic Metrt. Prebender					
Nova Ves 19	Nova Ves 19	Prister Manojlo (12)	Kaptol Altaria Paleš	Joseph Clemens					
Nova Ves 11	N.V. 11	Društvo kožarnice spremište (109)	Tasić Franjo	Stefan Pavlineč					

Kontinuitet vlasništva nekadašnjih posjeda tvornice kože (prema: Stare numeracije Zagreb)

Potrebno je istaknuti kako su vlasnici tvornice kože preuzeli nekadašnje prostorije tvornice likera Jacoba Weissa koja je radila od 1811. do 1814. godine, te će u tom „namještenom lokalitetu manufakture likera sredinom 19. stoljeća doći će do početka stvaranja buduće velike tvornice kože.“¹⁰² Kompleks stare tvornice obuhvaćao je tvornički kompleks koji se protezao na četiri parcele između Nove Vesi i Medvedgradske, odnosno Kožarske ulice, zatim sjeverno do Male ulice, a južno od Zavojne ulice obuhvaćao je još dvije parcele. Sredinom tvorničkog kompleksa protjecao je potok Medveščak, dok se vodovod nalazio uz Reicheov mlin, sjeverno od Vidove ceste. Lokacija stare tvornice (u nacrtu označena s br. 7 i 8) nalazila se južno od Zavojne ulice te je riječ o zgradi čiji je tlocrt imao oblik položenog pravokutnika (sl. 3). Navedena pregradnja kuće pod br. 293 u kožarsku tvornicu provedena je prema nacrtu koji je u lipnju 1869. godine potpisao Janko Jambrišak. Iz nacрта je vidljivo kako je riječ o prizemnim zgradama s četrnaest prozorskih osi na dugim i po dvije na kraćim frontama, a ta prvotno prizemna tvornička zgrada se nalazila na lijevoj obali potoka. Njene prostorije u prizemlju služile su kao skladište, dok je iste godine izvršena nadogradnja prvog kata za radionu, a tada su zgrade br. 7 i 8 prigradene jedna drugoj. Zgrada broj 7 je prije pregradnje bila omeđena s osam otvora na sjevernoj strani (s ove strane se nalazio ulaz u prostorije objekta), dok su s južne strane samo prostorije stana i jednoga dijela radionice bile rastvorene prozorskim otvorima. Na lijevoj strani objekta nalazile su se dvije prostorije u funkciji hodnika u prednjem planu, dok je stražnja kvadratična prostorija korištena u stambene svrhe. Iz ulaznog hodnika nije se moglo pristupiti u radionice koje su smještene na istočnoj strani zgrade, već se do njih dolazilo kroz ulaz smješten na

¹⁰² Mikić 1991: 19

sjevernoj strani. Strop radionice je na sredini nosilo šest stupova, ali su i zidovi na dužim frontama zgrade omeđeni s isto toliko stupova. Prokrov zgrade bio je od crijepa, a na podu se nalazio brodarski strop, dok su prozori bili jednostruki. Nad prizemljem zgrade površine oko 300 m², nalazili su se niski svodovi. Godine 1883. u sklopu izgradnje lužnice, izdana je građevinska dozvola za „izgradnju krova nad badnji gdje se koža suši i to u zgradi tvornice koža“ te iz nacrtu saznajemo kako su se u prizemlju nalazile tri prostorije u kojima su bile smještene radionice, dok je na gornjem katu bila sušionica. Pročelje zgrade br. 7 (sl. 4) bilo je izvedeno jednostavno, sa šest prozorskih otvora i dvoje vrata u prizemlju i osam prozora na prvom katu. Prozori su bili jednostruki i maleni, jednostavni i stilizirani. Na pročelju je prisutna raščlamba s osam vertikalnih osi, dok horizontalna raščlamba nije bila izražena. Godine 1885. predložena je molba za gradnju sušione u izgorenom dijelu zgrade, te se iz nacrtu može zaključiti da je požar izbio u glavnoj zgradi označenoj u nacrtu s brojem 7 i 8. Dozvola za uređenje sušione na prvom katu glavne zgrade izdana je pod br 31.138 građ. 218-1885 bez uvjeta.¹⁰³ Neposredno do zgrade 7, nalazila se zgrada br. 8 čije je prizemlje služilo kao skladište i prostor koža, te je unutarnje i vanjsko uređenje bilo identično zgradi br. 7, samo što je površina iznosila 190 m². Sa sjeverne strane bila je rastvorena sa šest otvora, te su strop na sredini pridržavali tri stupa. O zgradama br. 8, 6, 5 i istočnome dijelu zgrade br. 7 se krajem 19. stoljeća govori kao o jednoj zgradi, odnosno o „zgradi jama i priredbe“ (sl. 5). Na izduženu prostoriju tlocrtnoga oblika položenog pravokutnika, južno su se nadovezivali nekadašnji objekti br. 5 i 6 čija je tlocrtna organizacija uvjetovana rubom građevne linije. Drugi kat zgrade br. 8, zajedno s jednim dijelom zgrade br. 7 bio je dugačak 32 metara, a širok oko 9 metara. Zahvaljujući nacrtu prilikom preinačenja krova na spomenutoj zgradi (tada je skošeni krov zamijenjen), dan je i nacrt pročelja (sl. 5) koje je bilo dugačko 32 metara. Riječ je o krajnje stiliziranom pročelju, bez ikakve dekoracije. Ono što je naglašeno jest horizontalna i vertikalna raščlamba pročelja- katovi su horizontalno raščlanjeni i naglašeni vijencima, a jače je naglašeno odjeljenje prvog od drugoga kata, jer je tada i podignut drugi kat (nažalost nisu naznačene funkcije prostorija). Devet vertikalnih osi s po tri prozora prolaze kroz etaže zgrade te su prozori jednostavni, pravokutni, sa segmentnim nadvojem. Svojim rasporedom ritmiziraju ovo krajnje jednostavno, ali skladno pročelje. Osim toga, iz nacrtu je vidljivo kako je pročelje zapadnog dijela zgrade br. 7 bilo oblikovano na isti način, samo što se na trećoj etaži nalazio skošeni krov. Na drugome katu, iz ove prostorije moglo se četirima vratima pristupiti nekadašnjem objektu br. 5 koji je bio rastvoren sa četiri prozorska otvora na strani gledajuć prema Kožarskoj ulici. Zapadno od nje, smjestila se prostorija nekadašnjeg objekta br. 5 kojoj se pristupalo iz objekta br. 8. Dužina prostorije bila je 8,10, a širina 7,56 metara. Nekadašnje zgrade br. 5 i 6 (sl. 6) oblikom i dimenzijama prilagođavaju se rubu građevinske linije, tj. njihova gradnja bila je određena uličnom osi Kožarske ulice.

¹⁰³ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

Već početkom 1870. godine kao novi vlasnik tvornice navodi se tvrtka *IgnSternSöhne* te vlasnici 22. veljače iste godine upućuju molbu Gradskome poglavarstvu za izgradnju potpornoga zida s ogradom uzduž desne obale potoka Medveščaka i oko dvorišta. Navedena dozvola im se odobrava 8. lipnja uz određene uvjete.

Nije prošlo dugo vremena nakon podignuća tvornice, a već su uslijedile prve prijave građana zbog nesnosnog smrada koji se širio iz tvornice i bespravne gradnje. Tako je 8. srpnja 1870. godine Gradsko poglavarstvo naredilo vlasnicima da uklone drvenu sušionu koju su podignuli bez građevinske dozvole preko potoka Medveščaka kraj tvornice.¹⁰⁴ Iako im je u građevinskoj dozvoli koja je izdana 5. svibnja prošle godine izričito zabranjena gradnja sušionice, vlasnici tvornice poslali su molbu Gradskome poglavarstvu da im izda građevinsku dozvolu za tu sušionicu koju bi na starom mjestu porušili, dok bi novu sušionicu sagradili kod splavnice. No, njihova molba je odbijena te je sušionica uklonjena 7. rujna 1870. godine.¹⁰⁵ Tih godina, tvornica se počinje intenzivno širiti na susjedne parcele, odnosno na istočnu stranu potoka Medveščaka te nastaje velik broj prizemnih zgrada (br. 12, 11, 10, 6, 5, 3) koje će kasnije biti nadograđene i pregrađene. Većina zgrada bile su rezultat improvizacije, jer su građene kao prizemne zgrade čija je funkcija određena tek deset godina kasnije u brojnim prigradnjama. No, zgrade izvedene 1869., 1870. i 1871. godine odlikuje donekle pravilno ortogonalno pozicioniranje, kako možemo primijetiti u položajnom nacrtu (sl. 7.) Njihova izgradnja kretala se od zapada prema istoku, u pravilnoj crti, te je njihov smještaj određen prirodnom granicom, odnosno zadano je zemljištem na kojem se tvornica nalazi i potokom kojim prolazi sa sjeverne strane. Nadalje, objekti se nadovezuju jedan na drugi, te je unutar njih ostvarena međusobna komunikacija. Objekti koji su izgrađeni u tome razdoblju, bili su smješteni na lijevoj obali potoka, te je bilo riječ o prizemnim zgradama oblika izduženog, položenog pravokutnika. Godine 1870. izgrađene su prizemne zgrade označene na nacrtu br. 3, 5, 6 (u prizemlju se nalazio mlin) te 18 (njeno prizemlje je služilo kao sječara drva za tvornicu tanina). Zgrade br. 3 i 5 nalazile su se južno od zgrade br. 7, a zapadno od zgrade br. 6 iz koje se pristupalo u zgradu br. 5. Riječ je o prizemnoj kvadratičnoj zgradi izgrađenoj 1870. godini u kojoj se nalazio parni stroj te je služila kao strojarnica. Na južnoj strani je bila rastvorena dvjema prozorskim osima, te su se na zapadnoj strani nalazila dvojna vrata, od kojih su jedna vodila u dvorište, a druga u zgradu br. 3. Godine 1894. uprava tvornice moli dozvolu za izgradnju nove strojarnice kao prigradnju glavnoj zgradi do sjeverne strane, kao i za zamjenu starog kotla.¹⁰⁶ No, molba im se odbija, jer je povjerenik ustanovio da je kotao iz 1880. godine u dobrome stanju, te na temelju toga tvornica odustaje od izgradnje nove strojarnice, ali moli dozvolu za preinaku postojeće

¹⁰⁴ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

¹⁰⁵ Ibid

¹⁰⁶ Ibid

kotlovnice radi izmjene parnog kotla, postavu novog parostroja od 110 HP i za nadogradnju postojećeg dimnjaka za 5 metara (sl. 8).¹⁰⁷ Gradsko poglavarstvo je od uprave tvornice tražilo kompletnu dokumentaciju i građevinske dozvole od početka rada tvornice, no vlasnici su istaknuli kako su prilikom požara koji je izbio 1884. godine uništeni svi dokumenti. Kao posljedica toga, Gradsko poglavarstvo nije dozvolilo gradnju nove strojarnice, već je odobrila pregrađivanje postojeće i nadogradnju dimnjaka. Građevinska dozvola izdana je 21. ožujka 1895. godine bez uvjeta, te je stambena dozvola za pregrađenu strojarnicu i zgradu za parni kotao s nadograđenim dimnjakom izdana pod rješenjem br. 38.952-IV-1895. Martin Pilar pregradio je 1895. godine zgradu br. 5 tako što je jednu kvadratičnu prostoriju u kojoj je bio smješten parni stroj, pregradio na četiri prostorije. Također, podignut je još jedan kat na obje zgrade, a između zgrade br. 5 i 3 nalazio se tvornički dimnjak, dok je u zgradi br. 3 postavljen novi kotao. Na površini od 70 m² u prizemnom objektu br. 3 smjestio se uređaj za čišćenje vode i ulja. Zidovi su bili izgrađeni od opeke, pokrov zgrade je bio drvo-cement, dok su stropovi bili drveni bez donje oplata. Južno od zgrade br. 8 nalazila se zgrada broj 6 površine 80 m², koja je vratima bila povezana sa zgradom br. 8. Riječ je o mlinu čiji su zidovi bili od opeke, dok su podovi bili djelomično prekriveni cementnom glazurom i brodarskim podom. Stropovi su bili drveni i neožbukani, dok su prozori bili jednostruki, a osim mlina ovdje se nalazila i radionica sa strojevima. U pregradnji strojarnice 1895. godine, mlin (objekt br. 6) je opremljen novim strojevima, kao što su razne transmisije, predgrijači pare i istosmjerni Dinamo stroj, te su u njoj bili smješteni rezervoari, desingratori, mlin i dvije bačve za maštenje.

Zgrada br. 18 nalazila se na desnoj obali potoka, sjeverno od zgrade br. 8, na površini od 93 m². Riječ je o prizemnoj zgradi, za koju nam se nisu sačuvali nacrti, koja je dijelom bila zidana od opeke, a dijelom je bila drvena šupa za siječenje drva pokrivena crijepom, dok je pod potkrovlja bio podruprt željeznim traverzama. Sa sjeverne i južne strane bila je rastvorena s po tri prozorska otvora, dok se ulaz nalazio na istočnoj strani, a u njenim prostorijama nalazili su se istosmjerni elektro-motori, mlin na batove te sjeckara za planinsko drvo.

Naredne godine širenje tvorničkog kompleksa se nastavlja, te su tako izgrađeni objekti pod br. 10, 11, 12, 20 i 20 a (sl. 7 i 25). I dalje je riječ o prizemnim i jednokatnim zgradama pravokutnog oblika, osim objekta 20 a, jer je riječ o drvenom mostu koji se sastoji od zidane podgrade i objekta br. 11 koji je zbog konstitucije zemljišta nepravilnijeg oblika sa sjeverne strane. Objekt br. 11 podignut je 1867. godine, te je vjerojatno tih godina prešao u vlasništvo tvornice koža. Na površini od 830 m² nalazio se prostor s jamama za namakanje sirovih koža, te je kao i ostale zgrade bila zidana od opeke, ali je bila pokrita krovnom ljepenkam. Duže fronte zgrade bile su rastvorene s po dvanaest prozorskih osi, te su strop pridržavali redovi stupova. Zgrada br. 10 prostirala se na površini od 335 m², te je zauzimala

¹⁰⁷ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

oblik uspravnoga pravokutnika. Na kraćim frontama bila je omeđena s tri prozorskih otvora, dok je sa zapadne strane bila rastvorena s pet otvora, od kojih je jedan bio rezerviran za ulaz. Riječ je o radionici koja je zidana od opeke i pokrita crijepom, a zidani strop pridržavala su tri reda od po dva stupa. Zanimljivo je kako se zgrada br. 10 nije nastavljala na zgradu br. 8 i 6, već je između njih ostavljen veliki prostor, koji će biti popunjen tek 1879. godine, izgradnjom objekta br. 9. Drveni most povezao je zgradu br.10 s jednokatnim objektima br. 12 i 20 koji su se nalazili na sjevernoj strani, odnosno na desnoj obali potoka, bliže Zavojnoj ulici. Drvenim mostom dolazilo se ravno pred ulazna vrata jednokatnog objekta br. 20 čiji je tlocrt oblika uspravnoga pravokutnika, a u čijim prostorijama se nalazilo spremište kože. Iz te zgrade se nije moglo pristupiti zgradi br. 12, iako se nalaze jedna do druge, već se ta zgrada nalazila desno od drvenoga mosta. Riječ je o zgradi u kojoj se u prizemlju odvijao proces grubog pranja kože, dok se na prvom katu nalazilo spremište. Kao i ostale zgrade, zidana je od opeke, te je pokrita crijepom. Prozorski otvori smješteni na južnoj strani duže fronte položenog pravokutnika, mali su i jednostruki, dok drvene neožbukane stropove pridržava u sredini pet stupova u prizemlju, dok je na katu strop ojačan s dodatnim redom stupova. Kao što možemo primijetiti, navedene zgrade izgrađene do kraja 1871. godine možemo svesti pod isti stilski nazivnik. Naime, riječ je o zgradama koje su ili prizemne ili jednokatne, jednostavno su izgrađene te su zidane od opeke, što ovaj rani tvornički kompleks stavlja uz bok ostalih tvorničkih zgrada izgrađenih u Zagrebu u tome vremenu. U prilog tome govori i činjenica što su zgrade pravilno pozicionirane, prate konstituciju terena te je njihova lokacija određena okolnim ulicama, a pogotovo potokom koji taj kompleks dijeli na dva dijela. Također, ne možemo govoriti o nekim značajnim tehničkim i graditeljskim ostvarenjima, jer većinom prevladavaju drveni stropovi i stupovi koji su tek djelomično zidani.

U veljači 1871. godine pristigla je još jedna prijava, jer je tvornica ponovno podignula sušionicu kraj gradske klaonice, što joj je bilo izričito zabranjeno, no nije poznat rasplet ove situacije, jer se sljedeći spisi tiču 1873. godine. Ono što je značajno za tu godinu, jest da je u Narodnim novinama 17. lipnja 1871. godine objavljen oglas u kojem se ističe da je „od strane kr. sudbenog stola žup. zagrebačke stavlja se do obćega znanja da je dne 3. prosinca 1871. protokolirana trgovačka tvrdka „Tvornica kožah u Zagrebu („Agramer Lederfabrik“) i njezin društveni ugovor kao što i podpisi ravnatelja društva Ivana Frankla, podravnatelja Heinricha Bresslauera, zatim članovah: gg. Pongratza, E. Pristera, Ignj. Egersdorfera, Jonasa Aleksandra, Ignj. Sterna sinovah i S. Hönigsberga, koji će s ravnateljem ili podravnateljem u ime društva supodpistivati.“¹⁰⁸

¹⁰⁸ Narodne novine, 7.srpnja 1871., br. 153

Iz 1872. godine sačuvan je zapisnik očevida koji se ticao dodijeljenja građevinske dozvole za novu zidanu sušu za pohranu „čresla“ na zemljištu kožarnice u Novoj Vesi. Dozvola je izdana pod br. 80 pol 1872, a prilikom očevida održanog 21. lipnja 1872. godine konstatirano je kako se vlasnici tvornice ne pridržavaju uvjeta građevinske dozvole izdane 1869. godine, jer još nisu izgradili spremnicu za spuštanje vode u potok te nisu održavali red i čistoću.¹⁰⁹ Nažalost, ne zna se gdje je bilo smješteno ovo skladište, jer u nacrtu nema položajne situacije, no riječ je o pravokutnoj prostoriji sa šest stupova na dužim frontama. Narednih godina vodi se proces između Gradskoga poglavarstva i vlasnika tvornice koža oko podizanja spremnice za spuštanje vode u potok, koji će potrajati do 1874. godine s neriješenim rezultatom. Od godine 1872. do 1874. nisu pronađeni nikakvi spisi koji bi se ticali daljnje izgradnje tvorničkog kompleksa, niti su sačuvani nacrti ili građevinske dozvole, pa u navedenom razdoblju nije došlo do značajnijeg širenja. No, često pristižu pritužbe građana vezane uz neodržavanje čistoće i sušenja koža na javnim mjestima koje nisu u vlasništvu tvornice. Nakon što je 1876. godine kažnjena sa 100 fil. globe, tvornica je uputila izvanredan utok Gradskome poglavarstvu kako bi se oslobodila čestih prijava i prekršaja. U navedenom utoku u kojem je opisala uvjete tvornica koža u drugim gradovima (Celovski, Maribor, Prag) koje se nalaze u središtu grada i čije poslovanje nije ograničeno nikakvim uvjetima. Također, tražila je izmjene uvjeta koji su određeni građevinskom dozvolom od 5. svibnja 1869. godine, jer „sa ovakvim aparatom nemožemo uspjevati pa bje nužno tvornicu povećati stranom preradjivanjem, stranom priradjivanjem prostorija tako, da danas skoro ne imade ni traga prvobitnoj tvornici [...] te povećanjem tvornice se promienila situacija tako da nam nije moguće uvjetom prve koncesije odgovoriti.“¹¹⁰ Tako vlasnici odgovaraju kako se bazeni ne mogu držati zatvorenima, jer im bolje odgovara kišnica za strojenje koža. Napominju kako u tvornici imaju bazene u kojima stroje kožu i na desnoj (gdje stroje kože) i na lijevoj strani (u njima drže vodu koju odpuštaju u potok) obala potoka. Na kraju, predlažu kako bi novi uvjeti trebali glasiti, no Zemaljska vlada je odbila njihov utok, ali je istaknula potrebu propitivanja navedenih uvjeta. Zbog toga je Obrtna vlast raspisala ediktalnu raspravu, na kojoj su stručnjaci izdali pozitivna mišljenja na temelju kojih je izdala odluku pod br. 143 obrt 1878. kojom je prestala važiti prvobitna odluka od 5. svibnja 1869. godine.¹¹¹ Propisani su novi uvjeti: tvornica je vodu za kvašenje koža smjela „upotrebljavati iz vlastitih na vlastitom zemljištu stojećih bunara, iz vodovoda ili izpotoka“; bazene za prvi i drugi stadij strojenja koža morali su biti u zatvorenim prostorijama te hermetički zatvoreni, dok su se bazeni u trećem stadiju strojenja mogli i na otvorenom držati; rabljena voda u „frišbasenih“ morala se dezinficirati, dok se voda iz „escerbasena“ ispuštala svaki dan u 6h po zimi i u 8h po ljeti.¹¹² I dalje je

¹⁰⁹ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

¹¹⁰ Ibid

¹¹¹ Ibid

¹¹² Ibid

bilo strogo zabranjeno sušiti kožu te su se otpadci morali svaku večer odvesti izvan grada. Osim toga, taljenje loja je bilo dozvoljeno samo u talionici koju su vlasnici podignuli bez građevinske dozvole, te su na dimnjak morali staviti napravu za uništenje dima. Najveći uspjeh vlasnici tvornice su ostvarili tako što su uspjeli poništiti odluku kojom se tvornica mogla odstraniti u slučaju proizvodnja smrada. Sada se tvornica može odstraniti samo po propisima danim u obrtnom zakonu iz 1872. godine.

Zahvaljujući promjeni uvjeta koncesije, vlasnici tvornice se osjećaju sigurnijima te nastavljaju s proširenjem tvornice i samoga zemljišta. Godine 1878. vlasnici tvornice mole dozvolu za izgradnju dviju brana na potoku Medveščaku kao i za postavu jednog zida na kanate.¹¹³ Sljedeće godine, tvornica je dobila građevinske dozvole za izgradnju objekata br. 9 i br. 31. Praonica, sušiona i radiona nalazile su se u prostorijama zgrade br. 9 koja je imala tlocrt pravokutnog oblika. Ovdje je riječ o jednokatnoj zgradi sa stropovima od svodova među traverzama te je zgrada zidana, pokrivena je crijepom, dok je pod providen cementnom glazurom. Zgrada zauzima površinu od 340 m² te je smještena između zgrada br. 8 i 10 s kojima ima ostvarenu komunikaciju. Objekt je na dužim frontama rastvoren s devet prozorskih osi te su svod u sredini pridržavali četiri stupa.

Iako im je Gradsko poglavarstvo zabranilo izgradnju varionice, tj. tvornice kelja, vlasnici tvornice koža 9. rujna 1879. godine naumili su na nekadašnjem zemljištu koje je pripadalo Nadbiskupiji (Sigečica) podići „kuharnicu kelja i nuzgrade“¹¹⁴. Dozvolu je odgovorna vlast odobrila, uz uvjete da se dimnjak sagradi tako da se može podignuti na visinu od 30 metara, dok su badnjevi za „luženje keljiva“ morali biti betonirani.¹¹⁵ Osim toga, kelj se smio variti samo iz životinjskih otpadaka koji se dobivaju strojenjem koža, otpatci su se morali držati u hermetički zatvorenim bačvama, dok su sirove životinjske otpatke morali stavljati u badnjeve pune vapnene vode. Nadalje, za pohranjivanje suhih kožnih otpadaka iz koji se kelj tvori, kao i za skladištenje „izluženog, izpranog i izsušenog keljiva“ morali su izgraditi zatvoreno, suho i dobro ventilirano skladište. Izričito se zabranilo otpuštanje vode otvorenim kanalom u grabu, a već rabljene vode morale su utjecati betoniranim kanalom u betonski rezervoar u dvorištu. Kako bi spriječili širenje smrada iz kotlova, trebali su uvesti tehničke sprave, dok je cijelo tlo moralo biti taracano pločama od betona ili cementa.

¹¹³ Navedena dozvola je izdana pod brojem 132 gr.1878

¹¹⁴ zemljište parcele br. 811 u općini Vlaška ulica

¹¹⁵ Zapisnik sastavljen na temelju očevida održanog 23.9.1879

Godine 1880. dolazi do izgradnje objekta pod brojem 15 (sl. 9), koji se smjestio na desnoj obali potoka Medveščaka, zapadno od drvenoga mosta. Riječ je o pravokutnoj prostoriji koja je s južne strane rastvorena s deset otvora, od kojih su dva rezervirana za vrata. U prizemlju jednokatne zgrade odvijao se proces luženja kože u vapnu, dok je na katu bilo spremište dogotovljene robe. Zgrada je prigradena u rujnu 1900., čime je postojeća zgrada za strojidbu koža pregrađena u zgradu za badnjeve. Prigradnja je izvršena prema nacrtima Janka Holjca, te je zgrada produžena za tri metra prema jugu. Badnjevi su bili duboki 1,80 metara, a zgrada je bila visoka oko 3,50 metara. Godine 1903. bila je nadograđena, te su po prvi puta izvedeni stropovi od armirano-betonske ploče među željeznim nosačima.

Sljedećih godina nastavljeno je širenje tvornice prema Novoj Vesi te se postrojenja smještaju sve sjevernije od potoka Medveščaka. Tako su 1881. godine izvedeni objekti br. 13 i br. 24. Zanimljivo je primijeti kako se navedeni objekti nalaze dosta udaljeno jedan od drugog. Tako se jednokatna, pravokutna zgrada br. 13 nalazila na lijevoj obali potoka Medveščaka, istočno od zgrade br. 12 s kojom je bila povezana vratima. Na površini od 385 m² smjestile su se dvije prostorije, tj. radione koje su se koristile za luženje i sušenje kože. Zgrada zidana od opeke, rastvorena je s ukupno dvanaest prozorskih osi na južnoj strani i sedam otvora na njenoj sjevernoj strani. Drveni strop, neožbukani s donje strane, pridržavali su sedam stupova po sredini prostorije. U njoj su se nalazili strojevi za skidanje dlaka i mješine, strojevi za striženje, brušenje i istezanje kože, te elektro-motor i rotacione bačve za pranje. Skadište za gotove robe i za kože za potplate (objekt br. 24) nalazilo se na samom sjeveru kompleksa, blizu ceste u Novoj Vesi. Zgrada u obliku uspravnog pravokutnika prostirala se na površini od 172 m² te je na dužim frontama bila rastvorena s po četiri prozorskih otvora.

Godine 1887. izdana je građevinska dozvola pod br. 6.299- II gr. 36-1887 za izgradnju prizemne sušionice (br. 23) prema nacrtima Janka Grahora, koja je morala biti udaljena 7 metara od već izgrađene suše označene brojem 24. Zgrada (sl. 10 i 11) je bila rastvorena s pet prozorskih otvora na istočnoj strani, a sušioni je 1888. godine prigraden i nadograđen kat u kojem je bilo smješteno skladište cipela. Navedenu prigradnju izveo je Kuno Waidmann, te je između pravokutne prostorije na zapadu i stubišta i hodnika na istoku, prigradena još jedna prostorija oblika uspravnoga pravokutnika. Tako je smanjena dužina pravokutne prostorije na zapadu, koja je nekoć bila rastvorena sa šest prozorskih otvora (sada ih je pet) i isto toliko stupova koji su pridržavali strop na sredini (sada ih je pet). Osim toga, zgrada je adaptirana 1893. godine.

Naredne godine, Janko Grahor izgradio je prizemne objekte br. 1 i 1 a (sl. 8), odnosno kotlovnicu i tvornički dimnjak koji su bili smješteni zapadno od zgrade br. 7, na samome rubu kompleksa. Kotlovnica se prostirala na površini od 137 m² te je kao i ostale zgrade, zidana od opeke i pokrivena crijepom, a dijelom i drvocementom. Njeni podovi bili su betonski s glazurom, visina zgrade je iznosila deset metara, a u unutrašnjosti su se nalazila dva Dupnis parna kotla i jedan Bonilleur parni kotao. Visina tvorničkoga dimnjaka izgrađenog od opeke iznosila je nakon pregradnje 1895. godine, 40 metara, dok je raspon na dnu iznosio 33,5 metara. Godine 1890. Janko Grahor vodio je i izgradnju objekta br. 25 (sl. 12), koji se nalazio istočno od zgrada br. 24. i 23. Riječ je o prizemnom skladištu s podrumom oblika uspravnoga pravokutnika, koje je zauzimalo površinu od 144 m². Duže fronte zgrade iznosile su 16, 10 metara te su bile rastvorene s po četiri prozorska otvora, a kraće oko 6 metara.

Martin Pilar 1895. godine radi nacрте za izgradnju upravne zgrade, tzv. pisarne (br. 32) na uglu Nove Vesi br. 11. Prilikom izdavanja građevinske dozvole, izaslanici Zemaljske vlade protivili su se dodjeli, jer bi se tvornica, izgradnjom upravne zgrade u kojoj je smješteno i skladište tvorničkih uzoraka i prodavaonica tvorničkih proizvoda, proširila prema samome sjeveru.¹¹⁶ No, građevinska dozvola izdana je pod br. 28789-I-1896, odnosno prema promjendbenim nacrtima odobrenim pod br. 7.113-I-1897, uz uvjet da u slučaju eksproprijacije, vlasnici ne mogu tražiti odštetu. No, uprava tvornice uložila je revers 9. kolovoza 1897. godine da se podignuta zgrada ne može smatrati dijelom industrijskoga naselja, jer bi mogla opstajati i nakon uklonjenja tvornice kao stambena zgrada. Zbog toga, Gradsko poglavarstvo, u slučaju eksproprijacije tvornice, ne će moći uključiti ovu zgradu. Prvotno je zgrada (sl. 13, 14, 15) bila izgrađena kao jednokatnica s podrumom te je bila zidana od opeke, dok su stropovi bili drveni, a jedino su svodovi nad podrumom bili izvedeni među željeznim traverzama. Tlocrt ove zgrade ima oblik slova L te se zgradi pristupalo s južne strane, ali je postojao i dvorišni ulaz na zapadnoj strani. Razlog tome jest taj što je objekt sjeverno i istočno pomaknut do ruba građevinske parcele. U podrumu na istočnoj strani se nalazila prostorija oblika uspravnog pravokutnika koja je na dužim frontama bila rastvorena s pet prozorskih otvora. Na južnoj strani, duljina duže fronte položenog pravokutnika iznosila je oko 26 metara te je bila rastvorena s devet prozorskih otvora. U sjevernome dijelu nalazile su se dvije prostorije, dok se stubište nalazilo u sredini. U prizemlju se nije mijenjao raspored prostorija, te je u prostoriji na južnom dijelu bilo skladište uzoraka, a sjeverno od njega nalazila se prodavaonica. U istočnome dijelu nalazila se prodavonica i skladište uzoraka. Situacija se mijenja na prvome katu kada se prostorija oblika položenog pravokutnika (u prizemlju je to jedna prostorija) dijeli na četiri kvadratične prostorije u kojima su se nalazile pisarne. Na sjevernoj strani, raspored prostorija se znatno promijenio, te je

¹¹⁶ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

pregradnjom prostor podijeljen na dva dijela. U prednjem planu nalazile su se dvije pisarne, arhiv i garderoba, dok je u stražnjem dijelu bio smješten hodnik kojim se pristupalo u prostorije, ali i u stubište u sredini zgrade. Desno od stubišta, iznad prodavaonice i skladišta uzoraka u prizemlju, nalazile su se četiri prostorije i to, kuhinja sa sobom za služavke, zatim još dvije sobe i jedna neodređena prostorija. Nad podrumom i prizemljem nalazili su se svodovi među željeznim traverzama, tzv. pruski strop, dok je strop drvenoga kata bio drveni grednik. Pročelje upravne zgrade (sl. 16) bilo je zidano od opeke, te je imalo devet prozorskih osi prema Novoj Vesi i pet prema Zavojnoj ulici. Riječ je o historicističkom pročelju skladnih proporcija s istaknutim središnjim rizalitom koji je raščlanjen s tri vertikalne prozorske osi sa po tri prozora. Prozori u prizemlju su pravokutnog oblika s profiliranim, istaknutim segmentnim lukom, dok na prvom katu prevladavaju pravokutni prozori s ravnim nadvojem te istaknutim nadprozornicima i prozorskim klupčicama. U bočnim krilima, izgled i smještaj prozora se ne mijenjaju, ali je oblikovanje zidova suzdržanije. Pročeljem dominira horizontalna račlamba te su redovi prozora odijeljeni snažnim vijencima. Krovište glavnoga pročelja leži na snažno profiliranim vijencima, dok je s južne strane pročelje zaključeno zabatom, a prema Zavojnoj ulici je podignut skošeni krov. Pilar je oblikao pročelje kojem dominira rustičniji izgled i odmjerena račlamba pročelja horizontalama i vertikalama. Njegov oblikovni jezik je suzdržan, bez pretjerane dekoracije u oblikovanju detalja, osim u prizemlju zgrade. Godine 1920. Antun Res nadogradio je još jedan kat čime je poništen Pilarov odmjereni volumen pročelja (sl. 17, 18). No, s južne strane Res je napravio skošeno krovište, čime je dobiven dojam simetričnoga objekta. Unatoč tome što je Res nastavio Pilarovu započetu stilizaciju katova, pa je tako površina drugoga kata glatka, bez ikakve dekoracije, osim istaknutog nadprozornika prozora pravokutnog oblika i naglašenih završnih vijenaca, Res nije ostvario proporciju i simetriju pročelja. Razlog tome jest što je visina drugoga kata duplo manja od visine prvog kata i prizemlja, pa izvedeni kat izgleda nepravilno i disproporcionalno. Donekle ostvaren dojam samostojećeg simetričnog objekta ostvaren je tek na južnoj strani, izgradnjom skošenoga krova. Što se tiče rasporeda prostorija, ono ponavlja situaciju prvoga kata, no različita je njihova funkcija. Na drugom katu, u južnom dijelu, nalazile su se četiri prostorije korištene u stambene svrhe, dok su na sjevernom dijelu bile smještene dvije kuhinje i dvije sobe za sluškinje. Te prostorije su bile hodnikom i stubištem odijeljene od stambenih prostorija koje su bile smještene u južnom i istočnome dijelu. Na ovom nacrtu istaknuto je kako su se sve prostorije u podrumu služile kao skladišta, kao i prostorije u prizemlju, što se razlikuje od onoga što je istaknuto u nacrtu od 1895. godine. Također, umjesto pisarnica i stambenih prostorija na prvome katu, sada se u južnome dijelu nalaze tri poslovnice, a u sjevernom dvije prostorije iste funkcije. Desno od stubišta, nekadašnji stambeni dio pretvoren je u prostor za skladište. Pregradnja je izvršena na temelju građevne dozvole izdane 13. srpnja 1920. godine, dok je stambena dozvola dodijeljena 15. travnja 1921.

godine.¹¹⁷ Prilikom očevida za izdavanje stambene dozvole utvrđeno je da su na dimnjaku na tavanu uzidali jednostruka vratašca što je protupropisno te se nalaže vlasnicima tvornice da ih zamijene dvostrukim vratašcima.

Godine 1897. izveden je objekt br. 21, smješten sjeverno od zgrade br. 20, odnosno neposredno u njenom produžetku. Riječ je o prizemnoj zgradi (sl. 25) izgrađenoj na površini od 113 m². Debljina zidova zgrade zidane od opeke iznosila je 30 centimetara te je bila ojačana zidanim stupićima. Objekt je imao funkciju skladišta ulja i benzina. Godine 1900. izveden je objekt br. 17 koji je bio u funkciji čuvarnice, a nalazio se na ulazu u kompleks iz Zavojne ulice. Kompleks stare tvornice svoj oblik zadobio je 1918. godine kada je izveden objekt br. 16 (sl. 19), u kojem se smjestila kovačnica, kolarnica, radione i kupalište. Pokrov zgrade bio je od drvocementa, te su stropovi bili armirano-betonske ploče među željeznim nosačima. Navedenu izgradnju vodio je Antun Res, te je riječ o jednokatnoj zgradi, čiji se tlocrt prilagodio rubu građevne parcele, kao i liniji Zavojne ulice. Na pročelju zgrade najviše se ističe horizontalna i vertikalna raščlamba, iako granica etaža nije naglašena vijencima. Dinamiziranje ovog krajnje stiliziranog pročelja ostvareno je s deset vertikalnih osi koje se protežu kroz etaže. No, nesklad je ostvaren pozicioniranjem masivnih vrata u trećoj vertikalnoj osi, iznad kojih se smjestio jednostavan pravokutni prozor. Također, tomu dojmu pridonosi i neravnomjerno pozicioniranje prozorskih osi, odnosno osi nisu simetrične, već je udaljenost među njima različita. U prizemlju zgrade nalazile su se dvije prostorije, kovačnica i kolarnica s lijeve strane, dok se s desne strane nalazila radnička praona s ograđenim prostorom za tuševe. Iz stubišta smještenog na zapadnoj strani, ulazilo se u hodnik iz kojeg se moglo pristupiti u prostorije koje su smještene južno od njega, te u prostorije koje su smještene na istočnoj strani. Iznad radničke kupaone u prizemlju, nalazila se radiona, te prostor određen za rezervoar i spremište vode na istočnom dijelu zgrade. Iznad kotlovnice, ali na umanjenoj površini nalazile su tri prostorije, odnosno soba za presvlačenje radnika koja je smještena između dviju priručnih skladišta. Objekt je bio opremljen istosmjernim elektromotorom, tračnom pilom, tokarskim strojem i ručnim strojem za savijanje obruča.

Godine 1920. provedena je gradnja objekta br. 9 a koji se nalazio ispred zgrade br. 9. Riječ je o natkritom prostoru u kojem je bio smješten uređaj za topljenje masti. Tri godine kasnije, tvornici koža je dodijeljena građevinska dozvola za izgradnju mosta preko Zavojne ulice kao spoja dviju tvorničkih zgrada. Izvedba je povjerena Antunu Resu uz uvjete da se uporišta mosta moraju namazati grafitom te da promet na Zavojnoj ulici mora biti u funkciji.¹¹⁸ Navedeni zatvoreni pješački betonski most izgrađen je preko dijela katastarske čestice br. 18/2, 906/1 i 25/2 upisan u gruntovni uložak br. 165.

¹¹⁷ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

¹¹⁸ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

Povezivao je Zavojnu ulicu 1 sa Zavojnom ulicom 2, odnosno zgrade na nacrtu označene brojem 32 i 34. U nacrtu je izgrađeni most označen s brojem 33 a.

6. 2. KOMPLEKS TVORNICE CIPELA ASTRA

Kompleks koji obuhvaća prostorije i radionice tvornice cipela (nekadašnjeg Konfekcionalnog zavoda) smjestio se sjeverno od potoka Medveščaka te je omeđen Zavojnom ulicom na zapadu i Novom Vesi na sjeveru (sl. 20 i 21). Izgradnja kompleksa započinje 1880. godine izgradnjom Konfekcionalnog zavoda, odnosno radionice za opremu carsko-kraljevske vojske, koja će kasnije postati tvornica cipela „Astra“. Vlasnici tvornice koža uputili su 1880. godine Gradskome poglavarstvu molbu za izdavanje građevinske dozvole „za gradnju jedne radionice za opremni zavod Kr. Vojske, zatim za namještenje jednog novog parostroja i kotla, te za ražširenje lužnice“ nakon čega je ona izdana 3. svibnja 1880. godine.¹¹⁹ Arhitekt Koch je na površini od 1.356 m² podignuo prizemnu zgradu (u nacrtu označenom s br. 29) čiji je krov pokriven crijepom, armiranim betonom i drvocementom, dok su stupovi bili drveni. Osim drvenog dvostrešnog krova, objekt je bio zaključen trokutastim zabatom s bočnih strana, kroz kojeg je dopiralo dnevno svjetlo (sl. 22). Što se tiče samoga pročelja, riječ je o krajnje reduciranom pročelju, svedenom na pet vertikalnih osi koje se sastoje od jednoga pravokutnog prozora. Tlocrtno, zgrada je imala oblik uspravnoga pravokutnika te je dužim frontama bila rastvorena s petnaest prozorskih osi, dok je na južnoj kraćoj fronti bila rastvorena sa četiri prozorskih osi (sl. 23). Objekt se sastojao od tri prostorije, dvije oblika položenog pravokutnika i jedne tlocrta uspravnog pravokutnika na istočnome dijelu. Južno od zgrade, nalazio se prizemni objekt smješten tik do građevnoga pravca na jugu, dok je s istoka bio omeđen Novom Vesi. Objekt se nije prostirao dužinom cijele zgrade br. 29, već je dopirao do njegove polovice. Izgradnjom Konfekcionalnog zavoda, izgrađen je najveći pogon unutar tvorničkoga kompleksa, kojeg je 1914. godine, Janko Grahor prigradio uzdužno s južne strane i jednokatnim skladištem kvadratičnog tlocrta (sl. 24) prema Novoj Vesi. Dogradnja je prizmena te slijedi građevinsku liniju, tj. dimenzije Konfekcijskog zavoda, te je objekt pokriven ravnim krovom (drvene grede) i uzdužnim trokutastim nadsvjetlom.

¹¹⁹ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781; broj građevinske dozvole 112 gradj. 1880

Godine 1881. izdana je građevinska dozvola za izgradnju suše u dvorištu Konfekcijskog zavoda. Budući da nije sačuvan položajni nacrt, može se samo pretpostaviti gdje se ona nalazila i koji je objekt zauzimala. Moguće je da se nalazila istočno od Konfekcijskog zavoda, i to uz rub građevnog pravca, bliže Novoj Vesi ili je riječ o objektu koji se nekoć nalazio na području zgrade br. 28. No, ne može se sa sigurnošću potvrditi ova teoriju, a ono što se zna o nekadašnjoj suši jest da je bila visoka 3,5 metara te da je bila dugačka desetak metara.

Na samome jugu kompleksa tvornice cipela, smjestili su se objekti br. 31 i 31 a, ali ne zna se kako su zgrade izgledale, jer spisa o njima nema. Zgrada portira smještena je u zgradi br. 31 u Novoj Vesi 9, na površini od 115 m². Zgrada je prvotno bila prizemna bez podruma, ali s potkrovljem, te je 1920. godine adaptirana te se na prvom katu nalazio stan. Zgrada drvarnice smještena je u objektu br. 31 a, imala je oblik uspravoga pravokutnika, a nalazila se na krajnjem istoku, uz rub građevnoga pravca. Godine 1930. izgrađen je prizemni objekt br. 26, smješten na površini od 92 m². Zgrada koja je dijelom zidana, a dijelom drvena, prati dimenzije i oblik objekta br. 25, pa je tako riječ o zgradi oblika uspravnoga pravokutnika čiji se pokrov sastoji od krovne ljepenke. O navedenoj zgradi spisa nema, pa je tako i upitna godina njene izgradnje, tako da se pretpostavlja da je rasporedom prostorija te izgledom pročelja bila istovjetna susjednoj zgradi br. 25. Ista se situacija ponavlja kod zgrada br. 27, 27 a i 28. One su smještene na južnome dijelu ovoga tvorničkoga kompleksa, te su omeđene zgradama br. 26 i 25 na sjeveru, zgradom br. 27 na zapadu te zgradama br. 30 a i 30 b na jugu. U jednokatnim objektima br. 27 a i 28 nalazile su se uredske prostorije tvornice cipela, dok se sjeverno od objekta br. 28 nalazila prizemna zgrada br. 27 u kojoj su bile smještene garaža i skladište.

Deset godina kasnije, *Zagrebačka tvornica cipela* podnaša 29. siječnja 1930. godine molbu za podignuće tvornice cipela u dvorištu Nove Vesi 11. Gradski građevni odjel nije htio podijeliti dozvolu, zbog toga što je „taj dio grada u kojem bi se imala podići zamoljena tvornica opredjeljen u smislu regulatorne osnove i građevnog reda za grad Zagreb u stambene svrhe, dok su postojeće tvornice koža i cipela dozvoljene prije regulatorne osnove za ovaj dio grada.“¹²⁰ Osim toga, bila je zabranjena svaka gradnja duž ulica koje nisu otvorene, a navedena tvornica imala bi samo pristup iz Nove Vesi. Nadalje, novom gradnjom bi bila otežana izgradnja propisane ulične zgrade do Tkalčičeve ulice, te je „predložena situacija novogradnje preblizu postojećim zgradama, a u protimbi je sa propisima glede veličine dvorišta (najkraća strana dvorišta iznosi 6m), a pristup u slučaju požara ne bi bio dovoljno osiguran.“¹²¹ Kao što je to bio slučaj i s ostalim odbijenim zamolbama, i ova je odbijena s velikim ali. Tako je naznačeno da ako bi gradnja ipak bila dozvoljena, vlasnici tvornice kože morali bi udovoljiti sljedećim uvjetima: trebali bi izvesti iskolčenje građevinskog pravca do Tkalčičeve ulice,

¹²⁰ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

¹²¹ Ibid

„novogradnja imala bi se situirati najbližim dijelom 20 metara udaljena od građevnog pravca do Tkalčićeve ulice da se omogući izgradnja ulične zgrade“, ulična zgrada bi trebala imati širinu novogradnje tvornice te bi vlasnici trebali općini besplatno ustupiti zemljište koje otpada za cestovno tlo, a cestu u širini novogradnje trebali bi urediti u svom trošku.¹²² Nakon upućene žalbe na ovu odluku, provedena je ediktalna rasprava nakon koje je upravi tvornice odobrena izgradnja pod određenim uvjetima. Odlukom Banske uprave tvornici se dopušta početak gradnje objekta br. 30 a, te je iste godine odobrena i izgradnja skladišta pod brojem 30 b. Nažalost, nema sačuvanih nacrti koji bi dokumentirali ovu izgradnju. Riječ je objektima *Zagrebačke tvornice cipela* koji se nalaze sjeverno od zgrade br. 12 i 13, tj. nadovezuju se i nalaze neposredno ispred njih. Riječ je o dvjema gotovo identičnim zgradama koje dijele način izvedbe, samo što je zgrada 30 a većeg i nepravilnijeg tlocrta. Također, radionica tvornice cipela (30 a) bila je dvokatna zgrada s podrumom sa zapadne strane, dok je s istočne strane bila prizemna bez podruma, a skladište tvornice je bilo u potpunosti prizemno. Obje zgrade su moderno građene u armirano-betonskoj skeletnoj konstrukciji s velikim i širokim prozorima, dok se pokrov sastojao od ispranog šljunka koji je bio utisnut u asfaltnu masu.

¹²² Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

6.3. KOMPLEKS NOVE VESI BR. 19 I ZAVOJNE ULICE BR. 2

Objekti kompleksa koji je sa sjevera omeđen Novom Vesi, a s istoka i juga Zavojnom ulicom, dijelom su služili za stanovanje radnika, a dijelom za skladište i otpremu robe (sl. 25 i 26). Na površini od 653,1 četvornih hvati, na katastarskoj čestici br. 1421, smjestilo se deset objekata (br. 34, 35, 34 a i 35 b, 36, 37, 37 a i 37 b, 38, 39) koji su pravilno raspoređeni unutar dopuštene građevne linije, te su njihove dimenzije i oblik određene granicama građevnog pravca. Zbog toga su objekti promišljeno pozicionirani, a njihovi tlocrti imaju oblik pravilnog geometrijskoga tijela. Martin Pilar je 1896. godine, izveo nacрте za gradnju vodovoda i rezervoara koji su smješteni u objektu br. 39. Građevinskom dozvolom od 6. srpnja 1896. godine, dozvoljeno je izvođenje vodovoda, tj. polaganje vodovodnih cijevi u cestovno tlo Nove Vesi br. 906 porezne općine Nova Ves. Projektirani vodovod kretao se od Kožarske do Zavojne ulice, te se jedan ogronak vodovoda odvojio prema strojarnici u starom tvorničkom kompleksu, dok su preostale vodovodne cijevi vodile do rezervoara. Iz rezervoara (br. 39), smještenog na južnome dijelu kompleksa, jedna cijev je dovodila vodu u objekt br. 7 stare tvornice koža, dok je drugom cijevi tekla prekomjerna voda iz rezervoara. Godine 1897. izgrađuje se ogradni, a ujedno i potporni zid duž Zavojne ulice od skladišta na Novoj Vesi spram Kožarske ulice, odnosno u ulici vodećoj iz Nove Vesi u kožarnicu, koji je izgrađen temeljem građevinske dozvole br. 25.801-IV-1897.

Od navedenih objekata, zgrade smještene u Novoj Vesi 17 i 19 svojim oblikovanjem predstavljaju novu fazu u industrijskoj arhitekturi. Objekt br. 36 smjestio se u Novoj Vesi br. 19 te se nalazio na krajnjem sjeveru ovoga kompleksa. O njegovoj izgradnji ne znamo puno, nagađa se da je zgrada sagrađena 1853. godine, a ono što znamo jest da je na riječ o stambenoj jednokatnoj zgradi s podrumom i potkrovljem koja se prostirala na površini od 263 m². Krajem 1909. godine odobreni su nacrti inženjera Cerneluttija za adaptaciju zgrade, odnosno za preinačenje stambenih prostorija objekta tvornice koža u Novoj Vesi br. 19 u ljekarnu za gospodina Julija pl. Hegedisa, te je gradnja započela 5. siječnja 1910. godine (sl. 27).¹²³ S ulazne strane Nove Vesi 19, nalazile su se tri prostorije. U središnjoj prostoriji koja je zidom na sredini bila pregrađena na dva dijela, nalazila se ljekarna, dok su se u bočnim prostorijama nalazile soba za asistenta i soba za materijal. Prostorije u sjevernome dijelu odvojene su pravokutnim izduženim hodnikom od prostorija u južnome dijelu u kojem su se nalazili laboratorij i stubište koje je vodilo na prvi kat. Pročelje Nove Vesi br. 19 bilo je izvedeno krajnje jednostavno- vrata kojima se ulazilo u ljekarnu bila su flankirana dvama prozorima s lijeve strane i s jednim s desne strane- bez ikakve pretjerane dekoracije, ali s izraženom simetrijom. U unutrašnjosti

¹²³ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781, Građevinska dozvola br. 46787-IA-909

ova zidana zgrada imala je drvene stropove i podove, dok je bila pokrivena s crijepom. Građevinskom dozvolom od 9. prosinca 1924. godine dozvoljen je postav uličnog, dućanskog izloga *Zagrebačke tvornice cipela* ispred kuće br. 19 u Novoj Vesi (sl. 28). Prigradnju portala sa zapadne strane objekta vodio je Antun Res, koji je dodao još tri prozorske osi u prvome katu. Na nacrtu vidimo kako je pročelje prigradnjom istaknuto horizontalnom i vertikalnom raščambom te je snažnim vijencem istaknuta granica između prizemlja i prvoga kata, kao i što je zaključnim vijencem odvojen prostor prvog kata i krovništva. U prizemlju su se nalazila tri prozora i jedna vrata, dok je Res s desne strane pridodao portal čija su vrata u središtu flankirana s dva visoka prozora. Time je prizemlje produženo s tri vertikalne osi, pa je sveukupno u prizemlju bilo sedam otvora. Što se tiče samoga portala, ono je istaknuto i oblikovano kao zaseban element od ostatka pročelja. Bilo je dugačko 8,17 metara, a visoko 3,60 metara, a portal možemo horizontalno podijeliti na tri polja- prostor u razini ispod vrata, središnji dio u kojem se nalazi prozori, iznad kojeg se nalazio dio rezerviran za napis izloga. U središnjem dijelu nalaze se vrata, koja su sa svake strane flankirana s jednom lezenom i jednim pravokutnim prozorom. Bitno je istaknuti kako visina tog središnjeg dijela, odgovara visini prozora koji su smješteni na neprigradenom dijelu. Na prvome katu nalazilo se devet pravokutnih prozora s istaknutim nadprozornikom, od kojih je onaj u četvrtoj vertikalnoj osi drugačiji te se sastoji od dva pravokutna prozora. U krovništu se nastavlja ritmizacija pročelja vertikalnim osima, pa se tako nalaze devet malih prozora sa zabatnim nadvojem. Time je ostvarena ritmizacija i simetrija pročelja čija je dekoracija reducirana i svedena na osnovne oblikovne elemente. Kao i ostala pročelja, i ovo je stilizirano te ga odlikuje horizontalna raščamba na dva polja, sa sedam vertikalnih osi koje se protežu kroz prizemlje, prvi kat i krovništvo. Što se tiče prigradene zgrade zapadno od Nove Vesi br. 19, njen oblik i dimenzije regulirane su rubom građevnog pravca na zapadu te ljekarnom na istoku. Riječ je o zgradi oblika uspravnoga pravokutnika, koji je u prednjem planu imao jednu prostoriju, dok su se u stražnjem dijelu nalazile dvije prostorije (jedna veća oblika uspravnog pravokutnika na lijevoj strani, i jedna manja kvadratična prostorija na desnoj strani) koje su bile rastvorene s po jednim prozorom. Stražnji i prednji dio bili su odvojeni malim hodnikom na istoku zgrade koji je vodio i do zgrade ljekarne, a najvjerojatnije je prilikom prigradnje ljekarne, ova zgrada spojena s ljekarnom.

Skladište na uglu Nove Vesi i Zavojne ulice, smjestilo se istočno od objekta br. 36. Rješenjem Gradskoga poglavarstva od 5. prosinca 1902. godine, upravi tvornice se odobrava izgradnja skladišta za kožnatu robu, šiška, hrastove kore i usoljene kože (na nacrtu označenom s br. 34) u Novoj Vesi 17.¹²⁴ Na površini od 512 m² smjestila se prvotno jednokatna zgrada (sl. 29 i 30) zidana od opeke, s pokrovom od drvocementa. Stropovi nad prizemljem su bili od armiranog betona, dok su ostali bili drveni s donjom ožbukom. Janko Holjac je maksimalno iskoristio opseg dobivena zemljišta nakon

¹²⁴ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781,

regulacije Zavojne ulice koja se proširila prema istoku i zapadu. Dobiveno zemljište zapadno od Zavojne ulice, zakrivljene je forme na jugu, dok je sa sjeverne, zapadne i istočne strane donekle pravilno. Oblikovanja objekta u ovome tvorničkome kompleksu uvjetovat će konfiguracija zemljišta kao i građevni pravci koji su određeni Zavojnom ulicom i okolnim parcelama zapadno od kompleksa. Tako je Holjac, zbog nedovoljnog prostora na parcelama prema Novoj Vesi, ovaj uglovni objekt situirao po dužini parcele koja je s istoka omeđena Zavojnom ulicom. Pozicionirajući dužu frontu objekta prema Zavojnoj ulici, a kraću prema Novoj Vesi, maksimalno je iskoristio zemljište parcele. Pri oblikovanju objekta Holjac je vodio računa o suženosti parcele, kao i o susjednome objektu br. 36, tako što je projektirao vežu kojom je povezao dva objekta, na taj način ne ostavljajući prazan niti jedan dio parcele. Time je skladno zatvorio uličnu frontu, jer je objekt naslonio na zgradu u Novoj Vesi br. 19, a osim toga ostvarena je neprekinuta forma uličnog položenog i dvorišnog izduženog volumena. Zgrada ima tlocrt oblika slova L, te se dio zgrade oblika položenog pravokutnika, čije je pročelje smješteno u Novoj Vesi br. 17, sastoji od dviju prostorija, hodnika iz kojeg se nalijevo pristupalo objektu br.36, a nadesno kvadratičnoj prostoriji objekta br. 34. Južno od te prostorije, nalazio se hodnik oblika položenog pravokutnika u kojemu se nalazilo stubište i kojim se pristupalo prostoriji na samom jugu objekta br. 34. Riječ je o prostoriji oblika uspravnoga pravokutnika, koja je na sredini imala kvadratično izbočenje. U prizemlju u južnoj prostoriji, nalazilo se spremište šiška, dok se iznad njega, na prvome katu nalazilo spremište hrastove i smrekove kore. U sjevernoj prostoriji nalazilo se spremište. Objekt je prema Novoj Vesi bio rastvoren sa četiri otvora, te je njegovo pročelje (sl. 29) bilo reprezentativno i izvedeno u secesijskome stilu. Horizontalnom račlabom, pročelje je bilo podijeljeno na 3 zone sa završnom atikom u krovu. Granice među zonama bile su odijeljene i istaknute vijencima, a najreprezentativniji bio je zaključni vijenac koji je dijelio zonu krovišta od atike. U prvoj zoni, smjestila su se tri pravokutna prozorčića s profiliranim doprozornicima, nadprozornicima i prozorskim klupčicama. U drugoj zoni smjestila su se tri pravokutna prozora, s istaknutim nadprozornicima, koji su bili uokvireni zidanom pločom. U zoni krovišta, četiri prozorska otvora bila su flankirana s po dva reda stiliziranih i kaneliranih pilastara s dekoriranim kapitelom. Rub krovišta bio je flankiran s dva pilastra, dok se između svakog prozora nalazilo tri pilastra. Na atici su se izmjenjivale ograda od balustrade i zidana ograda. Vertikalno, pročelje je bilo raščlanjeno na četiri osi, s tri otvora u tri vertikalne osi i s jednim reprezentativnim secesijskim vratima u posljednoj, četvrtoj osi. Dimenzije vrata prostirale su se kroz prvu i drugu horizontalnu zonu, te su se sastojale od dvaju vratnica, stiliziranih dovratnika i nadvratnika. Luk iznad vratnica bio je prekinut i istaknut, dok su vratnice izvedene u secesijskom stilu- secesijski elementi harfi dekorativnih ukrasa. Građevinskom dozvolom od 4. listopada 1924. godine odobrena je pregradnja prizemlja koju je izveo Antun Res (sl. 31).¹²⁵ Pritom je sjeverna kvadratična prostorija, zajedno sa stepeništem, pregradnim zidom pretvorena

¹²⁵ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

u dvije prostorije, od kojih je jedna imala i stubište, a osim toga, na nacrtu je vidljivo i istočno pročelje ove prostorije. Horizontalnom raščlambom, pročelje je podijeljeno na dvije zone, s četiri vertikalne osi. U prvoj zoni imamo dva pravokutna prozora s istaknutim nadprozornicima, prozorskom klupčicom uokvirenom zidanom pločom i dekoriranim secesijskim motivima, i jedna manja, a druga masivnija dvokrilna vrata. Prva i druga zona odijeljene su snažnim vijencem, te je druga zona rastvorena s četiri dvokrilna pravokutna prozora koja su flankirana s po jednim pilastrom sa svake strane, dok je završetak istaknut s još jednim pilastrom (svaki prozor flankiran je s dva pilastra). Umjesto atike, zonu krovišta čini snažni završni vijenac. Iste godine, prilikom izgradnje zatvorenog betonskoga mosta koji je spajao upravnu zgradu br. 32 s objektom br. 34, pobliže je prikazan završetak istočnoga pročelja objekta br. 34 (sl. 32). Ne zna se točno koje godine su izvedene prigradnje objektu br. 34 s njegove zapadne strane, odnosno, s lijeve i desne strane kvadratičnog izbočenja, a riječ je o drvenim barakama koje su se smjestile u objektima br. 34 a i 34 b.

Zapadni dio kompleksa čini skup zgrada počevši od zgrade 37 a, 37 b, 37 i 38 (sl. 26). Objekti br. 37 a i 37 b, koji se nalaze sjeverno i istočno od zgrade br. 37 male su, drvene prizemne zgrade u kojima su se smjestile drvarnice. Zgrada br. 37 bila je zidana prizemna garaža izvedena 1908. godine, te se sastojala od dvije prostorije. Zgrada br. 38 izvedena je iste godine na površini od 246 m² te je bila rastvorena s šest prozorskih osi na dužim frontama, a njene prostorije služile su kao štala. Objektom br. 35 dovršena je izgradnja ovoga kompleksa 1914. godine, a riječ je o skladištu koje zidano od opeke, a pokrito krovnom ljepenkam.

6.4. NOVA TVORNICA ZA STROJENJE I BOJADISANJE KOŽA

Početak nove tvornice za strojenje i bojanje koža, započinje 1895. godine, kada su podneskom od 8. svibnja 1895. godine br.14.859-IV, vlasnici tvornice koža zamolili za dodijeljenje građevinske dozvole za „skladište čresla, šiška, valonije i myrabolane itd.“ jer su osjetili pomanjkanje mjesta te su zbog toga kupili zemljište koje se nalazi u Kožarskoj ulici, zapadno od Zavojne ulice.¹²⁶ U svojoj zamolbi, uprava tvornice naznačila je kako bi se skladište nalazilo na zemljištu Nove Vesi kućni br. 15, odnosno na parceli br. 44 općine Nova Ves (sl. 33). Očevidom je utvrđeno da bi se time površina tvornice bitno proširila, jer prema predloženoj situaciji stoji tik do građevnog pravca nove ulice koja će prolaziti koritom potoka Medveščaka. Položajni nacrt nove tvornice vidljiv je na slikama broj 33, 34 i 35. Građevinski ured upozorio je kako bi se time povećao rajon tvornice te traži da se provede ediktalni postupak na kojem je istaknuto kako ne bi bilo opasnosti od širenja neugodnog mirisa, ako bi se pohranjivale samo te sirovine. Raspravom koja je održana 20. lipnja 1895. godine, susjedi su izjavili kako nemaju ništa protiv gradnje, ako nisu izloženi opasnosti požara. Na temelju provedene rasprave, građevno-vatrogasni odbor je donio odluku kako bi se „gradnjom povećao bezuvjetno rajon tvornice.“¹²⁷ Budući da tvornica spada u tip nečistih tvornica, koje se ne smiju graditi u I. i III. gradskom razdjelu, već samo u II. razdjelu, i to istočno od ceste vodeće u Trnje prema majuru grofa Kulmera, „ne smiju se ni povećanja postojećih nečistih tvornica koje u drugome kojem gradskom predjelu jur podignute jesu, dopustiti.“¹²⁸ Osim toga, uzeta je u obzir opasnost od požara, jer bi se skladište podignulo u uskoj dolini koja je okružena drvenim kućama. Kako bi se u skladištu „gorivo surovina pohranjivalo“ u velikoj količini, time su okolne kuće u velikoj opasnosti. Uz to, povjerenstvo je prihvatilo i pritužbe građana koji su smatrali da bi se izgradnjom skladišta onemogućila gradnja kuća prema Kožarskoj ulici. Iako je Građevno-vatrogasni odbor rješenjem od 12. kolovoza 1895. godine uskratio dozvolu, vlasnici tvornice uložili su žalbu Zemaljskoj vladi u kojoj su istaknuli kako potreba za ovu gradnju izvire iz glavne dozvole u kojoj je naznačeno da dozvola vrijedi i za sve potrebne nuzzgrade, bez kojih bi se materijal nalazio na otvorenom, čime bi se jače širio smrad.¹²⁹ Rješenjem pod br. 10464/I 1896 dozvoljava se izgradnja skladišta, uz uvjet da će u skladištu pohranjivati samo gore navedene sirovine, te da neće tražiti odštetu u slučaju eksproprijacije. Zgrada je 1896. godine izvedena prema nacrtu Martina Pilara nakon dugih rasprava i prigovora obližnjih

¹²⁶ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

¹²⁷ Ibid: Zapisnik očevida Građevno-vatrogasnog odbora sastavljenog 29.7.1895.

¹²⁸ Ibid: zapisnik očevida održanog 20.6.1895

¹²⁹ Ibid

stanara, jer se po prvi puta kompleks tvornice proširio na područje zapadno od Zavojne ulice, te je uporabna dozvola izdana 11. lipnja 1896. godine. Prvotna prizemna zgrada (1926. godine nadograđen je prvi i drugi kat), imala je tlocrt položenog, izduženog pravokutnika (sl. 34, 35) te se sastojala od dvije simetrične prostorije u kojima su se nalazila skladišta, dok se trokrako stubište s liftom nalazilo na sjevernoj strani zgrade. Ulaz u skladište bio je s južne i s bočnih strana, te je skladište bilo rastvoreno s pet prozorskih otvora na dužim i po tri na kraćim frontama. Strop prostorija pridržavala su na sredini dva reda od po pet stupova (ukupno deset stupova), tj. raspon zidova je razdijeljen u dva niza drvenih stupova povezanih podvlakom. Na katu se zadržao raspored stupova manjih dimenzija, dok su međukatnu konstrukciju podupirale betonske grede Zigvartovog sistema, tj. betonske grede su ležale na drvenim podvlakama koje su pridržavali drveni stupovi, a zgrada je bila zaključena ravnim krovom drvene podkonstrukcije. Pročelje skladišta (sl. 35) izvedeno je od opeke, te je kao i na ostalim pročeljima istaknuta horizontalna i vertikalna raščlamba, dok je sama izvedba reducirana na stilizirano oblikovanje prozora te isticanje horizontala i vertikalna vijencima i lezenama koje se protežu kroz etaže. Vertikalnom raščlambom, pročelje je podijeljeno na pet osi koje su odijeljene lezenama punog reda, dok vijenac iznad prizemlja dijeli pročelje na dva polja. Lezene su, od zone krovišta blagog nagiba, odijeljene niskom atikom koja ima funkciju završnoga vijenca. U prvom planu, na pročelju se naizmjenice izmjenjuju pravokutni prozori sa segmentnim lukom i prozorskom klupčicom od opeke, te vrata s istaknutim nadvratnikom (druga i četvrta vertikalna os). Ono što je neobično kod oblikovanja prozorskih otvora, jest da se oni nalaze na gornjoj polovici niše, a njene prozorske rešetke sastoje se od dvanaest polja. Dinamiku pročelja uvjetuje upravo ta pravilna izmjena prozorskih otvora i vrata te raščlamba lezenama i vijencima, dok je prisutan samo jedan horizontalni vijenac. Izuzev toga, pročelje je krajnje stilizirano prisutna je redukcija svih oblikovnih elemenata, dok su naglašenije istaknuti otvori. Dvadesetak dana kasnije, 28. svibnja 1895. godine, Martin Pilar je priložio nacrt za produženje skladišta za pet osi na istoku objekta (sl. 36). Ovim produženjem, tj. prigradnjom prostorije na istoku ostvarena je simetrija skladišta, čiji će oblikovni i konstruktivni jezik utjecati na oblikovanje ostalih zgrada kompleksa. Pročelje produžetka (sl. 37), razlikuje se u oblikovanju prozorskih otvora od postojećeg skladišta. Osim istovjetne horizontalne i vertikalne raščlambe pročelja lezenama i vijencem od opeke, u drugoj i četvrtoj vertikalnoj osi nalaze se niske niše s istaknutim segmentnim nadvojem i prozorskom klupčicom od opeke, dok su u prvoj vertikalnoj osi prozori oblika položenog pravokutnika sa segmentnim nadvojem. Iznad završnoga vijenca od opeke, koji je u funkciji niske atike, nalazio se ravni krov s blagim nagibom. Ulazna vrata nalaze se u trećoj i petoj vertikalnoj osi u prizemlju, a iznad njih se nalaze prozorski otvori identični onima u prvoj osi. Potrebno je istaknuti kako je bočno pročelje na objema prostorijama oblikovano identično- lezene koje flankiraju tri vertikalne osi (lezene na krajevima pročelja su dodatno naglašene), vijenac koji dijeli zonu prizemlja od zone prvoga kata, po dvije niše u prvoj i trećoj vertikalnoj osi, te pravokutna vrata sa segmentnim nadvojem u središnjoj osi. Možda najočitija razlika u prvoj i drugoj varijanti pročelja jest veća upotreba opeke u oblikovanju

prozorskih otvora i vijenaca, čime je na istočnijem pročelju ostvaren dojam rustičnosti, dok je zapadno pročelje smirenije i ujednačenije. O nadogradnji prvoga i drugoga kata bit će riječi kasnije, jer je nadogradnja izvedena u sklopu rekonstrukcije krovništva zgrade br. 7 i 8.

Te godine, uprava tvornice je zamolila dozvolu za izvođenje vodovoda, odnosno za izgradnju bunara na katastarskoj parceli br. 45, istočno od skladišta čresla. U nacrtu je označena i izvedba rezervoara koji se gradio na katastarskoj parceli 29, tj. na zemljištu gdje se nalazi zgrada kućnog broja 17 (ugao Zavojne ulice i Nove Vesi) te je koncesija izdana 26. travnja 1898. godine.

Podneskom br. 25.953 od 14. srpnja 1898. godine vlasnici tvornice zamolili su dozvolu za podignuće nove kožarnice koju su naumili podići na zemljištu i to na česticama kat.br. 774/2, 778, 779/3, 780/4, 781/2, 879/2-b upisanih u grunt. ulošku br. 250, 256 i 263, a u sklopu izgradnje tvornice, bili bi sagrađeni i objekti strojarnice i kotlovnice (sl. 38, 39).¹³⁰ Njihova molba je odbijena, zbog nepostojanja regulatorne osnove, ali i mišljenja okolnog stanovništva i Građevinskog odsjeka koji su smatrali kako bi nova tvornica trebala biti udaljena od starog skladišta što bi značilo njeno proširenje i mogućnost većeg širenja smrada. Građevinski odjel je odbijanjem molbe htjelo zaštititi siromašno pučanstvo koje živi u tom prostoru, jer se izgradnjom nove tvornice stvara mogućnost zagađenja koje bi prouzročila nečista tvornica prve kategorije.¹³¹ Osim toga, svjesni su da bi time postavili istočnu granicu budućem razvoju grada. Na tu odluku, uprava tvornice upućuje žalbu u kojoj ističe da gradu Zagrebu tek predstoji industrijski bogati status te se ponovno pozivaju na tvornice koža u Budimpešti, Pragu i Beču koje se nalaze u centru grada. U šestom mjesecu 1899. godine uprava tvornice se obratila Obrtnoj oblasti s molbom za izgradnju tvornice za bojadisanje koža ispred skladišta čresla, šiška itd. (objekt br. 6) na česticama katastarskog br. 45 i 66 upisanih u gruntovni uložak br. 12. Uprava je istaknula kako se „nastanak ove tvornice sastoji u glavnom od glavne tvorničke zgrade, strojarnice i kotlovnice sa dimnjakom, te od prigradnje postojećeg skladišta.“¹³² Naumili su podići dvokatnu glavnu tvorničku zgradu u kojoj će prizemlje i prvi kat biti rasvođeni po Monier sustavu, a iznad drugog kata, krovništvo će biti prekrivo pokrovom od drvenog cementa. Nadalje, kostur stropnog ustroja za prizemlje i prvi kat bit će od željeza, a kostur stropništva i krovništva drugoga kata bit će drveno. U prizemlju glavne tvorničke zgrade bojat će se koža, na prvom katu će se priređivati obojana koža za promet, dok će na drugom katu biti sušionara. Vlasnici napominju kako će se luženje i strojenje sirove kože obavljati u staroj tvornici, nakon čega će se tako obrađena koža dopremiti u novu tvornicu gdje će je podvrgnuti

¹³⁰ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781; Broj odluke 26.557-IV-898 18.7.

¹³¹ Ibid

¹³² Ibid

„strojenju po amerikanskome sustavu sa kombinovanim strojivom.“¹³³ Tako ustrojena koža zatvarala se u bačve u kojima se vršilo bojadisanje, mazanje i pranje, nakon čega se „teglicem“ otpremala u sušionu na drugom katu. Nakon sušenja, koža se vraća na prvi kat gdje se izrađuje i priređuje za promet i trgovinu. Cijeli ovaj proces obavljat će se strojevima koji se nalaze u prizemlju i to- dvije bačve za pranje, dva istiskala i šest vretena, dok će na prvom katu biti smještena dva gladila, četiri izjednačila, tri izvlačila, dva istiskala i dva stroja za kefanje koža. Kotlovnici namjeravaju sagraditi kao prizemnu zgradu koja će biti natkrita sa laganim *Poloncean* krovom kombiniranog ustroja od željeza, a pokritoga s dvostruko utorenim crijepom.¹³⁴ Uz zgradu kotlovnice prigradna je strojarnica koja će izvana imati oblik visoke prizemne zgrade, jer će njeni zidovi biti podignuti na visinu prvog kata glavne tvorničke zgrade. Ovaj objekt prekrit drvenim cementom, podijeljen je na tri prostorije: odjel za strojeve, odjel za čišćenje vode i odjel za pomoćni stroj od 50 konjskih sila. Do postojećeg skladišta izgradit će se jednokatna zgrada u kojoj će u prizemlju biti 12 badnjeva za priredbu amerikanskoga strojiva, a na prvom katu bit će spremište. Iznad prizemlja biti će izvedeno stropište po sustavu Monier, a prvi kat bit će natkrit drvenim krovom prekritim s pokrovom od drvenoga cementa.¹³⁵ Njihovoj molbi protivili su se okolni stanari, ali su izaslanici gradske općine Vladimir Krešić i Dragurin Mandecar izjavili kako nemaju ništa protiv gradnje, ako vlasnici tvornice ne će tražiti odštete za ovaj tvornički kompleks u slučaju eksprorijacije, dok se izaslanik Vis. Kr. Zemaljske vlade i Grad. vatrogasnog odbora Josip Chvala protivio izgradnji zbog toga što bi se površina tvornice povećala i zbog toga što je za gradnju takvih tvornica određen poseban predjel.¹³⁶ Uz nacрте, uprava tvornice priložila je i račun o stalnosti i čvrstoći stropnih ustroja. U glavnoj tvorničkoj zgradi, stropni ustroj iznad drugog kata sastojao se od grednika opterećenog s donje i gornje strane, providenog s nasipom od ruševine te taracom od taracarske opeke, te su bili upotrijebljeni stupovi četvornoga prosjeka s 20 centimetra dugim stranicama. Drveni stupovi u prvom katu pridržavali su stropni ustroj iznad prvoga kata koji se sastojao od grednika koji je s donje i gornje strane oploćen sa stropnom oplatom. U prizemlju su se nalazili željezni stupovi koji su nosili opterećenje Monier svodova iznad prizemlja, dok su stupovi na uglu temelja bili izvedeni od opeke u portland cementu.¹³⁷ Nakon očevida, 9. srpnja 1899. godine donesena je odluka kojom se tvornici dopušta izvođenje radova, uz uvjete koji su propisali stručnjaci i obvezu da se odreknu svakog prava na odštetu i naknadu za zgrade novo podignute tvornice i za samo obrtno poduzeće, te odštete za premještanje poduzeća, a ako

¹³³ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

¹³⁴ Ibid

¹³⁵ Ibid odluka donesena 6.6.1899, br.22032-99

¹³⁶ Ibid

¹³⁷ Ibid

gradska općina pristupi iz vlasti cijelog tvorničkog naselja nakon što istekne rok od 20 godina od otvorenja tvornice, onda vlasnici imaju pravo na odštetu.¹³⁸ Uz to, uprava tvornice je morala poduzeti sve mjere protiv mogućeg štetnog upliva nove tvornice na javno zdravstvo, pa će tako zbog filtriranja i odvodnje nečistih otpadaka morati izvesti splavni kanal. Osim toga nalaže im se da u krilima glavne zgrade u prizemlju, načine prema Kožarskoj ulici dva izlaza za nuždu, da iz tavana te prvog i drugog kata načine na poprečnim zabatima željezne galerije i stube za nuždu.¹³⁹ Nadalje, sva vrata prema stubištu morala su biti od željeza sa željeznim ili kamenim dovratnicima. Kod dogradnje spremišta naloženo im je da za prvi kat izvedu stubište uz postojeće skladište. Mjesec dana kasnije, uprava tvornice koža priložila je revers kojim se odriče odštete za objekte podignute na česticama kat. br. 44/1, 45, 45/1, 66, 66/1 upisanih u gr.ul.br. 12 općine Nove Ves, zatim na česticama kat. br. 907, 955/2 i 959/2 upisanim u gr.ul.br. 124 te na česticama kat. br. 42a/2, 43, 46, 47/2, 908, te dijelovi čestica 65 i 67. U mjesecu listopada uprava tvornice predlaže promjendbene nacрте za izgradnju tvornice za bojadisanje kože koji su odobreni odlukom Gradskog poglavarstva 9. srpnja 1900. godine br. 37.673.¹⁴⁰

Na nacrtu koji je odobren građevinskom dozvolom 9. kolovoza 1899. godine (sl. 39), Janko Holjac pozicionira novu tvornicu obojenih koža (objekt br. 4) južno od postojećeg skladišta (zgrada br.6) koja mu je poslužila kao kompozicijski i oblikovni predložak. Također, položaj i oblikovanje ostalih objekata koji se izvode te godine, određeni su upravo lokacijom i izvedbom već sagrađenog skladišta. Tako se kompozicija novog tvorničkoga kompleksa sastoji od dva paralelna objekta oblika položenog pravokutnika, te jednog okomitog objekta u kojem su se smjestile strojarnica i kotlovnica sa njihove zapadne strane. Holjac je maksimalno iskoristio gabarite i konstituciju zemljišta u pozicioniranju navedenih objekata, prilagođujući se dimenzijama katastarskih parcela. Tako je glavna tvornička zgrada postavljena paralelno s tokom Melinskog kanala, zbog čega je ovaj objekt izduženog pravokutnog tlocrtnog oblika, s južne strane sužen. Tek nakon zatrpavanja Melinskoga kanala i preloženja potoka Medveščaka te nakon otkupa susjednih parcela, bilo je moguće izravnavanje njenog južnog dijela. Prostor dvokatne tvorničke zgrade (sl. 40, 41, 42) je, stubištem koje je smješteno u središnjem dijelu, podijeljeno na dva jednaka dijela. Zapadno od stubišta oblika uspravnoga pravokutnika, nalazile su se dvije prostorije- kvadratična prostorija s tri prozorska otvora na sjevernoj i južnoj strani u kojoj se nalazio prostor za strojenje u bačvama, dok se istočno od nje nalazila prostorija oblika položenog pravokutnika koja je bila rastvorena sa šest prozorskih otvora na dužim frontama. U

¹³⁸ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781,Odlukom br. 26700-I-1899

¹³⁹ Ibid

¹⁴⁰ Ibid

njenim prostorijama nalazile su se bačve za bojadisanje, mazanje i pranje kože, teglić za dopremanje kože te uređaji za istiskanje i vretena. U istočnoj prostoriji, koja je bila rastvorena sa sedam prozora odvijao se proces strojenja koža. Glavnoj tvorničkoj zgradi pristupalo se s bočne strane te iz dvorišta. Na prvome katu, obje zapadne prostorije koristile su se za priređivanje koža, dok su se u istočnoj prostoriji nalazili strojevi za izjednačenje, zaglađenje i stiskanje kože. Na drugome katu sve tri prostorije koristile su se za sušenje kože. Što se tiče konstruktivnih elemenata, raspon nosivih zidova od opeke ostvaren je redom lijevano-željeznih stupova u prizemlju, a drvenim stupovima na prvom i drugom katu koji su pridržavali drveno krovšte. Na nacrtu iz 1899. godine (sl. 43), pročelje iz vidljive opeke, plitkim je lezenama razdijeljeno na 17 polja s jednim prozorskom otvorom u zoni prizemlja, prvog i drugog kata. Dodatna raščlamba postignuta je i središnjim rizalitom s tri vertikalna polja. Lezene su krajnje stilizirane te horizontalni vijenac od opeke ne prekida njihov kontinuitet koji je ostvaren kroz sve etaže. U zoni prizemlja i u zoni drugoga kata, prozori su pravokutni s rasteretnim lukom od opeke, dok su na prvom katu bili pravokutni prozori segmentnog nadvoja. Potrebno je istaknuti kako su svi oblikovni elementi prozora, klupčice, lukovi te doprozornici izrađeni od vidljive opeke. Osim vijenca koji se nalazi u visini prozorske klupčice prvoga kata, koji odjeljuje prizemnu zonu od zone prvoga kata, horizontalnost je naglašena stepenasto profiliranim vijencima. Drveno, skošeno krovšte rastvoreno je krovnim kućicama i niskim prozorima u visini nadozida, odnosno u zoni ispod završnoga vijenca. Njihov smještaj prati liniju i smještaj prozorskih otvora na nižim etažama, čime je dodatno naglašena vertikalnost čitavoga pročelja. Bočno pročelje je lezenom u središtu podijeljeno na dva polja. U svakom polju nalaze se dvije vertikalne osi koje su raščlanjene s po tri otvora. S druge strane, pročelje je rastvoreno s četiri horizontalne osi, u zoni prizemlja nalaze se vrata i tri prozora, dok se na drugom i prvom katu nalaze po četiri prozora. U zoni nadozida, tj. ispod zaključnoga vijenca nalaze se četiri mala dvokrilna prozora, dok je krovšte rastvoreno s dva prozora koji se nadovezuju na drugu i treću vertikalnu os. Rubovi pročelja naglašeni su lezenom, a kao i na glavnom pročelju, zona prvog i drugog kata nije odijeljena.

U nacrtu odobrenom u srpnju 1900. godine konstruktivni elementi se ne mijenjaju: uzdužni smjer zidova ostvaren je rasterom od četiri metra te su stupovi povezani „podvlakom“ na kojoj leže grede poprečnog I provila, a poprečni smjer je ostvaren redom lijevano-željeznih stupova kružnog presjeka 20 centimetra.¹⁴¹ Nadalje, u uzdužnom smjeru stupovi su povezani podvlakom na kojoj leže grede poprečnog I provila, dok strop prvog i drugog kata pridržavaju drveni stupovi kvadratičnog presjeka od 24/24 centimetra. Na ovome nacrtu (sl. 44) vidljivo je oblikovanje uličnoga pročelja koje je oblikovano na isti način kao i glavno pročelje- 17 vertikalnih osi, horizontalni vijenac u visini prozorske klupčice prvoga kata, istaknuti središnji rizalit, isto oblikovanje prozora i završnoga vijenca-

¹⁴¹ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781, Odlukom br. 26700-I-1899

samo što su se u četvrtoj, desetoj i četrnaestoj vertikalnoj osi u prizemlju nalazila pravokutna vrata s istaknutim nadvratnikom od opeke. Osim toga, nekadašnji skošeni, mansardni krov, zamijenjen je dvostrešnim krovom, te se iznad završnoga vijenca nalazila atika. Potrebno je istaknuti kako je u središnjem rizalitu prisutna disproporcija oblikovnih elemenata, jer vrata nisu postavljena u središte rizalita, već u trećoj vertikalnoj osi središnjega rizalita, te je time ostvaren nesklad između lijevog i desnog dijela pročelja. Bočno pročelje je bilo raščlanjeno na isti način kao i prijašnje, uz promjene u zoni krovišta (u zabatnom krovu smještena su dva veća dvokrilna prozora bez krova, iznad kojih se nalazio kružni otvor), ali i u raščlambi otvora, jer su se u drugoj vertikalnoj zoni na prvome katu nalazila vrata, kao i u trećoj vertikalnoj osi na drugome katu i u četvrtoj vertikalnoj osi u zoni završnoga vijenca. Navedena vrata bila su povezana stepeništem kojim se od prizemlja moglo doći do krovišta. Navedeni tvornički kompleks odlikuje se svojom horizontalnošću, kao i maksimalnom adaptacijom zatečenog stanja zemljišta. Oblikovanju objekata ovoga kompleksa, Holjac je pristupio s težnjom respektiranja zatečenog stanja i prilagodbe novih objekata već postojećim strukturama. Njegove objekte prati jednostavnost i promišljenost, njihova izvedba uvjetovana je funkcijom objekta te je ovakvom odmjerenom gradnjom i u unutrašnjosti i na pročelju, ostvario pomake u dotadašnjoj industrijskoj arhitekturi. To je i vidljivo ako se njegovi objekti usporede s objektima starog tvorničkoga kompleksa, kao i dijela uz Novu Ves br. 19.

U kolovozu 1900. godine tvornici koža dozvoljeno je da, preko ceste vodeće iz Nove Vesi uz kožarnicu za spoj kožarničkih naselja s jedne i s druge strane cesta, položi tračnicu za tzv. poljsku željeznicu. Godine 1902. vlasnici tvornice koža odriču se svakog prava na odštetu i naknadu za „naumljenu prigradnju k glavnoj tvorničkoj zgradi za bojadisanje kože, nalazećoj se na kat. parcelama br. 45 i br. 66 upisanim u gr. ul. br. 12 porezne općine Zagreb Nova Ves.“¹⁴² Tada je uprava tvornice zatražila dozvolu za prigradnju glavne tvorničke zgrade za sedam osi, no do adaptacije nikada nije došlo, jer se navedena prigradnja trebala provesti na onom mjestu prizemne zgrade br. 5 za koju nema isprava.

Godine 1900. Janko Holjac izveo je gradnju objekta br. 7, čiji je tlocrt te godine bio oblika kvadrata, s dimenzijama 17,50 x 14,00 metara. Zgrada je bila smještena istočno od objekta br. 6, a kao i većina zgrada u tvorničkom kompleksu, pokrov se sastojao od drvocementa i nasipa šljunka na betonskoj podlozi. Dok su stropovi bili od armiranog betona, podovi su bili od cementne glazure, a njene prostorije koristile su se za obavljanje procesa prvog štavljenja i luženja. U nacrtu građevinske dozvole od 9. kolovoza 1899. godine (sl. 45) vidljivo je kako se u prizemlju zgrade nalazio prostor za badnje, te su strop prizemlja (drveni grednik među željeznim traverzama) pridržavala dva stupa, dok su na

¹⁴² Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781, Odlukom br. 26700-I-1899

katu, strop od drvenog grednika pridržavala dva reda od po dva stupa (sl. 46). Prvotno su njene sjeverne i južne strane bile rastvorene s tri prozora, a pročelje zgrade bilo je flankirano s četiri vertikalne osi, odijeljene lezenama koje se prostiru kroz obje etaže (sl. 47). Horizontalni vijenac, koji ne prekida kontinuitet lezena, dijeli zonu prizemlja od prvoga kata, kao što završni vijenac od opeke, u funkciji niske atike, odjeljuje krov blagog nagiba od prvoga kata. Prva, druga i četvrta vertikalna os, u prizemlju i na prvome katu rastvorene su jednim pravokutnim prozorom sa segmentnim nadvojem i prozorskom klupčicom od opeke. U trećoj osi, u prizemlju se nalaze pravokutna vrata, s naglašenim nadvratnikom sa segmentnim nadvojem od opeke. Iznad njih, nalazi se još jedan prozor istog oblikovanja kao i ostali prozorski otvori. Vidimo kako se pročelje objekta br. 7 oblikovno nastavlja na pročelje zgrade br. 6, te se horizontalnom i vertikalnom raščlambom na svim pročeljima ostvaruje kontinuitet zgrada koje su međusobno povezane. Osim toga, pročelja karakterizira dobra proporcionalnost i simetrija, sa suptilnim rustikalnim detaljima od opeke. Riječ je o arhitekturi pročišćenoj od suvišnih detalja, čiji se klasični jezik oblikovanja prilagođuje funkciji samoga objekta, pa tako nastaju forme reducirane na osnovne oblikovne elemente. Gradsko poglavarstvo je 10. listopada 1900. godine odobrilo pregradnju ovoga spremišta, koju je izveo Janko Holjac, u sklopu gradnje nove tvorničke zgrade za bojadisanje kože (sl. 48).¹⁴³ Uvjet gradnje jest bio da za prvi kat izvedu stubište uz postojeće skladište, te je prema nacrtima vidljivo kako su rastvorena dva otvora koja su spajala ovu zgradu sa zgradom br. 6, te je južna strana bila rastvorena s četiri prozorska otvora. Osim toga, strop prizemlja pridržavala su tri stupa, a ne više dva. U prizemlju je u poprečnom smjeru bio jedan red od tri lijevano-željeznih kvadratičnih stupova na kojima leže traverze (pruski strop), dok su na prvom katu bila dva reda od po dva drvenih stupova. Holjac navedenu pregradnju vrši prilagođujući se visinskom i tlocrtnom obliku skladišta, uz modernije preinake u konstruktivnom oblikovanju unutrašnjosti. Produženjem je Holjac omekšao prijelaz iz skladišta br. 6 u prostoriju namijenjenu za badnjeve, te se kvadratični volumen uklopio u volumen izduženog pravokutnika skladišta. Podneskom od 21. veljače 1905. godine br. 8.429-II uprava tvornice moli dozvolu za nadogradnju jednog kata na zgradi nove tvornice, odnosno da nadgradi svoju zgradu za tvorenje lužila u Kožarskoj ulici u sušionu kože, jer im nedostaje današnji prostor za sušenje kože.¹⁴⁴ Prizemlje bi sačuvalo svoju funkciju luženja kože, dok bi se nadograđeni kat koristio kao sušiona kože. Ova konstatacija o gradnji prvoga kata je zbunjuća, jer je već na nacrtu od 1900. godine bila naznačena izgradnja prvoga kata. Jedino moguće rješenje bilo bi da izgradnja ovoga objekta nije bila provedena prema odobrenim nacrtima, već da su je izveli kao prizemni objekt. To bi opravdalo činjenicu da je na nacrtu iz 1905. godine zamišljena nadogradnja kata na postojeću prizemnu zgradu, pri čemu je i izvedeno dvostrešno krovništvo za sušenje kože. Godine 1907. uprava tvornice traži odobrenje za

¹⁴³ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

¹⁴⁴ Ibid

adaptaciju i prigradnju onog dijela prvog kata tvorničke zgrade koji će služiti za tvorničke svrhe (br. 7). Kao što je vidljivo iz nacрта koje su potpisali Benedik i Baranyai zgrada je osmišljena kao katni objekt koji bi u prizemlju služio za tvorničke svrhe, dok bi se na katu nalazili stanovi. Građevinskom dozvolom od 15. rujna 1907. godine br. 37414-I-1907 tvornici koža je dozvoljena nadogradnja i adaptacija onoga dijela prvoga kata tvorničke zgrade u Kožarskoj ulici koji će služiti u tvorničke svrhe. No, u spomenutoj građevinskoj dozvoli, bilo je istaknuto kako se ne dozvoljava nadogradnja onog dijela prvoga kata koji bi se koristio u stambene svrhe, jer se u prizemlju te zgrade (br.7) nalaze jame za močenje koža, što bi prouzrokovalo zdravstvene probleme stanarima. Tako bi čitavo prizemlje služilo u tvorničke svrhe za lužila, a samo prvi kat prigradnje za stanovanje, što je Gradskom poglavarstvu bilo nedopustivo. Također, ne dodjeljuje im se dozvola za sušu u drugom dijelu tvorničkog naselja, jer je dijelom drvena i jer je preblizu postojećoj drugoj tvorničkoj zgradi. Iz navedenog nacрта, vidljivo je samo pročelje koje su izveli Benedik i Baranyai. Pročelje zgrade br. 7 (sl. 49-desno na nacrtu) sastojalo se od četiri vertikalne osi s po dva otvora u svakoj zoni- u prvoj i u trećoj vertikalnoj osi nalazila su se dvojna jednostavna vrata u prizemlju, dok su se u ostalim osima nalazili jedan jednostavan, a drugi dvokrilni prozor u prizemlju, dok su se na prvome katu nalazila četiri dvokrilna prozora s istaknutim nadprozornikom. Pročelje zgrade br. 6 prikazano je samo do polovine, ali možemo sa sigurnošću reći da je oblikovanje bilo jednako kao i na ostatku pročelja. Ovdje su prikazane četiri verikalne osi koje su bile odijeljene lezenama punog reda, dok je horizontalno, pročelje bilo rastvoreno na tri zone. Prva zona bila je rastvorena s dvokrilnim pravokutnim prozorima sa segmentnim nadvojem od opeke i istaknute prozorske klupčice. Prva i druga zona bile su odijeljene vijencem koji su bili prekinuti lezenama koje su se protezale na svim etažama. U drugoj zoni nalazili su se jednostavni, pravokutni prozori s istaknutom prozorskom klupom, a druga i treća zona nisu bile odijeljene vijencem. Pročelja tih zgrada bila su odijeljena cilindričnom kulom u kojoj je najvjerojatnije bio objekt br. 7 a. Može se pretpostaviti da je oblikovanje pročelja na zgradi br. 6 bilo istovjetno oblikovanju na ovim zgradama. No, moglo bi se reći kako je cjelokupni dojam obaju pročelja neusklađen, jer se dva pročelja razlikuju po dimenzijama i smještaju prozora, odnosno, unutar horizontalnih osi pročelja br. 6, prozori se ne nalaze na jednakoj visini kao i prozori objekta br. 7. Pročelje objekta br. 6 ritmiziranije je i usklađenije. Odlikuju ga dobre proporcije i pravilna izmjena horizontala i vertikala koje diktiraju tempo pročelja. I na ovim pročeljima, prisutna je krajnja redukcija detalja, uz poneke akcente u oblikovanju prozora i lezena, ali sve je to krajnje suzdržano, kako i priliči tvorničkim zgradama. Zbog toga što im Gradsko poglavarstvo nije odobrilo u potpunosti prijašnju molbu, vlasnici tvornice su u mjesecu studenom priložili nove nacрте prema kojima bi se trebalo nadograditi „prvi i drugi sprat sa tavanskim spratom na jur postojeću prizemnu tvorničku zgradu u Kožarskoj ulici u kojoj se nalazi sušiona za kožu.“¹⁴⁵

¹⁴⁵ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

Uvjetima se odredilo kako se prostorije nadogradnje moraju upotrijebiti „za skladanje kože, koja se iz močione, nalazeće se u prizemlju iste zgrade, vadi“ te da sva vrata kao i strop koji spaja prizemlja obiju zgrada izvedu iz željeza.¹⁴⁶ Na temelju te dozvole, izvedena su vrata koja su povezivala zgradu br. 7 sa zgradom br. 8. Kao i prethodno izvedeno pročelje, i ova nadogradnja bila je vođena od strane Benedika i Baranyaia. U sklopu te građevinske dozvole izveden je objekt br. 8 u čijim su se prostorijama odvijali procesi štavljenja gornje kože u buretima, prvo štavljenje te se koristila kao sušiona (sl. 50, 51, 52, 53). Kao i u zgradi br. 7, podovi su bili od cementne glazure, dok je strop prizemlja bio od armirano-betonske ploče, a krovšte međukatne konstrukcije od drvenog grednika. Dok se u prizemlju zgrade s tlocrtom oblika slova L, nalazila jedna kvadratična prostorija na zapadu, te jedna pravokutna prostorija zapadno od nje, na prvom i drugom katu kvadratična prostorija je pregrađena u dvije prostorije oblika položenog pravokutnika, dok je istočna prostorija pregrađena u dvije kvadratične prostorije. S južne strane objekt je bio rastvoren sa sedam otvora, dok je sa sjeverne bio rastvoren s šest otvora. Pročelje se sastojalo od sedam vertikalnih osi koje su se prostirale kroz tri etaže, te je pročelje horizontalnom raščlambom bilo podijeljeno na tri razine. U prvoj razini, u prizemlju, nalazila su se dvojna vrata i pet prozora, dok je u druge dvije razine bilo sedam prozora. Osi su bile odijeljene jakim lezenama punoga reda. U prvoj i petoj vertikalnoj osi, u prizemlju, nalazila su se dvokrilna vrata s istaknutim nadvratnikom, dok su na ostalima bili veliki pravokutni prozori.

U kolovozu 1899. godine, prilikom izgradnje tvornice za obojenu kožu, izgrađeni su prizemni objekti br. 1, 1a i 2 na zapadu kompleksa nove tvornice. U zgradi br. 1, na površini od 316 m² smjestila se kotlovnica u kojoj su bili smješteni dva Cornwall parna kotlova, te tri Brunner i jedan Babcock parni kotao. Riječ je o zgradi koja se nalazi zapadno od zgrade br. 6, a oblika je uspravnoga pravokutnika. Objekt se sastojao od jedne manje kvadratične prostorije i jedne duže prostorije oblika uspravnog pravokutnika na zapadnom dijelu, te jedne velike prostorije oblika uspravnog pravokutnika na istočnome dijelu zgrade. Južno od ovoga objekta, nalazila se strojarnica (br. 2) koja je zidana od opeke, u čijoj su se prostoriji nalazila dva ležeća dvocilindrična compaund kondenzaciona parna stroja, parna turbina jakosti 10 konjskih snaga te dva istosmjerna dinamostroja. Pročelje strojarnice (sl. 54) prema Kožarskoj ulici bilo je vrlo jednostavno i dodatno pročišćeno na osnovne oblikovne elemente. Izostaje značajnija horizontalna raščamba pročelja, dok su četiri vertikalne osi rastvorene dvjema nišama u sredini koje su flankirane jednim prozorom sa svake strane. Oblikovanje je svedeno na završetke pročelja koji su flankirani jednim pilastrom s kapitelom u zoni završnoga vijenca te na četiri prozorska otvora. Po jedan pravokutni prozor, sa segmentnim nadvojem i rubovima od opeke, flankirao je rubne strane pročelja. Rubovi pročelja bili su flankirani jednim pilastrom s kapitelom, dok je zona prizemlja od zabatnog krovšta bila odijeljena snažnim profiliranim vijencem. Regulacija

¹⁴⁶ Ibid Br.građevinske dozvole 55417-I-907

Kožarske ulice, u kojoj je na spoju s Zavojnom ulicom došlo do kolnog proširenja, uvjetovala je adaptaciju objekata koji su svojim smještajem smetali novom iskolčenju građevnog pravca. Osim toga, regulacijom Male ulice 1900. godine, kojom je označena njena nova silazna trasa prema Kožarskoj ulici, određena je nova zakrivljena forma strojarnice i kotlovnice na zapadu kompleksa (sl. 55, 56). Janko Holjac je u listopadu iste godine, odijelio prizemne objekte kotlovnice i strojarnice od skladišta (br.6) i nove tvornice uskim koridorom, dok je njihova zakrivljena forma uvjetovana linijom i smjerom Male ulice. Ulazno pročelje kotlovnice (sl. 57) smješteno na istočnoj strani, pilastrima punoga reda podijeljeno je na četiri vertikalne osi u kojima su smještene dvije pravokutne niše s polukružnim nadvojem, te jedan pravokutni prozor s polukružnim lukom i istaknutom prozorskom klupčicom. Zona krovišta naslonjena je na nisku atiku od opeke i na stilizirane kapitele, dok su se ulazna vrata nalazila u posljednjoj, istočnoj vertikalnoj osi. U sklopu pregradnji, uklonjen je tvornički dimnjak koji se nalazio zapadno od kotlovnice, uz sam rub građevinskog pravca, te se kotlovnica proširila prema zapadu, odnosno iskoristila je sav prostor do ruba građevne linije u Maloj ulici, a isto tako se povećao i obujam strojarnice prema rubu građevnoga pravca. Novi tvornički dimnjak smješten je unutar nove tvornice za obojene kože, u njenom zapadnome dijelu. Te godine, izvedena je izgradnja zida uz ulicu koja vodi iz Nove Vesi u Kožarsku ulicu, uz kapelu Majke Božje od sedam žalosti, te su prilikom izvedbe ograđene zgrade br. 1 i 2. Na temelju nacrtu (sl. 58) možemo vidjeti kako je izgledao zid strojarnice i kotlovnice prema Maloj ulici. Zakrivljeno pročelje kotlovnice sastojalo se od pravokutnih vratiju s polukružnim nadvojem te tri prozorska otvora s istaknutom klupčicom i segmentim nadvojem. Otvori u vertikalnim osima flankirani su sa svake strane po jednim pilastrom s dekoriranim kapitelom, te je krovište odijeljeno od prizemlja atikom od opeke i završnim vijencem. Pokrov strojarnice bio je dijelom od krovne ljepenke, a dijelom drvocement, dok su podovi bili betonski na željeznim traverzama. Gabarit pročelja određen je skošenim nagibom Male ulice, što je vidljivo i na pročelju strojarnice čije dimenzije prate nizinski nagib ulice. Pet prozorskih otvora odijeljeni su lezenama, dok je istaknuti završni vijenac skrivao ravni krov blagog nagiba. Krov kotlovnice sastojao se od drvene konstrukcije sistema Ponselet, koji je kombiniran sa željeznim nosačima.

Iste godine izvršena je izgradnja, prema nacrtima Janka Holjca, stolarske radionice i drvarnice u novoj tvornici prema građevinskoj dozvoli 41.228-I-1900 u rujnu te godine.¹⁴⁷ Riječ je o objektima koji se ne vide na glavnome nacrtu, već su sada uklopljeni u objekte br. 10, 11, 12 i 14. Objekti (sl. 59, 60) su smješteni na istočnome dijelu kompleksa, a na nacrtu je vidljiva i zgrada kovačnice koja je označena slovom A. U zgradi br. E bila je smještena stolarska radionica koja je sa sjeverne i južne strane bila rastvorena s po dva prozora, dok je ulazni dio bio na zapadnoj strani. Pročelje se sastojalo od dva

¹⁴⁷ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

prozora koji su na bočnim stranama flankirani pilastrom, dok je krov bio od krovne ljepenke. Drvarnica je bila smještena u zgradi br. B, te je riječ o objektu oblika položenog pravokutnika. U zgradi br. A smjestila se kovačnica koja se nalazila istočno od drvarnice, uz sam rub građevnoga pravca, odnosno na uglu Zavojne ulice. Ona se sastojala od jedne prostorije oblika uspravnog pravokutnika na istoku zgrade, od hodnika smještenog u središtu, a istočno od njega nalazile su se dvije prostorije oblika uspravnoga pravokutnika u stražnjem, s jednom prostorijom oblika položenog pravokutnika u prednjem planu. Zgrada je bila dugačka oko 12, a široka oko 6 metara. U srpnju 1900. godine, vlasnici tvornice mole dozvolu kako bi mogli podići glavne zidove i prizemni pod bravarije za 85 cm zbog promjene razine ceste, jer će se dotadašnja kovačnica (označena s B) premjestiti u zgradu istočno od nje (bravarija). Građevinski ured je naredio vlasnicima da se zgrada poruši i ponovno izgradi, jer nije bila smještena u građevnoj liniji. No, na dan očevida, utvrđeno je kako su vlasnici proveli pregradnju, te su bili prisiljeni izdati građevinsku dozvolu 12. kolovoza.¹⁴⁸ Očevidom u rujnu, ustanovljeno je da su prilikom izgradnje vlasnici prekršili uvjete građevinske dozvole, jer su spomenutu zgradu izveli kao jednokatnicu bez podruma s krovom od drvenog cementa, dok je po nacrtima trebala biti prizemna s udubinom u zemlji za smještanje badnjeva, te je izvedena posve samostalno i veća, a trebala je biti naslonjena na postojeće skladište. Osim toga, pokrov krova nije ležao na drvenoj konstrukciji, već je na Monier svodove prizemlja napravljena velika naslaga betona na koju je imao doći tzv. nasuti krov.¹⁴⁹ O zgradama drvarnice, kovačnice, bravarije i radione nemamo podataka, niti spisa o njihovoj prenamjeni u zgrade br. 10, 11, 12 i 14 o kojima će kasnije biti riječ.

Zgrada br. 9 na nacrtu podignuta je na temelju građevinske dozvole izdane u listopadu 1911. godine. Prilikom izgradnje prizemne suše, vlasnicima tvornice je bilo naređeno da zatraže iskolčenje građevnog pravca u Zavojnoj ulici te da gradilište ograde prema ulici i okolnom susjedu. Riječ je o zgradi nepravilnoga oblika, koja se prilagođava rubu građevnoga pravca i liniji Zavojne ulice na istoku, te obližnjim zgradama na zapadu i jugu. Izgradnju suše na površini od 1.300 m² izveo je Valentin Cella, koja se koristila i za štavljenje kože i kao skladište. Pokrov zgrade bio je od krovne ljepenke, dok su zidovi bilo od opeke i betona, a drvena konstrukcija krova bila je poduprta drvenim stupovima. Potrebno je istaknuti kako od 1911. do 1914. godine nema sačuvanih spisa, te tek po izjavi uprave tvornica koža saznajemo kako su 1914. godine sagradili kućicu za vratara označenom s br. 13, te kantinu koja je na nacrtu označena brojem 14. Ista situacija je sa zgradama br. 10 i 11 o kojima nema sačuvanih spisa, već samo prema izjavi uprave tvornice znamo kako su sagrađene 1919., odnosno 1920. godine. Zgrade br. 10, 11, 12, 13 i 14 nalaze se istočno od zgrade br. 5, omeđene na jugu s Kožarskom ulicom, a na istoku sa Zavojnom ulicom. U zgradi br. 13 nalazila se kućica za

¹⁴⁸ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

¹⁴⁹ Ibid: Zapisnik sastavljen 3.9.1900, br.40936-IV-1900

vrataru, koja je zidana od opeke, s drvenim podovima, a pokriva je crijepom. Na površini od 26 m² smjestila se kantina, zidana prizemna zgrada bez podruma s pokrovom od krovne ljepenke, koja se smjestila na samom istoku ovoga kompleksa. Obje zgrade su izgrađene 1913. godine, a četiri godine kasnije izgrađen je prizemni objekt koji je služio za prešanje kože. Zgrada br. 10, koja je izgrađena 1920. godine, koristila se za štavljene kože u buretima i kao skladište pogonskog remenja. Dvokatna zgrada s podrumom smjestila se južno od zgrade br. 8, a bila je oblika položenog pravokutnika. Stropovi zgrade bili su betonski među željeznim nosiocima i na željeznim stupovima, dok je krov bio od crijepa.

Zgrade br. 6, 6 a, 7, 7 a, 8 i 8 a, prikazane su na nacrtu br. 86316-XIIA-1926 u jednoj cjelini, kao međusobno spojeni objekti čije je krovništvo 1926. godine zahvatio požar (sl. 60, 61, 62). Godine 1926., 28. svibnja izbio je požar u trima zgradama „koje se nastavljaju jedna iza druge po duljini u smjeru od sjevera prema jugu u ukupnoj duljini od cca 100 metara.“¹⁵⁰ Na temelju zapisnika sastavljenim nakon požara, saznajemo kako su sve tri zgrade bile zidane od opeke, dok su im „zidovi 45cm jaki, pojačani sa pilovima 60/60 jakima na svaka tri metra [...] raspon zgrada mjerio je 12m, a stropovi su većim dijelom bili drveni grednici koji leže na drvenim podvlakama i drvevnim stupovima.“¹⁵¹ Krovništa zgrada bila su dvostrešna, s tavanskim nadozidom 2 metara visokim, a pokriva s utornim crijepom. Počevši sa sjevera, prve dvije zgrade su jednokatne, dok je treća bila trokatna, a sve su služile u tvorničke svrhe. Očevidom je ustanovljeno kako je krovništvo prve jednokatne zgrade izgorilo potpuno, dok je tavanski nadozid bio djelomično porušen. Pod tavana, tj. strop prvog kata bio je „iz betonskih greda sigvartova sistema koje su ležale na drvenim podvlakama, a ove na drvenim stupovima koji idu skroz od prizemlja gore u prvi sprat.“¹⁵² Na prvom katu je djelomično izgorjela drvena konstrukcija na kojoj su ležale betonske grede, dok je strop prizemlja bio drveni grednik s donje strane providen sa štukaturom Rabitz koji je većim dijelom izgorio. Jedino je strop u prizemlju koji je jednim dijelom bio presvođen opekama među traverzama bio neoštećen. Prostorije zgrade br. 6, u prizemlju i u prvom katu bile su opremljene strojevima za preradu sirovih koža, dok su tavanke prostorije služile kao skladište za sušenje koža. U jednokatnoj zgradi br. 7 dvostrešno krovništvo je u potpunosti izgorjelo, dok je tavanski nadozid djelomično porušen. Budući da je pod tavana bio od drvenog grednika, a strop prizemlja drveni grednik na željeznim traverzama, oni su izgorjeli. U prostoriji prvoga kata u kojoj su se nalazila dva stroja, izbio je požar te se otuda lako proširio, jer su na drvenim stalcima bile postavljene suhe kože, dok su drvene podvlake na kojima je ležao Sigvartov strop izgorjele. Tako se

¹⁵⁰ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781; zapisnik požara sastavljen 29.5.1926, br 47077-xi-1926;

¹⁵¹ Ibid

¹⁵² Ibid

urušio strop prvog kata te se požar raširio na krovšte. Budući da su sve tri zgrade u prizemlju i na prvom katu imale u „vatrobranim zidovima otvore koji su služili za prolaz iz jedne zgrade u drugu, koji nisu bili providjeni vratima“ požar se proširio na okolne zgrade. Trokatna zgrada br. 8 bila je pokrivena dvostrešnim krovštem s utornim crijepom. Stropovi prvog, drugog i trećeg kata bili su drveni grednici, koji su kao i krovšte, izgorjeli, dok je prizemlje jedino bilo neoštećeno, jer je strop nad prizemljem bio od armirano-betonske ploče u traverzama. Šteta je mogla biti puno veća, jer su vodovi električne struje bili pričvršćeni na drvene dijelove zgrade, bez izolacije. Kao posljedica požara, bilo je potrebno izvršiti adaptaciju prizemlja i prvoga kata te nadogradnju drugoga kata koja je odobrena 15. listopada 1926. godine, a radove je izveo Josip Dubsky.¹⁵³ U sklopu ove građevinske dozvole izvedena je nadogradnja drugog kata i adaptacija prizemlja i prvog kata tvorničkih zgrada br. 6 i 7 u Kožarskoj ulici, te je stambena dozvola za nadogradnju drugog i trećeg kata te temeljitu pregradnju prizemlja i prvog kata tvorničke zgrade koja je požarom stradala, dodijeljena 18. listopada 1927. godine. Tada su nekadašnje dvije prostorije zgrade br. 6 pregrađene na četiri prostorije, te je sjevernom stranom pridodan objekt br. 6 a, prizemna zgrada koja je skužila za kuhanje ekstrakata. Dijelom je bila zidana, a dijelom drvena, dok se pokrov sastojao od crijepa i krovne ljepenke, a imala je oblik položenog pravokutnika čija je širina iznosila 2,60 metara. Sastojala se od triju dužih prostorija oblika položenog pravokutnika, te dviju manjih prostorija kvadratičnoga oblika na istočnoj strani, koje su bile dugačke oko 2 metra. Riječ je o objektima oblika položenog pravokutnika, osim zgrade br. 8 koja ima oblik slova L, s nadodanim objektom 8 a, odnosno drvenim dizalom. Zgrada br. 6 bila je rastvorena s 11 prozorskih osi, a sastojala se od jedne prostorije oblika položenog pravokutnika i hodnika oblika uspravnog pravokutnika smještenog na istoku zgrade. Hodnik je bio dužine 4,45 m, a širine 12,10 metara. Istočno od hodnika ulazilo se u prostoriju br. B (koja na nacrtu od 1905. godine nije prikazana, već se tada nalazila samo zgrada br. C koja se sastojala samo od nuzzgrade kvadratičnoga oblika s po četiri otvora sa sjeverne i južne strane), te vidimo na nacrtu iz 1926. godine kako je riječ o objektu koji je povezivao zgradu A (br. 6) i C (br. 7). Ta prostorija B imala je oblik uspravnoga pravokutnika te je bila rastvorena s dva otvora na sjevernoj i jednim vratima na južnoj strani. Na nacrtu iz 1926. godine objekt B je dio zgrade br. 6 (odnosno na ovome nacrtu zgrade A), te je zgrada bila visoka oko 12, a dugačka oko 4 metara. Istočno od nje, nalazila se zgrada br. C (zgrada br. 7 na glavnome nacrtu) zajedno s kvadratičnim objektom br. 7 a u kojem je bio smješten toalet. Zgrada br. 7 bila je rastvorena sa četiri otvora, te se istočno nalazila zgrada br. 8 koja se sastojala od kvadratične prostorije na istoku koja je bila rastvorena s tri prozorske osi na jugu, te od dviju prostorija oblika položenog pravokutnika na istoku zgrade. Prilikom obnove krovšta, raspored prostorija na prvome katu promijenio se samo u zgradi br. 8, dok su se na prigradenome drugome katu, u zgradi br. 6 nalazile dvije prostorije, te su strop pridržavali deset stupova na sredini.

¹⁵³ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

O zgradi br. 5 ne zna se kada je izgrađena, već se samo zna da je bilo riječ o prizemnoj zgradi koja se nalazila istočno od glavne tvorničke zgrade. Njene prostorije služile su za pranje kože u buretima i kao skladište. Objekt je dijelom bio zidan od opeke, a dijelom od kanatnoga zida. Pretpostavlja se da je zgrada bila sagrađena 1910. godine, ali za to nema dovoljno dokaza.

7. SUDBINA I PRENAMJENA TVORNICE KOŽA I NJENIH POGONA 1930-IH GODINA

Godine 1934., stanovnici okolnih područja još jednom su se pobunili protiv tvornice koža, zahtijevajući njen premještaj u područje namijenjeno industrijskim pogonima i izvršenje spoja Tkalčičeve i Medvedgradske ulice kojem bi se moglo pristupiti nakon odstranjenja tvornice.¹⁵⁴ Nakon provedene rasprave i očevida utvrđen je niz nepravilnosti i nepoštivanja uvjeta propisanih u građevinskim dozvolama, a na konačnu odluku utjecalo je i stručno mišljenje gradskog higijenačara dr. Josipa Berlota koji je istaknuo nedostatke zdravstvene prirode u tvornici koža. Istaknuo je kako je tvornica svojim nesuvremenim, nehigijenskim i svojevrsnim preinakama te adaptacijama osnovnog građevnog i strojnog inventara poremetila pogonski sistem i red, tako da je prouzročila buku i trešnju, dim i čađu, smrdljive, hlapljive i otrovne plinove, diferentne i štetne otpadne tvari, te širenje opasnih zaraza posredstvom glodavaca, muha i drugih insekata.¹⁵⁵ Očevitom je ustanovljeno da u zgradama starog i novog dijela tvornice u kojima se koža stroji, boji i preša, kao i u spremištu koža, podovi nisu betonirani niti su stijene zgrada providene cementnom glazurom.¹⁵⁶ Osim toga, strojarnica nije opskrbljena dovoljnom ventilacijom, dok su u zgradi br. 11 stropne grede trule. Posebno je istaknuto kako nije učinjeno ništa po pitanju higijene radnika, pa tako nisu uređene prostorije za odmor, kupanje i presvlačenje.¹⁵⁷ Pod prijetnjom obustave pogona, vlasnicima tvornice koža naloženo je da provedu temeljitu restauraciju tvorničkih zgrada na osnovu modernih higijensko-tehničkih zasada, a u protivnom će se morati preseliti u industrijsku četvrt gdje i pripada. Potaknuta nepovoljnim gospodarskim prilikama, uprava tvornice nije posjedovala kapital potreban za provođenje modernizacije proizvodnje, a nije imala ni potporu grada, čime je započeo, nako dugih godina, njen kraj. Kada je 1937. godine, *Zagrebačka tvornica koža d. d.*, stupila u likvidacijsku fazu, započelo je

¹⁵⁴ Spis DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5/ Prijave građana

¹⁵⁵ Ibid

¹⁵⁶ Ibid

¹⁵⁷ Ibid

razdoblje prenamjene, otkupa i rušenja njenih objekata.¹⁵⁸ Gradsko poglavarstvo je te godine pokrenulo postupak kojim su htjeli riješiti pitanje sve češćih pritužbi na račun tvornice koža. Tako je naređeno da se sastavi izvještaj Gradskog poglavarstva o stanju i mogućnostima rješenja pitanja *Zagrebačke tvornice koža* i *Zagrebačke tvornice cipela Astra d.d.* u Medvedgradskoj, Tkalčičevoj, Kožarskoj i Zavojnoj ulici te Novoj Vesi, te je u tu svrhu izabran i poseban odbor gradskoga vijeća čiji je zadatak proučiti „pitanje konačnog i zadovoljavajućeg rješenja [...] kako sa općeg gledišta tako i sa gledišta okolnog stanovništva, da ispita sve mogućnosti i alternative te o tom podnese svoj obrazloženi izvještaj i prijedlog.“¹⁵⁹ Spomenuti izvještaj na pedeset i pet strana donosi informacije o povijesti i opisu poslovanja tvornice, navodi štetne utjecaje, obveze, povlastice te nekretnine tvornice, te na temelju toga su dane smjernice što bi se moglo učiniti. U obzir su uzete i brojne prijave građana, te su istaknuli kako bi se problem dima i smrada mogao riješiti tek ako se objekti stare tvornice poruše i ponovno sagrade što bi riješilo problem konstruktivnih nedostataka, ali ne bi udovoljilo željama stanara koji su zahtijevali njeno potpuno uklanjanje, jer svojim položajem ometa normalni razvitak grada u tom predjelu i priječi otvorenje Tkalčičeve ulice i spajanja s Medvedgradskom ulicom.¹⁶⁰ Regulatornom osnovom određeno je izvršenje toga spoja, te je za taj predjel predviđena izvedba gustoga naselja. Otvorenjem i spajanjem dviju cesta „povezao bi se centar grada s bližom okolicom prema Sljemenu, te bi to bila najlakša i najbrža komunikaciona veza u tom smjeru.“¹⁶¹ Osim toga, regulatornom osnovom iz 1937. godine, blok između Mikloušičeve ulice, Nove Vesi, Zavojne i Medvedgradske ulice opredijeljen je „djelomično za izgradnju školske zgrade a drugim dijelom za izgradnju stambenim zgradama na gusti način i to: u Medvedgradskoj trokatnica, na ostalim frontama dvokatnicama“, dok je blok između Zavojne ulice, Nove Vesi, Male i Medvedgradske ulice „određen za izgradnju dvokatnim stambenim zgradama na gusti način te u oba bloka nije dozvoljeno podizanje viših dvorišnih zgrada nego samo prizemnih, sporednih zgrada i to do najviše 70% površine dvorišta.“¹⁶² Prilikom predlaganja rješenja pitanja sudbine tvornice koža, uzeti su u obzir i propisi Obrtnoga zakona iz 1884. godine, Zakona o radnjama, o zaštiti radnika, o osiguranju radnika, o izvlazbi nekretnina od 1876. godine te Građevinskoga zakona. Prema tim zakonima, zabrana rada bi bila propisana, ako objekti ne bi imali propisanu građevinsku dozvolu, ako predstavljaju neprilike i opasnosti okolnim stanarima i ako ne poštuju uvjete koji su propisani građevinskim dozvolama, što je slučaj s tvornicom koža. Osim toga, pri donošenju odluke, prioritet je bio izvođenje otvorenja nove

¹⁵⁸ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

¹⁵⁹ Ibid

¹⁶⁰ Ibid: Opći izvještaj o tvornici koža, sastavljen 16.7.1937., br. 133.207-IA-1937.

¹⁶¹ Ibid: 22

¹⁶² Ibid: 28

ceste za koju bi općina izrekla izvlazbu dijela nekretnina tvornice koža potrebnih za produženje, tj. spajanje Tkalčičeve i Medvedgradske ulice. Riječ je o dijelovima zemljišta označenim kao nova katastarska čestica br. 1425/3 s 666 četvornih hvati, zajedno sa svim zgradama koje su na njoj podignute, a mogući je i otkup dijelova katastarskih čestica br. 1425 pod oznakom 1425/3 s 165.7 četvornih hvati i k.č.br 1426/4 s 112.3 četvornih hvati. Tako bi ukupna površina koja je potrebna za otvorenje ceste iznosila 944 četvornih hvati. Na kraju izvješća donesenog 16. srpnja 1937. godine, istaknuta je potreba izrade odštetnih procjena u slučaju otkupa zemljišta, zgrada i strojeva, što je naredne godine i učinjeno. Na tablici br. 2 prikazane su odštetne vrijednosti u slučaju da se pojedini dijelovi otkupe od tvornice koža. U elaboratu su uračunate i građevna vrijednost zgrada i strojeva, vrijednost zemljišta, kao i industrijskog zemljišta, te odštetna vrijednost za svaki dio kompleksa.

Odštetna vrijednost u slučaju da se eksproprijira	Za zgrade i zemljišta	Za demontažu strojeva	ukupno
Cijela tvor. koža, bez tvor.cipela	7.400.000	2.400.000	9.800.000 dinara
Tvornica cipela Astra	2.260.000	500.000	2.760.000 dinara
Cijeli kompleks- tvor. kože i tvor. cipela	9.660.000	2.900.000	12.560.000 kruna
Dio koji je potreban za otvaranje produžene Tkalčičeve ulice (dio na mjestu starog tvorničkog kompleksa)	940.000	670.000	1.610.000 dinara
Dio stare tvornice koža	1.750.000	260.000	2.010.000 dinara
Dio stare tvornice koža (Nova Ves 19 i 17)	905.000	-	905.000 dinara
Dio nove tvornice koža	3.850.000	1.450.000	5.300.000 dinara

Tablica br.2- sastavljena na temelju Općeg izvješćaja o tvornici kože sastavljenog 15. srpnja 1937. godine

Izvještajem iz 16. srpnja 1937. godine donesena je odluka da se obavi očevid na temelju kojega je sastavljen zapisnik 24. studenog 1937. godine koji donosi procjenu nekretnina *Kr.Povlaštene zagrebačke tvornice koža* koje se protežu na kat.čest.br. 1421, 1425, 1426/2, 1426/3, 1424 i 1411, upisane u gruntovni uložak br. 287. No, radi lakšeg snalaženja, blok je ulicama podijeljen u tri kompleksa i to:

- kompleks sa starom tvornicom kože i novom tvornicom cipela Astra (od Nove Vesi br. 9 i 11 pa do Zavojne i Kožarske ulice; obuhvaća kat. čest. br. 1425,1426/2,1426/3,1424 s ukupnom površinom od 2 rala 361.4 čhv). Kompleks obuhvaća tvornički dimnjak, kotlovnice, jednokatnu zgradu za sisaljke, uređaj za čišćenje vode i za ukuhavanje, zidanu šupu, jednokatnu zidanu strojatnicu, mlin, jednokatnu zgradu za ekstrakciju, skladište i prostor za mazanje, jednokatnu zgradu za pranje dlake te sušione i radione, drvena šupa, napuštenu radionu koja služi za skladište, prostor s jamama za namakanje sirovih koža, dvije jednokatne zgrade za luženje i spremište koža, skladište, čuvarnicu, sječkaru za drvo, sušionu, otvoreni drveni most, skladište za materijal, za tvornicu koža i cipela, za poplate, dva niska prizemna skladišta, garažu, jednokatnu uredsku zgradu, tri radione tvornice cipela, portirsku kuću, drvarnicu, kancelariju stambenih zgrada i dvokatno skladište, te most preko stubišta. Ukupna vrijednost nekretnina jest 2,819.600 dinara, a strojeva 4,626.500 dinara.

- kompleks Nove Vesi br. 19 i Zavojne ulice br. 2 koji služi dijelom za stanovanje radnika a dijelom za skladište i otpremu robe (kat. čest. br. 1421- ukupne površine 653.1 čhv). Sastoji se od dva skladišta, drvenih baraka, stambene jednokatne zgrade, garaže, dvije drvarnice, štale i vodospreme. Ukupna vrijednost nekretnina jest 503.500 dinara

-kompleks nove tvornice koža uz Medvedgradsku ulicu (kat. čest. br.14111- ukupne površine 1 ral 291.1 čhv.). obuhvaća kotlovnice, tvornički dimnjak, strojarnicu, dvokatnicu za štavljenje u buretima i opreme kože za pranje, prizemnicu za pranje u buretima i skladište, dvokatnu zgradu za bravariju, luženje, štavljenje i sušenje kože, prizemnicu za kuhanje ekstrakta, dvokatno skladište za sušenje, dvokatnu zgradu za štavljenje gornje kože u buretima, skladište sirove kože, dvije dvokatnice za štavljenje u buretima sa skladištom pogonskog remenja, zgradu za prešanje, kućicu za vratara te kantinu. Ukupna vrijednost nekretnina jest 2,690.650 dinara, dok vrijednost strojeva iznosi 7,296.000 dinara. Vrijednost zemljišta na bazi parcelacije iznosi 1.660.000, a zemljište kao industrijsko vrijedi 1.135.000 dinara.

Nakon brojnih procjena i sastavljenih izvještaja, Gradska općina je 15. srpnja 1938. godine odlučila kupiti dio stare tvornice koža između Nove Vesi i Kožarske, tj. Medvedgradske ulice i to dio katastarskih čestica br. 1425 upisane u zemljoknjižnom ulošku br. 287, u približnoj površini od 1457,5 četvornih hvati. Općina je u svoje vlasništvo uzela samo zemljište, bez zgrada i strojeva koje je vlasnik mogao o svome trošku prenijeti. Riječ je objektima br. 1,1 a, 2, 3, 4, 4 b, 5, 6, 7, 8, 9, 9 a, 10, 11, 15,

16, 16 a, 17, 18, 19 i 20 stare tvornice koža, te bi od ukupne površine od 1457 četvornih hvati otpalo oko 477 četvornih hvati u buduće gradilište sjeverno od projektirane buduće ceste produljene Medvedgradske ulice, zatim oko 630 čhv otpalo bi u cestovno tlo projektirane ceste, dok bi 350 čhv otpalo u zemljište za nadopunu budućih gradilišta južno od projektirane ceste.¹⁶³ S druge strane, dio zemljišta tvornice cipela Astra bi od površine od 1420 čhv, otpalo oko 200 čhv u normalno gradilište u Novoj Vesi, oko 470 čhv budućeg gradilišta u produženoj Tkalčičevoj ulici i oko 236 čhv za buduće cestovno tlo produžene Tkalčičeve ulice. Od ukupne površine kompleksa nove tvornice koža od 1891.1 čhv, otpalo bi na normalno gradilište 1550 čhv, dok na dvorišno zemljište otpada oko 451.1 čhv.

Od ovih procjendbenih elaborata, izvršen je otkup starog tvorničkoga kompleksa, dok je *Tvornica cipela Astra* nastavila s radom te je postala dio tvornice obuće Franjo Gorjup za koju su 1950-ih izgrađeni planovi nadogradnje i rekonstrukcije.

¹⁶³ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

8. TVORNICA KOŽA I TVORNICA CIPELA ASTRA OD 1930. do 1960-ih godina

Budući da je tvornica koža 1940-ih godina pripojena *Zagrebačkoj tvornici cipela*, bit će nužno opisati početak djelovanja te tvornice. Dioničko društvo *Zagrebačke tvornice cipela* osnovano je 16. prosinca 1920. godine, te je svrha poduzeća bila „tvorenje obuće iz kožnog i inog materija te tvorenje svijju produkata strojene kože.“¹⁶⁴ Kompleks tvornice cipela sastojao se od Konfekcionalnog zavoda tvornice cipela Astra koji je izgrađen 1880. godine, od uredske zgrade tvornice cipela (br. 27 a i 28), te objekata br. 25, 26, 30 a, 31 i 31 a. Godine 1930. uprava tvornice moli dozvolu za podignuće nove tvornice cipela koja je izvedena sljedeće godine. Riječ je o dvokatnom objektu br. 30 a, koji je izgrađen sjeverno od objekta br. 13, a nadovezuje se na Konfekcionalni zavod tvornice cipela Astra (br. 29). Otvorenjem novoga poduzeća, vlasnici su se morali suočiti s nepovoljnim gospodarskim prilikama koje su zavladaile 1930-ih godina. Ako usporedimo omjer prihoda i gubitaka, vidjet ćemo da je *Zagrebačka tvornica cipela* redovito završavala poslovne godine s velikim gubicima. Kulminacija se događa 1936. godine, kada je konstatirano da je prošlu godinu završila s gubitkom koji je iscrpio dioničku glavnica, pa je kapital tvornice koža upotrijebljen kako bi nadoknadio gubitke.¹⁶⁵ S druge strane, tvornica koža završavala je poslovne godine s dobitkom koji je značajnije pao tek 1933. godine. No, njeni vlasnici morali su se boriti sa sve većim brojem prijava i zahtjeva da se tvornica odstrani, što se i dogodilo odlukom iz 1934. godine na koju je tvornica koža uložila prigovor. Izgubivši potporu grada, tvornica koža će nastaviti svoje poslovanje još dvije godine. U zapisniku sastavljenom 28. rujna 1938. godine na skupštini tvornice koža, saznajemo kako je:

„odlukom broj 1597 od 5.V.1869. dana koncesija za tvornicu koža koja je i podignuta pod naslovom “Kr. povlaštena zagrebačka tvornica koža u Zagrebu“, te je pod tom firmom poslovala do 1924., kada je promijenjena u “Zagrebačka tvornica koža u Zagrebu“. Za nekoliko mjeseci navršiti će se punih 70 godina od osnutka i podignuća tvornice na istom mjestu gdje se nalazi i danas. U času podignuća tvornice, ona se je nalazila potpuno na periferiji grada od cca 20.000 stanovnika i na otvorenom potoku Medveščaku, koji je protjecao gradom. Danas je drugačije. Grad se je proširio, a tvornica je sa svih strana okružena stambenim zgradama, čiji vlasnici čas slabije, čas glasnije dižu svoj glas protiv nje. Pače, kućevlasnici Nove Vesi združili su se u Organizaciju za uređenje Nove Vesi koja je u više navrata podnosila prijave protiv naše tvornice i tražila njeno odstranjenje. Pitanje odstranjenja naše tvornice provlači se već decenijama. Gradsko zastupstvo raspravljalo je o tom u više navrata, a konačno je gradsko vijeće 23.III.1937. „zaključilo da se primi k znanju izvještaj Gradskog

¹⁶⁴ Spisi DAZG-a, GPZ- Građevni odjel, br. 3870/ 1958. , signatura 2042

¹⁶⁵ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.324; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2782

poglavarstva o današnjem stanju i mogućnostima konačnog i zadovoljavajućeg rješenja pitanja Zagrebačke tvornice [...] te smo uslijed toga zaključka stupili sa Gradskim poglavarstvom putem odbora u pregovore koji su se vukli više od godinu dana dok nismo konačno sklopili sa vladom sporazum sljedećeg sadržaja:

Gradsko vijeće zaključilo je u sjednici od 15. srpnja 1938. godine sljedeće:

I. Povodom podneska Zagrebačke tvornice koža u Zagrebu od 1 i 9. srpnja 1938. izjavljuje Općina grada Zagreba:

1. Zagrebačka tvornica koža prodaje i predaje Općini grada Zagreba a ova kupuje i preuzima od cjelokupnog zemljišnog posjeda Kr. povlaštene Zagrebake tvornice koža d. d. u Zagrebu dio na kojem se nalaze stare tvorničke i ine poslovne zgrade označen kao dio kčbr. 1425 upisane u zem.knj.ul. br. 287 p.o. grad Zagreb u približnoj površi od 1457,5 čhv.-542m² bez zgrada i strojeva za kupovinu od din 2.275.000

2. Kupovina ima se isplatiti u roku od 8 dana izakako bude obavljen besteretni gruntovni prijenos kupljenih nekretnina na kupca te obavljeno uredno rušenje i odstranjenje svih zgrada, strojeva i naprava i izvršena primopredaja kupljenih nekretnina.

3. Zagrebačka tvornica koža obvesuje se da će najkasnije prije isplate kupovnine: o svom trošku porušiti sve zgrade podignute na prodanom odnosno kupljenom dijelu zemljišta, sav materijal i sve strojeve odstraniti i odvesti te Gradskoj općini ustupiti u posjed čisto zemljište; napustiti fabrikaciju koža i na onom dijelu svoga zemljišta koje nije predmet ove pogodbe; predati Gradskoj općini na gruntovno provedenje kupoprodaje pravnovaljanu pismenu ispravu

4. Zagrebačka tvornica koža obvezuje se da na preostalom svom zemljištu neće smjestiti ili osnovati industrijsko preduzeće koje bi prouzročilo veliku buku, širilo smrad i dim

5. Troškove kupoprodaje snosi Gradska općina.

6. Obje stranke odriču se prava pobijati takokvu kupoprodajnu pogodbu zbog prikrate preko polovice prave vrijednosti kao i poradi bludnje

7. Ovlašćuje se Gradsko poglavarstvo, da provede konačnu redukciju ugovora i izvrši ovaj zaključak.

Ovaj zaključak stupa na snagu kad ga odobri nadležna državna vlast, a obvezuje Općinu 15 dana od dana saopjenja Tvornici. Predsjednik Gradske općine: dr. Pečić v.r.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Spisi DAZG-a;GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781; spis priložen na sjednici skupštine ravnateljstva Tvornice koža, 28. rujna 1938. godine

Na temelju toga zaključka, članovi ravnateljstva tvornice koža jednoglasno su prihvatili prijedlog o likvidaciji njihova društva, te su kao likvidatori izabrani članovi ravnateljstva- Žiga Štern, dr. Stanko Šverljuga, S. D. Alexander, Robert Maceljski i Pavao Freund, a njihova odluka je provedena u listopadu iste godine. Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske za Zagrebačku tvornicu koža nastupila su loša vremena. Dotadašnji ravnatelj Žiga Štern, koji je bio i ravnatelj Hrvatske eskomptne banke, nakon uspostave režima počinio je 1941. godine samoubojstvo, te je njegova ostavština predana u vlasništvo Hilde Maceljski Deutsch i Marianne Freund. Na temelju zapisnika skupštine održane 1943. godine, kao vlasnik najvećeg dijela dionica navodi se Nezavisna Država Hrvatska. Naime, propisom paragrafa 7, zakonske odredbe o podržavljenju židovske imovine od 30. listopada 1942. godine, poništavaju se dionice u vlasništvu Židova koje prelaze u vlasništvo države.¹⁶⁷ Konačni kraj tvornice koža nazire se na skupštini održanoj 23. siječnja 1943. godine na kojoj je članove likvidacionog odbora, predsjedatelj Stanko Švergulja izvijestio kako je „Državna riznica, odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove, Ured za podržavljeni imetak podržavio dionice Zagrebačke tvornice koža u Zagrebu koje su bile vlasništvo Židova, u korist Nezavisne Države Hrvatske, pak je time Država postala dioničarom i ima znatnu većinu dionica.“ Tako su dr. Stanko Šverljuga, kao i Hrvatska udružena banka imali 60, obitelj Franje Šverljuga i Franje Brotschneidera svaki po 5, dok je Nezavisna država Hrvatska imala ukupno 687 komada dionica, dok je temeljna glavnica iznosila 5.000.000. kruna. Od nekadašnjih prvih likvidatora, samo je preostao Stanko Švergulja, dok su ostali likvidatori istupili. Tvornica koža je u tome razdoblju nastavila s poslovanjem sve do 1944. godine kada je donesena odluka o prekidu likvidacije i spajanju društva tvornice koža sa *Zagrebačkom tvornicom cipela*.¹⁶⁸ Od 14. kolovoza 1944. godine provedena je obustava likvidacije “Zagrebačke tvornice koža“ d.d. u likv. u Zagrebu i fuzija društva sa “Zagrebačkom tvornicom cipela“ d.d. u Zagrebu. Nakon provedenog spajanja, imovinom *Zagrebačke tvornice koža* upravljala je *Zagrebačka tvornica cipela* koja je preuzela njenu aktivu i pasivu, „sve dok ne budu podmireni i osigurani njezini vjerovnici, a samo upravljanje obavit će ravnateljstvo Zagrebačke tvornice cipela te su članovi te tvornice solidarno odgovorni vjerovnicima Zagrebačke tvornice koža za razlučno upravljanje njezine imovine.“¹⁶⁹ Odluka iznenađuje, pogotovo jer je tvornica cipela poslovne godine završavala s velikim gubicima. Unatoč tome, sa sigurnošću se može potvrditi kako je tvornica cipela nastavila svoje poslovanje, jer je 1945. godine podnijela molbu za adaptaciju upravne zgrade u Novoj Vesi 11.¹⁷⁰ No ni tvornica cipela nije dugo potrajala, jer je u travnju 1946. godine napustila poslovanje, te je 6. ožujka 1947. godine

¹⁶⁷ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

¹⁶⁸ Ibid, Odluka donesena 14.8.1944. godine

¹⁶⁹ Ibid, Zapisnik glavne skuptine održane 7.8.1944

¹⁷⁰ Spisi DAZG-a, GPZ-Građevinski odjel, DAZG-1122, ZGD sign. 2783

izvršeno brisanje *Zagrebačke tvornice cipela Astra* iz trgovačkog registra, jer je poduzeće upisano u registar državnih privrednih poduzeća kod Ministarstva financija pod naslovom "*Franjo Gorjup*" *tvornica obuće, Zagreb, Nova Ves 11*.¹⁷¹ Pet mjeseci kasnije donesena je odluka o konfiskaciji i prijenosu u oblastnost F.N.R.J. za tvrtku *Zagrebačka tvornica cipela d.d. u Zagrebu*.¹⁷² Na temelju vlasničkoga lista iz 1948. godine, saznaje se kako je izvršen prijenos nekretnina na čestici 1421, 1425/2 na kojoj se nalazio objekt u Novoj Vesi 19, u vlasništvo Opće narodne imovine pod upravom glavne direkcije industrije Loze Ministarstvo industrije.¹⁷³ Nadalje, posjed u Novoj Vesi 11, smješten na katastarskoj čestici br. 1424, prešao je u vlasništvo Opće narodne imovine, a kao organ upravljanja zabilježeno je državno poduzeće „*Franjo Gorjup*“, tvornica obuće Zagreb, Nova Ves 11.¹⁷⁴ No, u listopadu 1954. godine, *Tvornica obuće i pogonskog remenja Franjo Gorjup*, podnaša molbu Narodnom odboru općine Gornji grad, odjela za komunalne postave, za odobrenje lokacije u Novoj Vesi 11 i 19.¹⁷⁵ Naime, uslijed trošnosti njihova pogona, ta tvornica je htjela preuzeti pogone koji su se nalazili u Novoj Vesi 11 i 19. U njihovoj molbi naznačeno je kako tvornica *Franjo Gorjup* postoji u Novoj Vesi 11 od 1918. godine, pa se pretpostavlja da su objekti nekadašnje *Zagrebačke tvornice cipela* i *Konfekcijskog zavoda tvornice cipela Astra* prešli u vlasništvo gore navedene tvornice.¹⁷⁶ Naime, naumili su da se gradnja izvrši u tri etape, te bi već nakon prve etape mogli koristiti izgrađeni objekt za proizvodnju. Očevitom koji je održan 17. siječnja 1955. godine, utvrđeno je kako su zgrade tvornice starijeg datuma dotrajale, dok zapadne radionice druge zgrade iz armiranog betona imaju preniske sale. Vlasnici tvornice *Franje Gorjup* namjeravali su da tako proširena i obnovljena tvornica zauzme cijeli teren tvornice cipela te su tražili da se *Zavojna ulica* zatvori kako bi taj dio ceste upotrijebili za tvornički radni prostor, što im se na kraju i dopušta, uz uvjet da se obnovljena tvornica prilagodi stilu staroga Zagreba, obliku prirode i Gornjem gradu.¹⁷⁷ Proći će dvije godine do početka potrebne pregradnje, jer je odlukom od 3. prosinca 1957. godine, *Tvornici Franje Gorjup* dodijeljena lokacija za novi tvornički objekt u Novoj Vesi 11 na kčbr. 1421, 1422, 1423, 1424, 1425, 1420/1 i 1420/2-: „uz uvjete da novo tvorničko postrojenje izvedu prema alternativu 1 koju je izradio

¹⁷¹ Spisi DAZG-a, GPZ-Građevinski odjel, DAZG-1122, ZGD sign. 2783

¹⁷² Ibid

¹⁷³ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.326; HR-DAZG-24 ZGD, G.O. 315, Zemljišno knjižni ured, broj ki 11291-5/5b (mikrofilm br. 297)

¹⁷⁴ Ibid

¹⁷⁵ Spisi DAZG-a, GPZ-Građevinski odjel, DAZG-1122, ZGD sign. 2785

¹⁷⁶ Ibid

¹⁷⁷ Ibid

Arhitektonski zavod Plan (Stjepan Gomboš).¹⁷⁸ Riječ je o izgradnji prizemne tvorničke hale sa shed krovovima, te je u obrazloženju urbanističko-arhitektonskog rješenja *Tvornice obuće Franjo Gorjup* istaknuto kako se među objektima koji se nalaze na tim parcelama, prizemni i dvokatni pogoni s armirano-betonskim konstrukcijama, koji su orijentirani prema Tkalčičevoj ulici, trebaju sačuvati i adaptacijom uključiti u novu koncepciju tvornice.¹⁷⁹ Također, ističu kako objekt br. 32 treba služiti kao upravna zgrada tvornice, dok će se ostatak izvedbe provesti u etapama. U prvoj etapi izvest će se izgradnja produženja objekta u Tkalčičevoj ulici u čijim će prostorijama biti smještena skladišta i pomoćne radione, dok bi u drugoj fazi bila provedena izgradnja glavnoga objekta. Radionice za pripremu i doradu cipela sagrađene u prvoj i drugoj fazi morale su biti sagrađene etažno te je u sjevernoj prizemnoj hali trebala biti smještena radnička hala. Ulazna i izlazna skladišta, za koja su predviđeni gornji katovi produženog objekta u Tkalčičevoj ulici, dobili su neposrednu vezu s radioničkom halom. Nakon preseljenja u nove radionice, dotadašnju glavnu radioničku zgradu u Novoj Vesi, u trećoj fazi moraju porušiti kako bi mogli izgraditi južni trakt s režijskim radionama i garažama. Taj novi objekt s prostorijama određenim za direktnu produkciju mora biti lociran tako da dotadašnje radione ne budu porušene, sve dok novi objekti s istim namjenama ne budu izgrađeni. Na temelju toga možemo zaključiti kako su nekadašnje zgrade tvornice koža i cipela bile porušene te da su na njihovom mjestu izgrađeni ovi objekti. Ako usporedimo nacрте situacionog i regulacionog plana nakon realizacije I. i II. etape (sl. 64) s trećom fazom (sl. 65) možemo vidjeti kako je južni objekt koji bi trebao biti nova jednokatna tvornička zgrada (na nacrtu označen s II) nekadašnji objekt br. 15 i 20 a, dok bi se nove prizemne tvorničke radione oblika uspravnoga pravokutnika (I,III,IV) nalazile na području nekadašnjih objekata br. 37 i 38, 20 i 21 te 30 a i 29. Na nacrtu (sl. 65) je označen izgled tvornice obuće nakon treće etape- postojeće jednokatne tvorničke zgrade označene s 2 i A nekadašnji su objekti br. 13, te 34 i 36, dok je objekt br. 3 zapravo nekadašnja zgrada br. 32. U četvrtoj etapi (sl. 66), nova prizemna upravna zgrada protezala bi se horizontalno, južnije od linije Nove Vesi i nekadašnjih objekata 31, 32, 34 i 36. Nakon izgradnje novih tvorničkih zgrada, objekti nekadašnje stare tvornice cipela bili su porušeni ili uklopljeni u novu tvornicu Franje Gorjup. Na daljnjim nacrtima (sl. 67) vidimo kako je zgrada br. 34 bila namijenjena za mehaničku radionu i pogon tvornice te se prilikom adaptacije poštivao raspored prostroja, ali je izvorno pročelje zamijenjeno pročeljem čija je dekoracija svedena na minimum, te je pri oblikovanju vođeno računa o funkcionalnosti i utilitarnosti samoga objekta, o čemu govori i primjena velikih ostakljenih stijena. Daljnja sudbina objekata nekadašnjih tvornica koža i cipela odvila se 1962. godine, kada je *Tvornica cipela Franjo Gorjup*, u prosincu 1962. godine poslala dopis prijedlogom adaptacije ambulante Nove Vesi 11.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Spisi DAZG-a, GPZ-Građevinski odjel, DAZG-1123, ZGD sign. 2783

¹⁷⁹ Ibid: Zemljišno knjižni ured broj fi 11291-5/5b MF 297

¹⁸⁰ Spisi DAZG-a, GPZ-Građevinski odjel, DAZG-1122, ZGD sign. 2785

Prilikom izvedbe adaptacije, priloženi su nacrti s tlocrtima objekata tvornice (sl. 68), te je vidljivo kako se ovaj nacrt ne podudara s nacrtom iz 1957. godine kojim je adaptirana *Tvornica cipela Franje Gorjup*. Iako je južna strana ostala ista (tiče se objekata br. 15 i 13 koji su na novome nacrtu označeni s 2 i 3), sjeverno od zgrade br. 2, paralelno je položena zgrada br. 1 (glavna tvornička zgrada), koja je vertikalno bila povezana sa zgradom br. 2. Osim toga vidljivo je da su nekadašnji objekti br. 34 i 36 adaptirani i povezani u jednu zgradu, kao što je nekadašnja upravna zgrada br. 32 adaptirana i prenamijenjena, bez južne strane, u upravnu zgradu *Tvornice cipela Franje Gorjup*. Na mjestu nekadašnje Zavojne ulice, prije njenog spoja s Novom Vesi, izgrađen je objekt tlocrtnoga oblika uspravnoga pravokutnika u kojem je bila smještena remenarna, a bila je postavljena vertikalno u odnosu na glavnu tvorničku zgradu (br.1). U nekadašnjem Konfekcijskom zavodu tvornice cipela Astra smještene su pomoćne radione, te možemo primijetiti kako je većina zgrada sačuvala svoj tlocrtni obris. Što se tiče ambulate, u nacrtu označene s brojem 8, ona je smještena zapadno od nekadašnjeg objekta br. 31 a. Adaptacijom se u prizemlju dobila ordinacija, čekaonica, predprostor, prolaz u sredini porte i grupa WC-a s tušem i predsprostorom, dok su na katu smještene čekanonice, sestre, specijalist, rendgen, ordinacije i grupa WC-a.¹⁸¹ Adaptacijom su konstruktivni zidovi, stropovi i ravni neprohodni krov ostali netaknuti, dok se u prizemlju proširio prostor porte, te su izmijenjeni prozori, pregradni zidovi i podovi. *Tvornica cipela Astra* uspješno je poslovala sve do 1991. godine kada je započela njena privatizacija. Nekoliko godina kasnije, započinje projekt prenamjene njenih pogona u današnji *Kaptol Centar*, te su vidljivi nekadašnji pogoni, kako Zagrebačke tvornice koža i cipela, tako i *Tvornice obuće Franjo Gorjup*. Obrisi nekadašnjih tvornica vidljivi su ponajprije u izvedbi ulične fasade *Kaptol Centra* na sjeveru kompleksa, kao i njegovih ugostiteljskih objekata smještenih na istoku, čiji tlocrtni oblik prati liniju nekadašnjeg Konfekcionalnog zavoda. Izgradnjom *Kaptol Centra* i njegovim otvorenjem u 2000. godini, konačno je završena era u poslovanju tvornice koža.

¹⁸¹ Spisi DAZG-a, GPZ-Građevinski odjel, DAZG-1122, ZGD sign. 2785

9. OSNUTAK GLIPTOTEKE NA PODRUČJU NOVOG TVORNIČKOGA KOMPLEKSA

Kompleks nove tvornice koža jedini je u potpunosti ostao sačuvan. Naime, na ukupnoj površini od 12.000 m², omeđen obje strane potokom Medveščakom i Novom Vesi na sjeveru, smjestio se novi tvornički kompleks koji je izgrađen prema projektu Janka Holjca. Godine 1900. izgrađena su četiri objekta od kojih su dva objekta tlocrta položenog pravokutnika paralelna s tadašnjom Kožarskom ulicom, dok su objekti kotlovnice i strojarnice uvjetovani rubom građevne linije u današnjoj Maloj ulici. Istočnu stranu kompleksa zatvara objekt br. 9 kojeg je podignuo Antun Cella, te objekt br. 10 i 11, izgrađeni 1920. godine, koji se oblikom i položajem prilagođuju glavnoj tvorničkoj zgradi, a paralelni su s Medvedgradskom ulicom. U trenutku stvaranja prvih procjenbenih elaborata 1937. godine na temelju kojih se pokušala odrediti daljnja namjena objekata tvorničkih pogona, dr. Antun Bauer, poklonio je gradu Zagrebu gipsane odljeve. Riječ je naime o zbirci odljeva antičke skulpture, koju je u razdoblju od 1892. do 1895. godine prikupio dr. Isidor Kršnjavi¹⁸², a s kojom se Antun Bauer upoznao za vrijeme studija. Zbirka se u međuvremenu znatno proširila i nadopunila s primjercima hrvatske moderne skulpture, te je 1937. godine osnovana tadašnja Gipsoteka, te je time bilo postavljeno pitanje njenog smještaja u adekvatnu zgradu. Tako se 23. listopada 1937. godine Bauer obratio gradonačelniku dr. Peričiću s ovom molbom: „Ovu zbirku ustupio bi gradu Zagrebu besplatno da je nedjeljivu pohrani u doličnim prostorijama i time da položi temelj osnutka Gipsoteke koja bi bila za nauku i za domaću umjetnost od vanredne koristi.“¹⁸³ Uviđajući značaj ove ponude, Ekonomski odbor Gradskoga poglavarstva donio je odluku o preuzimanju zbirke i njezinu smještaju u dotični prostor u Bednjanskoj 23. No, dodijeljeni prostor bio je premalen, pa je krajem desetog mjeseca 1938. godine, Antunu Baueru dodijeljen prostor u Ksaverskoj ulici 21.¹⁸⁴ Ubrzo će prostor muzeja dobiti novu lokaciju, jer njegovom vlasniku nije odgovarao rad na nekoliko lokacija u gradu Zagrebu. Pogodna lokacija pronašla se na nekadašnjem zemljištu nove tvornice obojenih koža, od kojeg je za Gipsoteku dobiveno 1940. godine, 1100 m², dok su u preostalom dijelu bili montirani strojevi čime je prostor bio neupotrebljiv. Za potrebe novog muzejskoga prostora, bio je potreban prostor većih dimenzija, koji neće zahtijevali velike preinake i financijska sredstva, tako da su se četiri bivše zgrade tvornice koža, bile idealne za smještaj Bauerove zbirke. Odlukom Ministarstva unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske od 20. travnja 1941. godine, Antun Baur je dobio dekret da zaplijeni sve prostorije bivše tvornice kože, tako da je Gipsoteka na raspolaganju imala cijeli kompleks tvornice

¹⁸² Mažuran- Subotić 1994: 82

¹⁸³ Ibid: 82

¹⁸⁴ Ibid: 84

koji je bio zakrčen ostacima tvorničkih postrojenja.¹⁸⁵ Konačno preseljenje zbirke odljeva, muzeja skulptura i sabranih odljeva originala i unikata, omogućilo je okupljanje svih predmeta zbirke, ali i početak muzejskoga rada, stručne obrade i restauratorskoga rada. Tada započinje rad muzeja s ciljem „sabiranja, čuvanja, stručnog i znanstvenog prezentiranja i obrađivanja odljeva, vrijednih umjetničkih djela kiparstva i kulturne povijesti spomenika.“¹⁸⁶ Početkom Drugoga svjetskoga rata, rad muzeja u 1941. godini bio je otežan, jer se u prostorije Gipsoteke uselila vojska koja je tamo uredila intendantsko skladište.¹⁸⁷ Osim toga, „u većem dijelu kompleksa bila su različita skladišta: papir državne riznice, papir državne tiskare, arhivalije državnog arhiva, vojnog muzeja i arhiva, školski namještaj zagrebačkih škola, namještaj Ministarstva domobranstva, materijal krojačke i postolarske radionice, vojne odore, cipele, skladište padobrana i avionskih motora, devet kompletnih aviona u drvenoj šupi, a prostorom su se privremeno koristili i Zapovjedništvo zračnih snaga, Glavno intendantsko skladište te Hrvatsko društvo umjetnosti.“¹⁸⁸ Bez obzira na sve, Antun Bauer je u to vrijeme organizirao osnivanje arhive autora, fototeke i knjižnice, te je kraj rata Gipsoteka dočekala s bogatim fundusom i novim djelima. Godine 1945. uređuje se prostor za izlaganje, kao i dvorište, zbog čega se odstranjuju šupe te se ozelenjuje vanjski prostor.¹⁸⁹ Nakon pojedinih adaptacija, za javnost je 13. listopada 1945. godine bila otvorena Zbirka antike.¹⁹⁰ Značajan događaj za tadašnju Gipsoteku, održao se 1950. godine, kada je zajedno s Jugoslavenskom akademijom znanosti i umjetnosti sudjelovala na realizaciji izložbe srednjovjekovne umjetnosti Jugoslavije, koja je održana 1950. godine u Parizu.¹⁹¹ Zbog velikog uspjeha, projekt je rezultirao povezivanjem dviju institucija, te se dvije godine kasnije Gipsoteka pripaja VI odjelu JAZU.¹⁹² Reorganizacijom ustanove, Gipsoteka mijenja ime u Gliptoteka, te se dio zbirke preselio u specijalizirane zbirke Akademije, ali je glavnina ostala u muzeju baš onako kako je Bauer zamislio. Današnji fundus muzeja čini preko 13000 eksponata, te kroz deset zbirki pokriva vremenski raspon od 5. stoljeća prije nove ere do razdoblja suvremenog kiparstva. Gliptoteka danas raspolaže prostorom većim od 14.000 m², u čijim se prostorijama čuva najveća zbirka skulptura u Hrvatskoj, koja se sastoji od sadrenih odljeva i

¹⁸⁵ <http://gliptoteka.web.link2.hr/main>

¹⁸⁶ Mikić 1991: 61

¹⁸⁷ Mažuran- Subotić 1994: 85

¹⁸⁸ <http://gliptoteka.web.link2.hr/ulazak> pogledano 25.8.2016.

¹⁸⁹ Mikić 1991: 65

¹⁹⁰ Ibid

¹⁹¹ Mažuran- Subotić 1994: 85

¹⁹² Mikić 1991: 61

originalnih djela hrvatskoga kiparstva 19. i 20. stoljeća. Uz postojeći muzejski kompleks, 2000. godine izveden je i Park skulpture kojeg je realizirao akademik Miroslav Begović.¹⁹³

Vesna Mikić je u svom magistarskom radu dokumentirala proces prenamjene bivših pogona tvornice za obojene kože u muzejski prostor Gliptoteke, te je pritom uklopila apsolventski rad Ele Glušćević o prijedlogu sanacije i adaptacije Gliptoteke u Zagrebu. Prilikom izrade prijedloga, uvaženi su svi prijedlozi PUP-a za Gornji grad i Kaptol koji se tiču daljnjih postupaka u izvođenju prenamjene. Tako su kroz nekoliko točaka definirane smjernice za oblikovanje muzejskoga prostora- trebalo je organizirati parkiralište za vozila pojedinca, sačuvati zelenilo i vrijednosti ambijenta, prilikom rješavanja interijera i prijedloga postava trebalo je voditi računa o isticanju edukativne svrhe muzejske ustanove te je na objektima trebalo sanirati vlagu, riješiti komunikacijske osi među objektima, omogućiti smještaj i izlaganje visokih eksponata te osigurati smještaj za domara i ugostiteljske usluge.¹⁹⁴ U opisu rješavanja ističe se kako je duž zapadne, ulične fasade organizirano parkiralište, dok je glavni pješački prilaz kompleksu sa juga. Osim toga, predviđao se i „sporedni, sjeverni prilaz preko mosta, duž istočnoga pročelja i pored parka skulptura.“¹⁹⁵ Ulaz posjetioca je bio predviđen iz postojećeg dvorišta u kojem je izgrađen ulazni trg na nivou 1. kata, što dosad nije u potpunosti realizirano. Nadalje, ističe se kako su radionice smještene u sjeverni objekt koji visinom etaže i orijentacijom služi toj svrsi, dok su internim stubištem radionice povezane s izložbenim objektima i upravom. U projektu je predviđeno saniranje objekta Gliptoteke odstranjivanjem zemlje uz istočno pročelje dvorišne zgrade, drenaža terena, postava verikalne i horizontalne izolacije, dok je s druge strane bilo nužno skidanje krovišta na dvije vode na uličnom objektu i postava složenog krova sa zenitalnim osvjetljenjem, djelomično rušenje krovišta na sjevernom objektu i ugradnja staklenih ploha te rušenje ili obnova drvenih stropova, stubišta u dvorišnoj zgradi i pregradnih zidova.¹⁹⁶ Budući da je u ovome rješenju bilo riječ o prenamjeni industrijskih objekata, uključeni su i radovi postavljanja montažne i prefabricirane konstrukcije ulaznoga trga, terasi i rampi među objektima. Zatim je bilo potrebno statički učvrstiti prostore druge i treće etaže uličnoga objekta i tako probiti stropnu konstrukciju zbog oblikovanja visokog izložbenog prostora. Osim toga, trebalo je postaviti nove drvene podove, uvesti centralno grijanje, toaletne čvorove i električne instalacije.¹⁹⁷

¹⁹³ <http://gliptoteka.web.link2.hr/ulazak>

¹⁹⁴ Mikić 1991: 85

¹⁹⁵ Ibid: 85

¹⁹⁶ Ibid: 86

¹⁹⁷ Ibid: 87

Popis namjene prostora na površini od 9000 m² prenosim u cijelosti:

- „Izložbeni prostori cca 7400 m²: antika sa prostorom za modeliranje (1000m²); arh. i hist. spomenici sa prostorom za sjedenje i panoima (2300 m²); kiparstvo 19. i 20. stoljeća (3700m²); numizmatika (100 m²); periodične izložbe (300 m²)
- uprava s knjižnicom cca 550 m²: direktor; tajništvo; administracija i računovodstvo; kustosi, dvorana za sastanke, arhiva; tehničko osoblje; foto-laboratorij i sitotisak; knjižnica; popratni prostori (čajna kuhinja, wc, garderoba)
- Radionice s ekonomatom i istraživačkim laboratorijem cca 600 m²: restauracija; lijevaonica; stolarija; istraživački laboratorij; ekonomat, popratni prostori (čajna kuhinja, garderoba, kupaonica)
- Spremišta eksponata (bez podruma) cca 500 m²
- Javni prostor (s mokrim čvorištima) cca 700 m²: ulazni prostor (150 m²), restoran (230 m²) ; dvorana za predavanje sa pratećim prostorom (270 m²)
- Toplinska stanica s popratnim radionicama cca 150 m²
- Stan domara 120 m²
- Prostor više namjene cca 280 m²¹⁹⁸

U svome apsolutnom radu, Ela Gluščević je razradila i lokaciju postava eksponata s obzirom na tehniku nastanka, pa tako razlikuje odljeve arhitektonskih spomenika te odljeve skulptura i sitne plastike koji su od gipsa, zatim kopije fresaka, modele originala (gips, drvo, glina) te originale. Tako predlaže da se sadržaj zbirke antikne plastike kao i početak starohrvatske umjetnosti postavi prema kronološkom postavu, zbirku odljevaka od romaničkih hist. i arh. spomenika izložila bi u dvoranama s obzirom na njihovu lokaciju, dok bi se skulpture 19. i 20. stoljeća postavile prema kontinuiranom vremenskom slijedu.¹⁹⁹ Radovi mlađih, afirmiranih autora zauzimali bi prostor dvorane na trećem katu, dok bi autori koji se tek trebaju valorizati bili smješteni u dvorani u prizemlju, pored antike kao konteksta.²⁰⁰ Osim toga, Gluščević donosi niz tehničkih podataka za unutrašnje uređenje koji se tiču problema grijanja, vlage i zračenja, a donosi i detaljnu razradu pojedinog izložbenog prostora. Tako je za izložbeni prostor antike koji zauzima prostorije prizemlja i prvog kata ulične zgrade bilo određeno sljedeće: „Odljeve sa Partenona (zabati i friz) postaviti u odnos koji se uz popratne fotografije i

¹⁹⁸ Mikić 1991: 87

¹⁹⁹ Ibid: 90

²⁰⁰ Ibid: 90 i 91

maketu može slijediti. Ekspozate podići na postolje tako da težište promatranog bude iznad razine očiju. Skulpture Zlatno doba antike (V. i IV. st. p. n. e.) postaviti u nizu s tamnom pozadinom od pleksi-stakla, koja valjkastim oblikom izolira svaki pojedini izložak i omogućuje zasebno promatranje. Dvorane antike kao i ostali izložbeni prostori nemaju pregrade od stropa do poda. Pregrade su samostojeći panoi prilagođeni namjeni i potrebi. Uza vanjske zidove predviđaju se nizovi klupa koji bi omogućili zadržavanje ili skiciranje.²⁰¹ U izložbenom prostoru historijskih, arhitektonskih, kiparskih spomenika, koji su smješteni u prizemlju dvorišne zgrade te u drugom i trećem katu ulične zgrade, dvije gornje etaže spojene su otvaranjem stropa u jedan izložbeni prostor, kako bi se omogućio postav portala i stupova u punoj visini. U centralnom dijelu prostora nalaze se panoi, dok se na galeriji nalazi odmorište i toalet.²⁰² U prizemlju ulične zgrade te u prvom, drugom i trećem katu dvorišne zgrade smještene su zbirke pojedinih autora i priznatih kipara koji su izloženi kao zasebne cjeline, panoima odijeljeni u zajedničkim prostorijama. S druge strane, primjerci djela živućih autora smješteni su u zajedničke prostore, ali bez pregrada, sa slobodnim rasporedom izložaka. Sama upravna zgrada osmišljena je kao multimedijalni prostor namijenjena zadržavanju posjetilaca i održavanju tematskih predavanja. Kao zaključak, mogli bismo reći da je prijedlog sanacije vođen s ciljem oslobađanja od pregradnih zidova, malih zatvorenih prostora i zazidanih prozora, s predviđenom montažnom gradnjom (čelik-beton-staklena ispuna). Rezultati navedenoga prijedloga su sljedeći- osim što je vanjština objekata ostala djelomično sačuvana, u velikoj mjeri je sačuvan i izvorni karakter prostora. No, bile su potrebne brojne preinake kao što je npr. „rušenje bazena za natapanje i štavljenje kože (dubine 2.75 m) te velikog dimnjaka i stražarnice na ulazu u kompleks, uklanjanje pregradnih zidova, strojeva, parnih kotlova i ostataka postrojenja, saniranje lošeg stanja, smrada i masnoće...”²⁰³ Pregradnja se ticala uređenja zgrada br. 6 u kojoj se nalazio bazen za močenje kože, adaptacija i uređenje zgrada br. 7 i 8, te micanja tvorničkoga dimnjaka koji je bio uklopljen u zapadno krilo nove tvornice obojene kože. Za potrebe uređenja *Parka skulpture* porušena je zgrada br. 9, a isto je napravljeno sa zgradom br. 5. Godine 1946. ruši se zidana ograda koja se nalazila ispred objekta br. 11 i 10, ali i zgrada portira (br. 13) koja se nalazila istočno od zgrade br. 4. Daljnje preinake tiču se uređenja izložbene dvorane i muzejske čuvaonice, uvođenja električne rasvjete, zatvaranja otvora dizala i postavljanja betonskih deka među katovima. Na slikovnim prikazima koji dokumentiraju proces prenamjene tvorničkih prostorija u muzejski prostor, možemo vidjeti micanje pregradnih zidova i uređenje poda prvoga kata nekadašnje tvornice obojenih kože, ali i saniranje bazena u prizemlju zgrade br. 6 nove tvornice. Adaptacija bivših zgrada u izložbeni prostor većeg raspona ostvarena je upotrebom metalne nosive konstrukcije, dok su

²⁰¹ Mikić 1991: 92

²⁰² Ibid: 93

²⁰³ <http://glijptoteka.web.link2.hr/ulazak>

lijevano-željezni stupovi i grede u prizemlju ostali sačuvani.²⁰⁴ Nakon završene adaptacije, od 80-ih godina 20. stoljeća pa sve do danas veća pažnja se daje formiranju stalnih postava, a to su: „Zbirka hrvatskog kiparstva od XIX. –XXI. st., Zbirka medalja i plaketa, Zbirka sadrenih odljeva dijela antičkog kiparstva, Zbirka sadrenih odljeva fragmenata nepokretnih spomenika hrvatske kulturne baštine od IX. do XV. st., Zbirka kopija fresaka od XI. do XVI., Zbirka stećaka, Zbirka sadrenih odljeva djela Jurja Matejeva Dalmatinca, Zbirka sadrenih odljeva stećaka, a uz to postoji i studijska Zbirka crteža hrvatskih umjetnika 20.st.“²⁰⁵

Svojom novom namjenom, bivši prostori tvornice za strojenje i bojadisanje koža pretvoreni su u objekte javnoga sadržaja, te je time i uklonjen glavni razlog zbog kojega su se građani protivili novoj tvornici. Tako je ovaj značajan industrijski objekt rehabilitiran te mu je prenamjenom dan novi život, uz očuvanje memorije na njegovu prijašnju funkciju. Osim toga, smještajem muzeja u prostore tipične industrijske arhitekture 19. stoljeća, nastojao se očuvati i njegov industrijski karakter, ali i ambijentalna vrijednost koju prostor nosi sa sobom. Gliptoteka je tako postala svjedokom i čuvarom prošlosti industrijskoga Zagreba s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Svojim oblikovanjem, objekti bivše kožare izdvojili su se od okolnih rezidencijalnih zgrada, prekinuvši ritmizaciju ulične građevne mase, a svojim volumenom i stilskim oblikovanjem donijela je novi industrijski arhitektonski jezik u područje koje je bilo namijenjeno stanovanju. Nakon osnivanja Gliptoteke, područje ovoga dijela grada je oživljeno, te se prijašnji prostorni sklop tvornice koža, koji je bio izveden kao samostalna cjelina, odvojen od urbanog stambenog područja, počinje uklapati u urbano gradsko tkivo. U neposrednoj okolini Gliptoteke, niču stambene zgrade, dok je bivši kompleks stare tvornice koža i *Tvornice cipela Astra* djelomično porušen, a dijelom je uklopljen u objekte *Kaptol Centra*, tj. na mjestu nekadašnje tvornice koža istočno od Zavojne ulice, danas se nalazi *Kaptol Centar*, dok je sa sjeverne strane omeđen stambenim zgradama.

Vesna Mikić donosi i prijedloge daljnjih prenamjena objekata koji se razlikuju urbanističkom organizacijom zemljišta i stilom izgradnje. Tako je prvu fazu izgradnje stare tvornice u dnu parcele Nove Vesi prema potoku karakterizirala prenamjena gospodarskih zgrada, dograđivanje starih pogona, ali i gradnja novih objekata uz tok potoka. Mikić ističe kako se industrijski objekti prema Tkalčičevoj i Medvedgradskoj sastoje od tvornice *Astra* na jugu i od prostora stare tvornice koža.²⁰⁶ Za navedene objekte tvornice *Astra*, Mikić predlaže njihovo povezivanje s Gliptotekom, dok bi na mjestu tvornice

²⁰⁴ Mikić 1991: 64

²⁰⁵ <http://gliptoteka.web.link2.hr/ulazak>

²⁰⁶ Mikić 1991: 99

cipela trebao biti osnovan muzej moderne skulpture.²⁰⁷ Nadalje, za industrijske pogone smještene u Novoj Vesi 11 i 17, predlaže „vraćanje u izvorno stanje skidanjem naknadno dodanog drugog kata i adaptaciju pročelja vraćanjem plastike.“²⁰⁸ Budući da je riječ o uglovnicaama koje su markirale prilaz Zavojnoj ulici koja je kasnije i zatvorena, navedeni objekti su izgubili izvornu funkciju. Osim toga, ističe kako je zgrada br. 34 (Nova Ves 17) zbog ravnog krova koji omogućuje prodor nadsvjetla i zbog niza izduženih prostorija, pogodna za njenu prenamjenu u atelje ili radionicu te naglašuje važnost rekonstrukcije njenog historicističkog pročelja. Susjedna upravna zgrada u Novoj Vesi 11 (objekt br. 32) zbog svoje sličnosti građanskome stanu, bio idealan za prenamjenu u kulturni- informativni centar ili klubove.²⁰⁹ No, sve je ostalo samo na prijedlozima, a konačna realizacija nije provedena.

²⁰⁷ Mikić 1991: 99

²⁰⁸ Ibid: 103

²⁰⁹ Ibid: 98

10. REGULACIJA ZAVOJNE, KOŽARSKOJE TE MALE ULICE

Na oblikovanje i smještaj pogona kompleksa tvornice koža, utjecale su i regulatorne osnove koje su omogućile vlasnicima tvornice proširivanje parcela. Prva značajnija regulacija, tiče se regulatorne osnove iz 1889. godine u kojoj su predviđene dvije porečne ceste između Kožarske ulice i Nove Vesi- „to su Mala ulica preko Voglovog posjeda uz kapelicu Žalosne Majke Božje te Znikina ulica koja izlazi na Novu Ves u osi crkve sv. Ivana“²¹⁰, no sama izvedba cesta morat će pričekati neko vrijeme. Tek je 1895. godine započelo rješavanje problema koji su se ticali Kožarske i Zavojne ulice. Tada se uprava tvornice obratila Gradskome poglavarstvu sa zamolbom da se uredi cesta koja vodi iz Nove Vesi prema tvornici do potoka Medveščaka, jer je zbog strmine pogibeljna te su vlasnici bili pripravnici besplatno ustupiti dio zemljišta, kako bi se strmina ublažila. Također, u svojoj molbi su naveli da je postojeći kolni put kod kapelice „Tužne Marije“ nezgodan za promet, te bi nakon preloženja potoka, nova cesta sezala do Hofmmanova posjeda. No, Gradsko poglavarstvo je istaknulo da će izvođenje ceste biti moguće tek nakon preloženja potoka i zasipavanja sadašnjeg korita te su predložili da se za sada izvede cesta u širini od samo pet metara. Osim te varijante, Gradsko poglavarstvo je uzelo u obzir i situacije kada bi cesta bila široka 6,60 i 15 metara, ali je u ožujku 1897. godine odobrilo uređenje ceste na širinu od 5 metara, a dužine 11 metara.²¹¹ Kao što je vidljivo iz nacrt, nova cesta se uvelike proširila na susjedna zemljišta, na dijelove parcela 32/1, 29/1, 25/1 26/1 18/1, 19 /1, 19/2, 906/3 i 44/2 te je zbog toga tvornica koža sklopila ugovor s općinom grada Zagreba o prodaji dijela čestica koje su potrebni za uređenje ceste iz Nove Vesi prema potoku Medveščaku. Tada je tvornica dala općini dio katastarske čestice br. 44, 30, 29, 34, 25, 16, 19 i 18 s ukupnom površinom od 412.9 četvornih hvati, te je prodala čestice br. 26, 18 i 17 ukupne površine od 30.7 četvornih hvati. Također, tim ugovorom je tvornica koža od općine nabavila čestice br. 955, 907, 959 i 906 za dovršenje tvorničkoga kompleksa. Osim dobivenih parcela od tvornice kože, za izvođenje ceste bilo je potrebno zemljište Stjepana Špička koje se nalazilo na parceli br. 32, te je nakon prijenosa vlasništva, prošlo još dvije godine prije nego što se počelo s uređenjem navedene ulice. Tako su u kolovozu 1899. godine, vlasnici tvornice kože u molbi upućenoj Gradskome poglavarstvu, istaknuli kako su pripravnici ustupiti 3.500 forinti za nabavu zemljišta potrebnog za regulaciju ceste vodeće iz Nove Vesi uz kapelicu sv. Marije do Kožarske ulice, te su bili spremni o svojem trošku nasipati cestu, uz uvjet da joj općina ustupi dio sadašnje ceste i zemljište do građevne linije nove ceste.²¹² Nakon što je gradska općina ustupila

²¹⁰ Premerl 2005: 139

²¹¹ Spisi DAZG-a;GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.326; HR-DAZG-24 ZGD, G.O. 315

²¹² Ibid

potrebne parcele, odlukom od 13. rujna 1899. godine odlučeno je da se „u najskorijem vremenu pristupi k otvorenju ove ceste.“²¹³ U tom razdoblju dolazi do regulacije predjela između Nove Vesi i ulice na Medveščaku, projekta kojeg je potpisao voditelja građevnog odbora Milan Lenuci. Nakon završetka premještanja potoka, 1900. godine najavljena je regulacija područja kojim je tekao Medveščak. Osim što je potpisao projekt regulacije predjela između Nove Vesi i ulice na Medveščaku, Lenuci je osmislio i novi prostorni pravac koji seže od Sljemena do centra grada, a navedenim projektima odredio se novi izgled ulica Potok, Pod zidom, Kožarske, Vlaške i Jurišićeve ulice.²¹⁴ Tako su otvorene nove ceste koje su vodile od centra grada dolinom potoka prema sjeveru, a riječ je o Draškovićevoj, Ribnjaku i zapadnoj cesti uz korito Medveščaka. Također, planirana je i izgradnja ceste smjera istok-zapad između kojih teče potok sa zelenim pojasom s obje strane i drvoredom uz zapadnu cestu, te su izvedeni nacrti za regulaciju Mlinarske i Ksaverske ulice.²¹⁵ Deset godina kasnije uređen je Potok (današnja Tkalčićeva ulica) od Skalinske ulice do kožare u Medvedgradskoj ulici, te će se nakon toga, građani zalagati da se otvori i spoji Tkalčićeva s Medvedgradskom ulicom. No, rješavanje pitanja toga spoja započet će tek 1924. godine kada je tvornica kože tražila područje isušenog korita potoka Medveščaka u zamjenu za zemljište potrebno za otvorenje nove ulice. Tako je općina, vlasnicima tvornice ustupila dijelove starog korita potoka Medveščaka, unutar tvorničkog područja i to dijelove kat. čest. br 906, 955/ 1-a-1 upisane u grunt. uložak br. 165 općine Nova Ves i dio katastarske čestice 2679/1-a upisane u grutovni uložak 2, općine Zagreb, Gornji grad, a nakon što bi tvornica napustila poslovanje, navedena zemljišta bi vlasnici tvornice besplatno ustupili općini za otvaranje ulice.²¹⁶ Pitanje izvršenja spoja Tkalčićeve i Medvedgradske ulice bit će konačno riješeno tek nakon što je tvornica kože stupila u likvidaciju 1937. godine, te je napravljen elaborat o zemljištu koje će biti potrebno otkupiti za izvedbu spoja. Riječ je o kompleksu stare tvornice (u ovome radu objekti opisani u poglavlju 1.1), čiji bi se objekti otkupili i porušili kako bi mogli izvesti novu trasu Medvedgradske ulice. Te godine donesena je i regulatorna osnova koja je odredila namjenu područja u koja su zadirala stara i nova tvornica kože. Tako je blok između Mikloušićeve, Medvedgradske i Zavojne ulice te Nove Vesi određen za izgradnju školske zgrade, a dijelom za izgradnju trokatnih i dvokatnih stambenih zgrada, dok je blok između Zavojne, Male i Medvedgradske ulice te Nove Vesi namijenjen izgradnji dvokatnih stambenih zgrada na gusti način. Za potrebe izvođenja produžene Tkalčićeve, bilo je nužno srušiti objekte nekadašnje stare tvornice, tj. pogona koji su se nalazilo južno

²¹³ Spisi DAZG-a;GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.326; HR-DAZG-24 ZGD, G.O. 31/ Zapisnik Poglavarstva br. 33.904-IV-1899

²¹⁴ Premerl 2005: 14

²¹⁵ Ibid :36

²¹⁶ Spisi DAZG-a;GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.326; HR-DAZG-24 ZGD, G.O. 315/ Kupoprodajni ugovor sastavljen 11.8.1924., br. 53.796-I-1924

od nekadašnjeg potoka Medveščaka. Tada su nestali najstariji slojevi tvornice kože, jer se danas na području zgrada (br. 1, 1 a, 2, 3, 4 b, 5, 6, 7, 8, 9, 9 a, 10, 10 a, 11, 18) nalaze kuće. Točke regulatorne osnove iz 1937. godine djelomično su ispunjene, ali je suprotno propisima kasnije došlo do proširenja tvornice cipela čime je zatvorena Zavojna ulica 1950-ih godina.

11. INDUSTRIJSKA ARHITEKTURA U SVIJETU I HRVATSKOJ

O arhitekturi i vrednovanju industrijskih pogona, pa tako i tvornice kože, ne može se govoriti bez da se ne opiše kako je došlo do revalorizacije industrijske baštine koja je značajna upravo zbog povijesnih, arhitektonskih i tehnoloških vrijednosti tih objekata. Ono što povezuje industrijske pogone, kako u svijetu, tako i u Hrvatskoj, jest to što je njihova povijest nedovoljno proučena, njihov značaj za sadašnjost i budućnost neke zajednice nije dovoljno osviještena, te su često izloženi propadanju, upravo zbog velike nepoznanice koja se javlja u trenutku konzervacije objekta. Veći pomak u vrednovanju i zaštiti industrijske baštine javlja se pedesetih godina 20. stoljeća, kada se sve češće počinje spominjati pojam industrijske arheologije kojeg je prvi upotrijebio britanski povjesničar Michael Rix definiravši ga kao znanstvenu disciplinu „koja se bavi istraživanjem ostataka tehnologije i industrije te je područje istraživanja povjesničara i arheologa, arhitekata, povjesničara umjetnosti, inženjera strojarstva i građevinarstva, te geodeta.“²¹⁷ Nika Šimičić ističe kako industrijska arheologija obuhvaća komercijalno (restorani, zabavni parkovi, ceste, stari automobili) i socijalno područje (stambene kuće, industrijska naselja, crkve), dok područje urbane arheologije istražuje gradove.²¹⁸ Osim toga, počela se razlikovati pokretna i nepokretna industrijska baština, koje polako ulaze u svijest stručnjaka i običnih građana, a time počinje i njihova valorizacija, pokušaji prenamjene i očuvanja. To je vidljivo, ne samo u Atenskoj, Venecijanskoj i Amsterdamskoj povelji, već i u novije vrijeme, kada je 2003. godine donesena *Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine*, čiji je sadržaj fokusiran na važnosti evidentiranja, prepoznavanja, istraživanja i zakonske zaštite industrijskih objekata.²¹⁹ Osim donesenih zakona za održavanje industrijske baštine, istaknuta je i važnost apeliranja javnosti i građana u svrhu promjene načina gledanja na “zastarjele objekte“.

²¹⁷ Šimičić 2014: 6

²¹⁸ Ibid: 6

²¹⁹ Ibid: 9

Značajnija industrijalizacija područja te gradnja industrijskih pogona započinje s industrijskom revolucijom i Wattovim parnim strojem u 18. stoljeću. To je doba rađanja novih znanstvenih disciplina, masovne proizvodnje, novih tehnoloških postignuća, pojave novih materijala te napuštanja manufakturne proizvodnje, što će za posljedicu imati nastanak novih arhitektonskih, društvenih i umjetničkih struktura. Promjene u arhitekturi ponajprije se tiču novih konstruktivnih materijala i formi- metalne konstrukcije, staklo- te njihove skromne početke možemo pratiti u tvornici svile u Derbyju koja je izgrađena 1718. godine. Njeni vanjski zidovi od opeke s drvenim stupovima (koji su kasnije zamijenjeni željeznima) u sredini raspona, začetak su skeletne konstrukcije, a tek će 1797. godine, tvornica tekstila Marshall & Benyon & Bage u Shrewsburyju, biti prva zgrada s potpunom konstrukcijom od lijevanog željeza.²²⁰ Od druge polovine 19. stoljeća primjenjuju se kovano željezo, čelični stupovi i nosači u konstrukciji zgrada, te će na industrijskim objektima zavladati novo oblikovanje i estetika. Novi materijali omogućit će veći raspon među tanjim zidovima što će otvoriti put novim tehnikama gradnje, standardizaciji i novom načinu organizacije rada. Osnovna pravila u oblikovanju bit će podređena utilitarnoj funkciji industrijskih pogona, te će nova estetika odgovarati zahjevima novoga vremena, razdoblju željeza, čelika i stakla. Funkcionalnost i utilitarnost bit će osnovne smjernice kojima će se inženjeri voditi u oblikovanju industrijskih zgrada. Taj novi jezik arhitekture bit će predstavljen na zgradi *Kristalne palače* koja je izgrađena za potrebe Svjetske izložbe održane 1851. godine u Londonu. Na ovom “modernom stakleniku” ističe se otvorena upotreba željezne armature, lijevanog željeza i stakla, te je Joseph Paxton oblikovao objekt velikih razmjera koji će biti prototip suvremenim konstrukcijama u 20. stoljeću. No, prava revolucija u industrijskoj arhitekturi dogodila se u osamdesetim godinama 19. stoljeća u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje su predstavnici Čikaške škole, Louis Sullivan, Henry Hobson Richardson, William Le Baron Jenney, William Holabird, svojim objektima zakoračili u moderno doba. Pročelja njihovih zgrada ističu se redukcijom dekoracije, horizontalnom i vertikalnom raščlambom, geometrizacijom i stilom koji se ne poziva na prijašnja stilska razdoblja. Riječ je o jednostavnim, pročišćenim fasadama s ostakljenim stijenama, te se inovacije u vanjštini, reflektiraju u unutrašnjosti gdje se počinju primjenjivati elementi od lijevanog željeza te rešetkasta konstrukcija koja je omogućila maksimalnu rastvorenost otvora. Na taj način, zid je izgubio svoju dotadašnju funkciju, te je sve češće podređen čeličnoj konstrukciji. To se najviše vidi na tvornici AEG te Gropiusovoj tvornici cipela Faguswerke u Alfeld- an-der-Leine, na kojima je zid prestao biti element nosive konstrukcije, te je ustupio mjesto ostakljenoj zidnoj plohi, a daljnji napredci u industrijskoj arhitekturi bit će ostvareni u dvadesetim godinama 20. stoljeća. Što se tiče zaštite i očuvanja industrijskih pogona, sve više se stavlja u fokus prenamjena nekadašnjih industrijskih objekata, koje bi novom funkcijom oživjele, te bi se na taj način

²²⁰ Šimičić 2014: 7

spasile od propadanja. Zasigurno su najzanimljiviji primjeri prenamjene nekadašnje električne centrale u Tate Modern Gallery kao i zona bečkog plinomjera u stambena, poslovna i trgovačka područja.

Što se tiče industrijske arhitekture u Hrvatskoj, potrebno je istaknuti kako njen razvoj započinje 50-ih godina 19. stoljeća. Razlog tome jest zakašnjela industrijska revolucija, jaka tradicija obrtništva te nedovoljni kapital koji je bio potreban za izgradnju većih industrijskih objekata i uvođenja novih tehnoloških postignuća. Svakako je tomu pridonijelo i tadašnje političko uređenje koje je onemogućilo samostalno razvijanje industrije i ulaganje domaćeg kapitala. No, sredinom 19. stoljeća započinje novo doba za gospodarstvo Hrvatske, što se ponajprije osjetilo u osnivanju brojnih industrijskih poduzeća- Paromlin (1863.), Tvornica kože (1869.), Tvornica parketa (1873.), Tvornica cikoriije „Franck“ (1893.) i Tvornica papira (1895.). Ako usporedimo objekte tvornice cikoriije Franck, Pivovare, Paromlina i Tvornice koža možemo reći da, unatoč gospodarskom zaostatku, oblikovni i stilski jezik navedenih objekata prati modele tvorničkih zgrada u ostatku Europe. Potrebno je istaknuti kako su tvornice na „početku industrijalizacije bile djela graditelja (J. Jambrišak, J. N. Grahor, Gj. Cernelutti), da bi dolaskom Kune Waidmanna u Zagreb te zadaće počeli preuzimati školovani arhitekti, obrazovani na visokim tehničkim školama i likovnim akademijama Beča i Stuttgarta.“²²¹ Također, dolaskom Bollea u Zagreb, započet će novo razdoblje u arhitekturi grada, čiji će historicistički objekti izvedeni u opeci zasigurno utjecati i na oblikovanje tvorničkih zgrada Martina Pilara i Janka Holjca. Novi tvornički kompleksi odlikovat će se vanjskim nosivim zidovima od opeke, stupovima od lijevanoga željeza, a „često se javlja i miješana konstrukcija gdje se na gornjim katovima umjesto željeznih upotrebljavaju drveni stupovi, a i krovšte je drveno.“²²² No, iako je na njihovim pročeljima osjetna redukcija dekoracije, ipak će blizina gradskom središtu, uvjetovati oblikovanje pročelja u neostilskom ključu kako bi se prilagodili klasicističkom i historicističkom naslijeđu rezidencijalnih i kulturnih objekata. Graditelji će se ponajprije voditi suzdržanim i funkcionalnim oblikovnim rješenjima, njihov izraz će biti pročišćen te će se ravnati logikom u rasporedu pogona unutar kompleksa. Osim toga, veliku pozornost će usmjeriti na to da se novosagrađeni objekt volumenom, proporcijama i veličinama objekta te izgledom pročelja prilagođava okolnim strukturama i blizini centra. Veliku ulogu igrat će i prirodna ograničenja kompleksa, sami prostor koji je dan na raspolaganje, kao i činjenica da su graditelji uzimali u obzir i blizinu radničkih naselja koji su se smjestili uz same pogone. Takva ograničenja uvjetovat će određenu urbanističku i prostornu koncepciju tvorničkoga kompleksa, pa će nerijetko geometrijsko načelo i načelo funkcionalnosti utjecati na organizaciju kompleksa. Često će biti oblikovana ortogonalna kompozicija tvorničkoga sklopa, a lokacija pogona ovisit će o veličini i obliku zemljišta, ali i blizini potoka uz

²²¹ Šimičić 2014: 25

²²² Šepić 2001: 30

kojeg se tvornice smještaju. Velike tvorničke hale bit će nadsvođene pomoću niza lijevano-željeznih stupova, a u njihovom oblikovanju bit će korišteni suvremeni građevinski materijali. Kao i u unutrašnjosti i u prostornoj kompoziciji tvorničkoga sklopa, oblikovanje pročelja bit će vođeno težnjom za uvođenjem reda, dobrim proporcijama te racionalizmom. No, mogli bismo reći kako se u većini slučajeva, na pročeljima zgrada tvorničkoga kompleksa, još uvijek očituje historicizam u oblikovanju prozora i vratiju te upotreba opeke kao glavnog materijala, dok se u unutrašnjosti očituju modernističke težnje i zahtjevi za funkcionalizmom koji su ostvareni primjenom novih materijala i konstrukcija.

Zagreb toga vremena bio je grad suprotnosti- s jedne strane historicističke građevine, staro srednjovjekovno tkivo grada s druge strane, a sve omeđeno tvorničkim dimnjacima kao orijentirima grada, te tvornicama koje su bile smještene uz sam centar grada, iz kojih se širila buka i smrada, te vreva radnika. Uz taj pojačani razvoj industrijskoga Zagreba, zanimljivo je pratiti i stilski razvoj tvornica, počevši od tvornice duhana koja je još uvijek vezana uz historicizam, preko pročišćenog i reduciranog oblikovanja tvornice Franck, pa sve do potpuno funkcionalističke, bez referenca na prijašnje stilove, tvornice Arko.

11.1. STILSKA USPOREDBA PAROMLINA I TVORNICE KOŽA

Parmolin i Tvorница koža, dva su industrijska objekta koji su povezani određenim dodirnim točkama. Osim što su nastali sredinom 19. stoljeća, njihovi tvornički kompleksi dijele sličnu prostornu i oblikovnu organizaciju. Usporedba tvornice koža s Paromlinom značajna je i zbog toga što su oba objekta, u različitim fazama, gradili isti graditelji- Janko Jambrišak, Gjuro Carnelutti, Hönigsberg i Deutsch, Josip Dubsky, Janko Holjac, pa je zbog toga zanimljivo usporediti razlike i sličnosti dvaju objekata. Jambrišak i Carnelutti vezani su uz izgradnju prve faze Paromlina kojeg karakteriza jednostavnost i funkcionalnost te upotreba elemenata kasnijih historijskih stilova u oblikovanju pročelja. Sam kompleks karakterizira ortogonalna kompozicija, s izraženim pravocrtnim kretanjem te promišljenom lokacijom pogona koji se prilagođuju proporcijama i dimenzijama već izgrađenih objekata. Takvo razmišljanje u prostornom i izvedbenom oblikovanju pratimo i na objektima starog tvorničkoga kompleksa tvornice koža. Smještaj pogona tvornice koža uvjetovan je topografskom datošću, blizinom potoka, kao i dimenzijama parcela na kojim nastaju prvi pogoni. Upravo će to uvjetovati tlocrtnu geometrizaciju tvorničkoga kompleksa, jer će graditelj posegnuti za tlocrtnim oblikom položenog pravokutnika na primjeru stvare tvornice (br. 7 i 8), dok će se oblikovanje kasnije izgrađenih objekata u starom tvorničkome kompleksu prilagoditi oblikovnom rješenju stare tvornice. Oni će se dimenzijama, veličinom i izvedbom pročelja prilagođavati glavnoj tvornici koža, te će daljnje širenje tvorničkoga kompleksa biti uvjetovano dimenzijama parcela, kao i linijom građevnog pravca. Iako pročelja obiju tvornica dijele isti stilski jezik, mogli bismo reći kako je na oblikovanju pročelja na zgradama Paromlina izraženija historicistička i neostilska oznaka, te je dekoracija oblikovnih elemenata- lezena, prozorskih otvora, vratiju- naglašenija i razrađenija. Pročelja pogona tvornice koža suzdržanija su, skladnija, s naglašenim ritmom izmjene horizontala i vertikala i opekom kao glavnim dekorativnim materijalom. Akcenti oblikovanja i dekoracija rezervirani su za dovratnike, nadprozornike, doprozornike i lezene koje flankiraju pročelja. Zanimljivo je usporediti rješenja upravnih zgrada tvornice koža (Martin Pilar, 1896.) i Paromlina (Carnelutti, 1895.) koje karakteriza slična tlocrtna organizacija i konstruktivna izvedba samih zgrada, dok se pročelja ponešto razlikuju. Carneluttijevo pročelje upravne zgrade Paromlina, stilski je razrađenije, dekoriranije i s naglašenim horizontalama i vertikalama. Oblikovanje zona prizemlja i prvoga kata različito je, te je akcent stavljen na zonu prizemlja, dok je prvi kat pročišćeniji i suzdržaniji. S druge strane, Pilarovo rješenje pročelja na upravnoj zgradi tvornice koža suzdržanije je, odmjeranije te je naglašenija redukcija detalja. Na ovome pročelju vlada ritam skladnih proporcija, izmjene horizontala i vertikala, s laganim isticanjem središnjega rizalita. Riječ je o pročelju pročišćenom od suvišnih detalja, iako se zone međusobno razlikuju u oblikovanju, čime je postignuta određena ritmizirana gradacija. Oba objekta spaja opeka kao glavni konstruktivni materijal, te reminiscencije na historicizam, samo što je to kod Paromlina

više izraženo. Što se tiče primjene novih materijala, u pogonomima obiju tvornica, prisutna je upotreba željeznih i drvenih stupova te rešetkastih konstrukcija, što je i logično, jer to je vrijeme primjene novih materijala u konstrukciji industrijskih zgrada u Hrvatskoj. Već u drugoj fazi izgradnje, 1908. godine na izgradnji silosa u Paromlinu započinje primjena armirano-betonskih konstrukcija u Zagrebu²²³, te ne će proći dugo, a ta konstrukcija pojavit će se i u pogonima tvornice koža. Zanimljivo je primijetiti kako je u prvom desetljeću 20. stoljeća, na izvedbi pročelja prisutna određena secesijska crta, kao što je vidljivo u nacrtu pročelja Paromlina koji su izveli Hönigsberg i Deutsch, dok je u tvornici koža secesijski stil prisutan na zgradi br. 34 koju je izveo Janko Holjac. No, i dalje je secesija više izražena na zgradi Paromlina, a mogući razlog tomu jest to što je Paromlin bio bliže situiran gradskome središtu pa je njegovo oblikovanje zahtijevalo reprezentativnija pročelja, za razliku od tvornice koža čije se područje smatralo periferijom grada Zagreba, sve do 30-ih godina 20. stoljeća. Ostala pročelja zgrada tvornice koža, pogotovo tvornice obojenih koža, reprezentativna su i ritmizirana pročelja, s redukcijom dekoracije i naglašavanjem utilitarne funkcije objekata. Kao posljedicu toga, vanjšina objekta podudarati će se s njenom unutrašnjosti, te će nestati razlike u njihovom oblikovanju. Glavno konstruktivno načelo bit će vezeno uz funkcionalizam, utilitarizam i racionalizam, te će se sve više primjenjivati opeka u oblikovanju pročelja. Takav trend racionalističkog oblikovanja vidljiv je i na zgradama Paromlina, pogotovo onih nastalih 1920-ih godina. Na kraju možemo primijeti kako oba tvornička kompleksa pokazuje zajedničke stilske i oblikovne karakteristike, što ne čudi, jer su njihove objekte gradili isti graditelji i arhitekti, koji su bili upoznati s tehnološkim i tehničkim postignućima u izvedbi industrijskih pogona. Osim toga, zanimljivo je istaknuti kako je Ivan Frankl, ravnatelj tvornice koža, u razdoblju od 1862. do 1866. godine bio upravni ravnatelj Paromlina.

²²³ Šimičić 2014: 68

12. O NAČINU I UVJETIMA RADA TE POSLOVANJU ZG. TVORNICE KOŽA

12. 1. OSNOVNE INFORMACIJE O PROIZVODNJI KOŽA I POSLOVANJU TVORNICE

Na temelju zapisnika koji su članovi ravnateljstva i nadzornoga odbora vodili na redovnim i izvanrednim sjednicama skupštine tvornice koža, možemo pratiti njeno poslovanje i značajnije poslovne odluke, počevši od prve sjednice održane 21. svibnja 1876. godine. Prema zapisu zadrugara *Zagrebačke tvornice koža*, te godine bilo je dvanaest članova ravnateljstva koji su zajedno posjedovali 33 djela dionica sa glavnicom od 165.000 forinti s predsjedajućim ravnateljom zadruga Ivanom Franklom.²²⁴ Osim toga, saznajemo kako je upis zadruga pod tvrtkom “Kr. povlaštena zagrebačka tvornica kožah” ili “Königl. landesbefuge Agramer Ledefabrik” u registar za društvene tvrtke, obavljen 31. srpnja 1876. godine, te je trajanje zadruga određeno do 14. studenoga 1890. godine.²²⁵ Iako je upis obavljen 1876. godine, član ravnateljstva je prilikom sudskog procesa izjavio kako zadruga postoji od 1870. godine, ali je nisu mogli prije upisati.²²⁶ Nadalje, saznajemo kako je „predmet poduzeća kupovanje ili prodavanje kožah surovih ili skrojenih, strojenje surovih kožah, prodaja tvorničkih proizvoda i ostalih sa ovom poslovnom granom u savezu stojećih nadproizvoda“²²⁷, a odlukom od 9. listopada 1876. godine saznajemo kako su članovi ravnateljstva tvornice kože Vatroslav Egersdorfer, Gustav vitez Pongratz, Ivan Frankl, Emanuel Prister, Girolamo Prister mlađi, Samuel Hönigsberg te Jakob Stern u zastupanju tvrtke Ign. Stern sinovi, upisani u registar za društvene tvrtke. Na sjednici održanoj 15. veljače 1880. godine, članovi ravnateljstva jednoglasno su prihvatili ponudu „Austro-ugarskog kožarsko-obrtničkog društva za opremu vojske g.g. Schmitta i drugovah u Beču kojom su Kraljevsku povlašćenu zagrebačku tvornicu koža htjeli primiti kao sudruga u njihovo društvo, tj. prigodom sklapanja ugovora s c. Kr državnim ministarstvom rata.“²²⁸ Također, zadruga je proširila djelokrug društva na izradu i prodaju gotove obuće i drugih vrsta koža za kraljevsku vojsku. Na izvanrednoj skupštini u ožujku 1884. godine, trajanje zadruga se produljilo za petnaest godina, tj. do 14. studenog 1900. godine, te su 15. studenoga 1884. godine

²²⁴ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.324, HR- DAZG- 1122, Sign: 2782

²²⁵ Ibid

²²⁶ Ibid: Na temelju sudskog zapisnika sastavljenog 31.5.1905. „Naša zadruga postoji od 1870., ali je tek 1876. podniela sudu prva svoja pravila...”

²²⁷ Ibid :Prilog: Narodne novine. br. 228. god. 1876.

²²⁸ Ibid: Spis Fi 2741/33

donesena četrdeset i devet paragrafa zadruge tvornice koža u kojima se propisuje njeno djelovanje. Tako se ističe kako „godine 1870. ustrojena kožarska tvornica je zadruga sa ograničenim jamčenjem; tjera poslove pod tvrdkom Kr. povlaštena Zagrebačka tvornica kožah“ te njena glavnica iznosi 165.000 forinti, a dijeli se na 33 dijela (svaki dio ima pravo na jedan glas) s 5000 forinti.²²⁹ Zadrugne poslove obavljali su glavna skupština, ravnateljstvo te nadzorno vijeće te je na svakoj skupštini izneseno izvješće o godišnjem računu i dioba čistog dobitka. Na dnevnom redu skupština mogao se naći i izbor ravnateljstva i nadzornoga vijeća koje se biralo svake tri godine, zatim odluka o povišenju ili smanjenju zadrugne imovine pomnoženjem ili sniženjem dijelova po 5000 forinti avr., promjena pravila te raspust ili produženje trajanja zadruge. Propisanim društvenim pravilima određeno je sastavljanje bilance za minulu poslovnu godinu, s naznačenim rasponom gubitka i dobitka. Tako paragraf 44 propisuje razdjelu dobitka: „kod sastavljanja bilance neka se odbije od vrijednosti godišnje najmanje od zgrada 4%, od strojeva 10% , od rekvizita 15% dijeljenje dobitka.“²³⁰ Paragraf 45 propisuje kako dio čistog prihoda odlazi u pričuvnu zakladu, dok se ostatak dijeli ravnateljima kao tantijema i članovima zadruge po razmjeru dijelova dionica. Na skupštini održanoj 24. travnja 1898. godine, ravnatelj Guido vitez Pongratz obavještava da je Jakob Štern, predstavnik tvrtke *Ign. Stern Sinovi* umro te kako su njegovi dijelovi dionica prešli u vlasništvo Žige i Lea Šterna, koji upravljaju i dionicama Leona, Guide, Ignaca, Žige i Oskara Šterna.

Zapisnikom skupštine od 19. lipnja 1898. godine odlučeno je da ravnatelj Gustav Pongratz provede „podignuće tvornice za bojadisane kože po američkom sustavu čiji će troškovi urešenja i izgradnje iznositi cca 270.000 forinti.“²³¹ Kao posljedica osnivanje nove tvornice, na sjednici održanoj 24. rujna 1899. godine ustanovljuje se trajanje zaduge do 31. prosinca 1920. godine te je glavnica zadruge od te godine iznosila 1.440.000f, a sastojala se od 36 dijelova.²³² Godine 1904. ravnateljstvo predlaže i motivira pretvorenje zadruge *Kr. Povl. zagrebačke tvornice koža* u dioničko društvo, što je jednoglasno prihvaćeno. Navedena zadruga bila je upisana u registru trgovačkih društvenih tvrtka knjiga I. str. 88 i knjiga II. str. 46, pod tvrdkom “Kralj. povlaštena zagrebačka tvornica koža” koju su činili 19 zadrugara sa 68 zadrugnih dijelova. Na skupštini održanoj 18. svibnja 1905. godine zadrugari su se obvezali „da će u buduće voditi zadrugni svoj posao kao dioničko trg. društvo pod istom tvrdkom, istim predmetom poduzeća, s istom glavnicom te komu će pristupiti iste osobe u svojstvu

²²⁹ Spisi DAZG-a;GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.324, HR- DAZG- 1122, Sign: 2782/ Spis Fi 2741/33

²³⁰ Ibid

²³¹ Spisi DAZG-a;GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.324, HR- DAZG- 1122, Sign: 2782, zapisnik sastavljen na skupštini 19.6. 1898.

²³² Ibid, zapisnik sastavljen na skupštini 24.9. 1899

dioničara, koje će društvo prama tomu imati ista prava i obveze prijašnje zadruga.“²³³ Tako će se dioničko društvo ovako potpisivati: Dioničko društvo s tvrdkom: “Kralj. povlaštena zagrebačka tvornica koža“, njemački: “Königl. landesbefugte Agramer Lederfabrik“.

Od 1905. godine pa sve do završetka likvidacijske faze, nadzorno vijeće je obavještavalo članove ravnateljstva o poslovnim prilikama koji su utjecali na ostvaraje prihoda. Tako je 1905., 1906. i 1907. godine istaknuto kako je „nabava potrebite množine sirovine bila veoma teška“, kako je neprekidno trajala skupoća sirovine, no bez obzira na to, 1906. godine su ostvarili najveći uspjeh u množini prodaje proizvoda i u visini dobitka.²³⁴ Takvo “nepovoljno“ stanje nastavilo se i 1908., 1909. i u 1910. godini koje su obilježene niskom cijenom sirovina i gotovih koža, prometnim poteškoćama, novčanom krizom i nepovoljnim političkim događajima, pa su tako „bojkot austr. ug. industrije na istoku te neuredjeni odnošaji na Balkanu sprječavali znatniji promet naših proizvoda.“²³⁵ No, usprkos svim navedenim poteškoćama, tvornica je svoje poslovanje godišnje završavala u plusu. Na skupštini održanoj 27. lipnja 1913. godine, nadzorni odbor se žalio na skupoću novaca i sirovina te na gubitke kod nisolventnih mušterija. No, jedina svijetla točka u 1912. godini jest „aktiviranje kartela za prodaju koža poplatah“ koje je pozitivno djelovalo na poslovanje idućih godina.²³⁶ Za vrijeme trajanja Prvog svjetskog rata, tvornica koža bilježi uspjehe, zahvaljujući tome što je porasla potražnja za gotovim kožama i što su preuredili sve nužne uredbe kako bi ispunili obaveze prema ratnome ministarstvu. Godine 1919. navršilo se pedeset godina od osnutka tvornice koža te je tom prigodom sastavljen zapisnik u kojem se govori o samim počecima tvornice:

„Naše poduzeće razvivši se od malenog početka do današnjeg opsega i važnosti, samo je rijetko u toku ovog pedesetogodišnjeg razvitka naišlo na utrte puteve, nego je moralo odoljeti teškim vremenima i žilavom upornošću savladati nebrojene poteškoće; a svraćajući danas naš pogled u prošlost, pojavljuju nam se pred očima svi oni, koji su imali udjela na osnutku Zagrebačke tvornice koža, naročito pako sustavlja nam se oko na njenom utemeljitelju Jakova Sterna, na onom čovjeku koji je požrtvovnim i pronicavim radom dao našem poduzeću čvrst temelj i smjer za daljnje napredovanje. Njemu kao i svima koji su pripadali našem poduzeću neka bude časna spomen.“²³⁷

²³³ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.324, HR- DAZG- 1122, Sign: 2782,

²³⁴ Ibid

²³⁵ Ibid

²³⁶ Ibid

²³⁷ Ibid

Na temelju toga, predlažu povišenje glavnice na 1.000.000 kruna. Nakon završetka rata, nastavljaju se poslovne poteškoće, pogotovo kod dobave sirovina i rastućih cijena za potrepštine i nadnice, no ističu kako su uvijek nastojali proizvesti samo prvorazrednu, te iako je „tržište bilo preplavljeno inozemnim fabrikantima- domaći konsumenti davali su prednost robi što se je u živahnom prometu isto ispostavilo.“²³⁸

Tvornica kože u Zagrebu	Zaliha robe	Dobitak	Nekretnine, strojevi, namještaj
1876.	475.568,24	7797,55 f	187.585 f
1886.	-	13.075,05 f.	-
1896.	-	41.120,57 f.	-
1906.	4.017.498,11	847.102,18 k	1.957.478,75
1916.	13.515.153,26	3.596.688,31 k	2.319.245,18
1920.	12.695.264,50	1.631.065,13	2.319.243,88
1926.	16.671.192,00	1.098.198,16	-
1932.	11.452.319,00	1.248.906,50	12.279.665,97
1936.	15.198.145,00	1.064.372,69	12.524.223,67

Tablica sastavljena na temelju izvješća nadzornoga odbora Zagrebačke Tvornice koža

Poteškoće nastaju u 1923. godini kada dobitak tvornice po prvi puta značajnije opada. Tako je dobitak u 1922. godini iznosio 2,185.683.69 kruna, dok je naredne godine pao na 898.141.36 dinara. Razlozi pada leže u čestom obustavljanju prometa i presporom transportiranju te pomanjkanju ugljena, nedostatku ekstrakata i drugih materijala čime je ravnateljstvo bilo prisiljeno ograničiti pogon. Također, tih godina dolazi do rasta državnih poreza, devalvacije, nestabilnosti i opće nestašice novca, što je rezultiralo slabom tržišnom moći potrošača. No, već je sljedeće godine dobitak porastao na 1.207.187,83 dinara, ali potrebno je istaknuti kako je dobitak u oscilirajućim kretanjima krajem 1920. godine, što će se nastaviti i u tridesetim godinama 20. stoljeća kada je zavladała svjetska kriza.

²³⁸ Ibid: zapisanik sastavljen na skupštini održanoj 24.4.1921

Posljedice svjetske krize vlasnici kožarnice osjećaju i u svojem poslovanju. Tako nadzorni izbor izvješćuje kako je zastoj u poslovanju, nestašica novaca te neprestani pad cijena robi utjecao na jačanje posljedica svjetske krize, zbog koje se smanjila vrijednost robnih zaliha, kao i promet roba. Kao posljedicu, ravnateljstvo je ograničilo pogon, jer su se mušterije uskraćivale od kupnje, a zbog toga što su novčani i robni krediti bili povučeni, nisu bili u stanju isporučivati inozemne sirovine. Ali uspkros tome, 1931. godinu završili su s dobitkom od 1.206.982,30, što je ako usporedimo dobitak iz 1930. godine (106.413,45 dinara) i iz 1932. godine (1.355.888,80 dinara) iznimno uspješno i ne odražava zabrinutost nadzornoga vijeća. Godine 1934. slijedi značajniji pad uzrokovan privrednom depresijom te je zbog slabe kupovne snage stagnirao promet gotovom robom. Po prvi puta, inozemna konkurencija navedena je kao razlog značajnom padu dobitka: „naša proizvodnja bila je skućena na 1/3 našeg kapaciteta, doćim su mali kožari u zemlji bili zaposleni poglavito za tt. “Bata“ Borovo, koja je firma dala izradjivati kožni materijal potreban za proizvodnju cipela kod tih slabo fundiranih malih kožara uz vrlo minimalnu nakandu, te nam je taj postupak tt. “Bata“ onemogućio poslovanje sa tom firmom, što je imalo i znatan upliv na cjelokupni naš promet.”²³⁹ Osim toga, žale se na nemogućnost izvoza te na prevlast finih telećih koža iz Mađarske koja je napravila velike smetnje u plasmanu njihove domaće proizvodnje finih koža. Tako padaju vrijednosti zalihe roba, gotovina i dobitka (1933. je iznosio 1,332.627.32), dok 1935. pada na 112.410.65 dinara. Iako se gubitak iz 1936. godine povećao (iznosio je 294.581.21 dinara), dok je dobitak iznosio 1,176.782.43 (od prošle godine porastao za skoro 900.000 dinara), te iako je 1937. godine gubitak iznosio 188.015.43 dinara, a dobitak 523.823.73 dinara, nadzorno vijeće je 26. kolovoza 1938. godine donijelo odluku o pokretanju likvidacije.²⁴⁰ Na redovnoj skupštini održanoj 18. travnja 1939. godine, ustanovljeno je kako je dobitak za 1938. godinu iznosio 1.027.426,39 dinara, pa zato čudi odluka o pokretanju likvidacije. Narednih godina uprava tvornice se rješava posljednjih zaliha sirovih i gotovih koža, te su 1941. godine članovi nadzornoga odbora obavijestili članove ravnateljstva da su krajem travnja posve obustavili pogon u tvornici, jer su potrošili sve zalihe.²⁴¹ Nadalje, vijeće ističe kako su poslovanje ograničili na realizaciju postojećih zaliha, strojeva, uređaja i zgrada te je dobit prošle godine iznosila 4.659.447,63 dinara. Od te godine, pa sve do kraja likvidacije 1944. godine, tvornica koža biti će pod upravom *Zagrebačke tvornice cipela Astra*.

²³⁹ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.324, HR- DAZG- 1122

²⁴⁰ Ibid

²⁴¹ Ibid

12. 2. O TEHNOLOŠKOM PROCESU OBRADE KOŽA

Prilikom sastavljanja *Općeg izvještaja o tvornici koža*, obavljen je očevid prilikom kojeg su članovi odbornoga vijeća bili upoznati s tehnološkim procesom proizvodnje koža. Prema izjavi upravitelja, tvornica koža „rabi samo osoljene kože koje djelomično kupuje od Uduženja mesara u Zagrebu, a djelomično se opskrbljuje iz drugih mjesta sa sirovim osoljenim kožama.“²⁴² Nakon što se kože sa željezničkog kolodvora, automobilima dopreme u tvornicu, roba se deponira u skladištu koji je u nacrtu označen s brojem 9, gdje se razvrstavaju prema težini i načinu štavljenja. Potrebno je istaknuti kako se u tehnološkom procesu razlikuju vegetabilni (koriste se supstance dobivene iz kora i drva) i mineralni način štavljenja koji koristi mineralne supstance čime se skraćuje cijeli postupak. Upravo se u novoj tvornici koža primjenjuje mineralno štavljenje za proizvodnju kromovih koža, dok se štavljenje vegetabilnim načinom obavlja u staroj, a djelomično i u novoj tvornici. Tehnološki proces koji se obavlja u tvornici koža, mogli bismo podijeliti na tri faze. U prvoj fazi, „iz skladišta sirovih koža /br.9/ dopremaju se kože određene za vegetabilnu štavu otvorenim vagonetima preko Zavojne ulice u prizemlje zgrade označene sa br. 15, odnosno u najjužnjem dijelu zgrade br. 11“²⁴³ gdje se kože namaču u bazenima, tzv. „Frischbasenima“. Zatim se premještaju u zgrade br. 11 i 15 gdje se nalaze „Escherbaseni“ u kojima se koža umače u vodu pomiješanu s vapnom. Nakon toga, kože se dopremaju u prizemlje zgrade br. 12 i 13 gdje se odstranjuju i peru ostaci mesa i dlake te je time sirova koža pripremljena za štavljenje koje se sastoji iz pripremne štave „Vorgerbung“ i iz glavne štave „Hauptgerbung“.

Druga, tzv. pripremna faza -„Vorgerbung“ odvija se u prizemlju zgrade br. 10 u staroj tvornici te u prizemlju zgrade br. 4 i 8 u novoj tvornici.²⁴⁴ U toj fazi, koža se moči u bazenima s kemikalijama vegetabilnog sastava te se kože premještaju iz jednog bazena u drugi s jačom koncentracijom kemikalija kako bi bila spremna za glavnu štavu. Ta završna faza glavnog štavljenja odvija se u velikim rotirajućim buretima koji su smješteni u prizemlju zgrade broj 8 i 11 nove tvornice.²⁴⁵ Kože se stavljaju u tekućinu koja je dobivena iz tvornice za ekstrakciju tanina (smještena u staroj tvornici u zgradama br.7 i 4.), zatim se otprema na prvi kat zgrade br. 4 nove tvornice gdje se koža zaštićuje kemikalijama protiv oksidiranja supstanca štave, kako bi se mogle osušiti u tavanskom prostoru iste zgrade. Nakon toga, na drugom katu iste zgrade, koža se vlaži smjesom vode i voska, te njihova

²⁴² Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781/ Opći izvještaj o tvornici koža, sastavljen 16.7.1937., br. 133.207-IA-1937. Str. 13

²⁴³ Ibid: 13

²⁴⁴ Ibid: 13

²⁴⁵ Ibid: 13

obrada završava valjanjem pod visokim pritiskom, nakon čega se pohranjuju u skladišta u prizemljima zgrada br. 23, 24, 32, na 1. katu zgrade br. 34. te u sjevernom dijelu zgrade br. 32.

S druge strane, fabrikacija kromovih koža započinje tako da se sirove kože dopremaju iz skladišta br. 9 u prizemnu prostoriju zgrade br. 6 u kojoj se kože moče u vodu, pa u lužinu kako bi se odstranili dijelovi mesa i dlake. Glavna štava obavlja se u susjednoj prostoriji, a tako obrađene štavljene kože odlaze u bojadisaonu u prizemnoj zgradi br. 10. U daljnjoj preradbi, „kože se dopremaju u prvi kat zgrade br. 8 gdje se egaliziraju na istu debljinu, pa se ovdje i suše.“²⁴⁶ Zatim se na trećem katu kože navlažuju u pilovini, a na drugom katu se dogotavlja sa strojevima. Tako obrađena koža se otprema u skladišta robe koje su proizvedene vegetabilnom štavom. Važno je napomenuti kako tvornica koža proizvodi 30 vrsti koža, pa tako koža iz glavne štave dolazi u radionu za masnu kožu (prvi kat zgrade br. 8 u staroj tvornici) te u radionu za pogonsko remenje (prvi kat zgrade br. 10 i 11 i drugi kat zgrade br. 10 nove tvornice).

Potrebno je i opisati tehnološki postupak u tvornici tanina koji se odvija u kompleksu stare tvornice. Drvo i kore za vađenje tanina nalaze se u zatvorenom skladištu br. 9 te u dvorištu ispred zgrada br. 9, 10, 11 stare tvornice te na tavanu zgrada br. 7, 9, 10 stare tvornice. U sječari u zgradi br. 19 se usitnjavaju drvo i kore, nakon čega „se dižu u spremnice zgrade br. 7 koje služe za punjenje bačava koje se ispod njih nalaze.“²⁴⁷ Također, ondje se kuha drvo i kora, a dobivena tekućina prelazi u zgradu br. 4 gdje je smještena aparatura za isparivanje i time se dobiva tekućina koja sadrži više od 40% tanina. Tanin se zatim otprema iz stare u novu tvornicu pomoću cijevi ugrađene u cestovno tlo Zavojne ulice, pa se tako para iz kotlovnice stare tvornice vodi zračnom cijevi preko Zavojne ulice u novu tvornicu.

Nakon što je tehnološki proces obrade koža završen, kože se pohranjuju u skladišta u kojima čekaju distribuciju za strano i domaće tržište ili se upotrebljavaju u proizvodnji obuće u susjednoj tvornici cipela. Nije poznato koliki je bio kapital i dobitak izvoza koža, ali iz zapisnika skupština tvornice koža, možemo pretpostaviti da je velik udio u ostvarivanju dobitka otpadao na prodaju na stranom tržištu. Osim što su njeni proizvodi prednjačili na domaćem tržištu sve do 1920-ih godina, tvornica je ostvarila zapaženi uspjeh i na inozemnom tržištu, izvozeći najraznovrsniju kožu za obuću i remenje, u ostale zemlje Austro-Ugarske Monarhije, ali i u SAD, Tursku i Indiju.²⁴⁸ U prilog tome, govori i činjenica kako je tvornica kože redovito proizvodila i isporučavala proizvode za kraljevsku vojsku, što

²⁴⁶ Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781/ Opći izvještaj o tvornici koža, sastavljen 16.7.1937., br. 133.207-IA-1937. Str. 13

²⁴⁷ Ibid: 14

²⁴⁸ Iveljić 1997: 216

joj je donosilo veliki dobitak. Dobitak tvornice koža koji se iz godine i godine povećavao, svjedoči o kvaliteti i potražnji njenih proizvoda. Tvornica kože je pomno osluškivala zahtjeve tržišta, te je proizvodne kapacitete iz godine u godinu proširivala, nadograđivala i opremala suvremenom opremom. Također, tvornica je neprestano ulagala u nekretnine, strojeve i namještaj, osnivala je pričuvene zaklade u slučaju krize ili povećanja cijena, pa ne čudi da se glas o njenim proizvodima proširio po cijeloj Europi. Mjerilo uspjeha su svakako i brojna sudjelovanja tvornice koža na međunarodnim izložbama, u čijim osvrtima ne izostaju pohvale njenim proizvodima. Jedan od prvih zapaženih uspjeha tvornice koža dogodio se 1873. godine na Svjetskoj izložbi u Beču, na kojoj je „više od stotinjak naših izlagača bilo nagrađeno počasnim medaljama i diplomama“, a među njima su bili i predstavnici zagrebačke tvornice koža.²⁴⁹ Nadalje, Milan Krešić u svom izvješću o tršćanskoj izložbi održanoj 1882. godine prenosi kako je „kožarsku industriju zastupala sjajno zagrebačka tvornica, kojoj podieli porota počastnu diplomu.“²⁵⁰ Godine 1886. zagrebačka kožarnica izložila je svoje proizvode u hrvatskom paviljonu na izložbi u Budimpešti, a 1891. godine održana je Gospodarsko-šumarska izložba u čast proslave pedesete godišnjice Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva. Izložbu koja je trajala od 15. kolovoza do 29. rujna posjetilo je 430. 900 ljudi te u izvješću tajnika zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore Milana Krešića saznajemo da ako se popnemo sveučilišnim stubama u drugi kat, opazit ćemo skupinu koža Zagrebačke tvornice i konfekcije kožnih proizvoda.²⁵¹ Krešić prenosi kako je ta tvornica „do danas najznamenitije veliko industrijsko hrvatsko poduzeće“ koje hrani preko šest stotina ljudi, te se „kože prerađuju na godinu do 120 000 komada, kojih vrijednost doseže preko jedan i pol milijun forinti, uračunavši tu i gotovu robu u konfekciji, u kojoj se radi samo za vojsku.“²⁵² Osim toga, tvornica je osnovala poseban odio za proizvodnju obojene kože s kojom je uspješno nastupila na pariškoj međunarodnoj izložbi 1900. godine. Do 1920-ih godina, tvornica koža je uspješno odoljevala domaćoj i inozemnoj konkurenciji, no s dolaskom agrarne, a kasnije i svjetske krize, slabi kupova moć potražaca koji se okreću inozemnim, jeftinijim proizvodima. Kao posljedica toga, tvornica koža ograničuje svoju proizvodnju te se usredotočuje na dužnosti prema kraljevskoj vojsci, dok se tvornica cipela usmjerila na izvedbu cipela s finom kožom, što nije bilo u skladu sa zahtjevima tržišta, pa ne čudi što je ostvarivala značajne gubitke.

²⁴⁹ Despot 1970: 121

²⁵⁰ Despot 1957 a: 119

²⁵¹ Ibid: 122

²⁵² Ibid: 122

12.3. NAČINI POSLOVANJA U TVORNICI KOŽA

Rudolf Horvat donosi podatke o tvornici kože, neposredno nakon njenog otvorenja. „U toj kožarnici bijaše sedamdesetih godina zaposleno 200 radnika, od toga 40 djelaoničkih radnika, 70 strojbara, 50 prirednika i 40 nadničara“²⁵³ te je istaknuto kako je tvornica 1872. godine imala samo jedan malen parostroj od 12 konjskih snaga, priređivavši 35.000 komada kože koje je izvozila u Rumunjsku i Tursku. Krajem sedamdesetih godina, tvornica je izrađivala oko 70 do 80 tisuća sirovih kože koje su većinom bile dovezene iz Hrvatske, Bosne i Srbije.²⁵⁴ Daljnji izvještaj o načinima rada, cijeni i proizvodima tvornice kože prenosim u cijelosti:

„Kožarnica je izradjivala različite vrste kože. Prodavala je debele kože za potplate, 1 kilogram po 15 do 170 novčića već prema tomu da li bijaše jedamput, dvaput ili triput uložena. Crnu kravsku kožu za natplate (gornji dio cipela) prodavala je tvornica 1 kg. po 210 do 235 novčića, a smedju po 215 do 240 novčića. Kilogram crne teleće kože za natplate prodavao se po 330 do 360, a smedje po 360 do 400 novčića. Kilogram kože za opanke stajao je 95 do 100 novčića, a kože za remenje 170 do 175 novčića. Kao „strojbilo“, tj. sredstvo za strojenje kože, upotrebljavala se hrastova kora iz Hrvatske, omorikova kora iz Štajerske, zatim tzv. šiške iz Hrvatske i Slavonije, te valone iz Smirne. [...] Kožarnica je potrebita ulja dobavljala iz Njemačke i Francuske, a loj i druga mastila iz Hrvatske.“²⁵⁵

Tako je do kraja 1879. godine, tvornica izrađivala kože u vrijednosti od 700.000 forinti, a kako je bila svjesna kako potražnja domaćih kupaca ne će biti tako velika da pokrije troškove i zalihe proizvedene robe, 1880. godine ravnateljstvo kožarnice otvorilo je konfekcijski zavod koji je izrađivao vojničke cipele, čizme, sedla i razno remenje. Na početku, u zavodu je bilo zaposleno 55 radnika i 10 radnica koje su u 10 sati dnevno izradili 80 do 100 pari cipela za nadnicu od 60 novčića do 3 forinte.²⁵⁶

²⁵³ Horvat 1994: 316

²⁵⁴ Ibid: 315

²⁵⁵ Ibid : 315, 317

²⁵⁶ Ibid: 316

Kao što smo je već napomenuto, hrvatska je vlada 1888. godine odlučila povjeriti tajnicima trgovačko-obrtničkih komora u Zagrebu, Osijeku i Senju nadzor nad tvornicama koji su obavljali 1889., 1890. i 1891. godine.²⁵⁷ „Oni ispitivahu sve tvornice, te bi onda hrvatskoj zemaljskoj vladi u Zagrebu podnosili izvještaje o cjelokupnom poslovanju dotičnih tvornica- ti spisi sadržavaju opis tvorničkih zgrada, količinu sirovine koja se prerađuje, porijeklo sirovine, količinu i kavoću izrađene robe, popis strojeva i sile kojom se strojevi kreću, broj radnika s oznakom njihove dobi, spola, porijekla te radničke plaće, stanove, bolnice, škole i udruženja.“²⁵⁸ Zahvaljujući tim spisima, kao i izvještajima Trgovačko-obrtničke komore za razdoblje od 1881. do 1885., kao i od 1886. do 1890. godine, možemo rekonstruirati poslovanje tvornice koža, kao i uvjete koji su u njoj vladali. Tako je u razdoblju od 1881. do 1885. godine, vrijednost izrađene kože iznosila od 800.000 do milijun forinti, a tih godina dolazi do nabave novih strojeva, parostroja od 30 konjskih snaga te se broj radnika s dvjesto povisio na dvjesto pedeset radnika, „od toga 60 djelaoničkih, 80 strojbara, 60 prirednika i 50 običnih težaka“²⁵⁹ Konfekcijski zavod tih je godina imao 85 radnika, od toga 50 postolara i čizmara, 10 prošivača te 20 sedlara, krznara i remenara.

U razdoblju od 1886. do 1890. godine, tvornica je napredovala te je priređivala 120.000 konjskih, kravljih, volovskih i telećih koža, a proizvodi su svake godine vrijedili oko milijun forinti.²⁶⁰ Unatoč slabim cijenama izrađene kože, broj radnika se povisivao te je 1890. godine bilo zaposleno 360 radnika, od toga 290 odraslih i 70 mladih radnika. Poslovanje konfekcijskog zavoda te je godine bilo iznimno uspješno, jer se povećala i potražnja vojske za njihove proizvode, pa je izrađena roba vrijedila do 300.000 forinti.²⁶¹

Dioničko poduzeće 1918. godine imalo je kapital od 5.000.000 kruna te je tvornica za vrijeme Prvog svjetskog rata ostvarila izvanredne dobitke zahvaljujući velikim potrebama ratišta za kožnim prerađevinama i bogatstvu Hrvatske u stoci. Tvornica je u to vrijeme na some vrhuncu, proširila je asortiman proizvodnje na izradu cipela te je zaposlila oko 1000 radnika. Nakon Prvog svjetskog rata, „zbog jakog izvoza stoke u inozemstvo, Zagrebačka tvornica koža bila je prisiljena da dobavlja skupe sirove kože iz inozemstva, a u isto vrijeme, zahvaljujući niskim uvoznim zaštitnim carinama, osnivaju se u Zagrebu mnoga poduzeća koja se bave samo uvozom i prodajom gotovih cipela iz svojih matičnih

²⁵⁷ Horvat 1994: 454

²⁵⁸ Ibid: 454

²⁵⁹ Ibid: 317

²⁶⁰ Ibid: 541

²⁶¹ Ibid: 541

tvornica u inozemstvu“ što je rezultiralo smanjenim dobitkom.²⁶² Uoči 1929. godine proizvodilo se oko 100.000 pari cipela godišnje i priređivalo 200.000 raznovrsnih koža u kožari. Nakon iscrpnih izvještaja, možemo primijetiti kako je širenje industrijskih pogona *Zagrebačke tvornice koža* bilo paralelno s povećanjem broja radnika, potražnje i izvoza. Razdoblje Prvoga svjetskoga rata tako je povoljno utjecalo na poslovanje tvornice koža, a ujedno je to i vrijeme kada se kompletirao tvornički kompleks, čime je *Zagrebačka tvornica koža* postala najveće industrijsko poduzeće u Hrvatskoj i u regiji.

12. 4. RADNIČKI UVJETI U TVORNICI KOŽE

U izvještajima Trgovačko-obrtničke komore naznačene su i plaće radnika zaposlenih u tvornici koža, konfekcijskome zavodu, te u tvornici cipela. Tako je u razdoblju od 1881. do 1885. godine plaća nadničara iznosila 70 novčića do 3 forinte koji su u tristo radnih dana radili po jedanaest sati, dok su predradnici od 1886. do 1890. godine tjedno dobivali 15,25 forinti, kožarski pomoćnici 7 do 15 forinti, a nekvalificirani je radnik dobivao nadnicu od 70 novčića do 1 forint i 20 novčića. Radnici konfekcijskog zavoda tih godina su dnevno radili po 10 sati za plaću od 12 do 15 forinti tjedno.²⁶³ Budući da je proces priređivanja i strojenja kože iznimno težak, a ako se uzmu u obzir česti prigovori na loše higijenske i zdravstvene uvjete rada te niske dnevnice radnika, ne čudi što je nedugo nakon otvorenja tvornice, 1878. godine izbio prvi veći štrajk uzrokovan sniženjem nadnica.²⁶⁴ Štrajk je ubrzo ugušen, radništvo se vratilo na posao te je „na brzi način likvidiran jedan od prvih štrajkova industrijskog radništva u Zagrebu.“²⁶⁵ Mirjana Gross navodi kako se sljedeći štrajk održao 5. svibnja 1890. godine upravo zbog toga što su radnici tvornice bili zaposleni 13 sati, računajući sat odmora ta ručak i četvrt sata za doručak.²⁶⁶ Njihovi zahtjevi o smanjenju radnog vremena na deset sati te o otpustu težaka koji rade posao kvalificiranih radnika doneseni su na sastanku od 29. travnja te godine, a nakon što se radnici i ravnateljstvo nisu mogli usuglasiti u pitanju radnog vremena, 200 radnika i isto toliko težaka stupilo je u štrajk, dok je u poslu ostalo dvadesetak težaka. O ozbiljnosti štrajkaša u njihovim zahtjevima dovoljno govori činjenica kako su dvije satnije vojske čuvale tvornicu, dok su na

²⁶² Horvat 1994: 215

²⁶³ Ibid: 167

²⁶⁴ Ibid: 168

²⁶⁵ Ibid: 168

²⁶⁶ Gross 1957: 7

pregovorima sudjelovali i gradski senator te gradonačelnik Amruš koji su bezuspješno pokušavali nagovoriti radnike da se vrate na posao. Tek je četiri dana kasnije, ravnateljstvo tvornice pristalo na novo radno vrijeme, obećavajući da nikoga neće otpustiti zbog štrajka. Već sljedećeg dana, radnici se vraćaju na posao te Narodne novine prenose kako je „prvi oveći štrajk u Zagrebu završio- pobjedom radnikah.“²⁶⁷ Novi štrajk je uslijedio krajem 1892. godine kada su radnici zahtjevali povišicu plaće za oko 20% te napuštanje prakse sustezanja od plaće.²⁶⁸ Čini se kako su se vlasnici kožare ovoga puta bolje pripremili, jer ne dolazi do nagodbe sa štajkašima. Isti scenarij ponovio se tijekom štrajka održanog 27. veljače 1893. godine u kojem je sudjelovalo polovina radnika. Tada je uprava tvornice objavila da svi koji se sutradan ne pojave na poslu, dobivaju otkaz te je izrečena prijetnja polučila uspjeh jer su se sljedećeg dana radnici vratili na posao.²⁶⁹ Time je ovaj slabo organizirani štrajk doživio propast te je ravnateljstvo tvornice iskoristilo razdor među štrajkašima i na taj način je slomilo novonastalu organizaciju radnika nastalu za vrijeme štrajkova. Također, probuđeni sindikalni pokret se naglo ugasio, a tek će 1906. godine doživjeti ponovni procvat. Iako se proizvodnja za vrijeme Prvoga svjetskoga rata povećala što je rezultiralo time da se prosječne plaće radnika koji su mjesečno zarađivali 210 do 260 kruna povise za 15%, nakon završetka rata i zatvarenjem granica, prestala je dotadašnja potražnja za prerađenim kožama te je smanjena proizvodnja u tvornici koža, a vlasnici kožare su otpustili trećinu radnika. Dodatne troškove tvornici stvorilo je i otvorenje tvornice cipela u sklopu tvornice kože te u jesen 1919. godine dolazi do štrajka postolarskih radnika zbog niske plaće i velike nezaposlenosti kožarskih radnika.²⁷⁰ Prema zapisniku sastavljenom na skupštini tvornice koža 24. travnja 1921. godine, članovi nadzornoga vijeća osvrću se na štrajk koji se odvio 1920. godine, a koji je nepovoljno utjecao na njihovo poslovanje, jer je potrajao nekoliko tjedana i zbog toga što su se radnici izborili za veće nadnice. Kao što se može vidjeti u tablicama poslovanja tvornice koža, razdoblje od 1922. do 1925. godine pozitivno utječe na izvoz njenih proizvoda, no nadnice su i dalje niske, ako uzmemo u obzir teške uvjete i fizičke napore radnika koji rade u tvornici. Iako su nadnice 1922. godine iznosile 90 do 101 krunu, dnevica je još uvijek iznosila 60 kruna, pa su zbog svojevoljnog određivanja dnevnice, radnici 29. travnja 1922. godine stupili u štrajk. Prekid rada „trajao je 34 dana te je završio sklapanjem kolektivnog ugovora za tvornicu koža i tvornicu cipela uz 25% povišice i povišenje stanarinskog dodaka za 50%.“²⁷¹ Od tada nadnice rastu, sve do 1926. godine kada zbog krize u industriji kože zbog smanjenog izvoza, uprava tvornice odbija povišenje radničkih

²⁶⁷ Gross 1957: 8

²⁶⁸ Ibid: 8

²⁶⁹ Ibid: 8

²⁷⁰ Despot 1968: 217

²⁷¹ Ibid: 218

zarada. Kao posljedica spomenute krize, uprava produžuje radno vrijeme bez naplate, povećava se intenzitet rada, a nadnice su i dalje niske. Tako 1927. godine „kvalificirani radnik zarađuje nedjeljno 233 dinara, nekvalificirani 150 do 200, a žene primaju samo 135 dinara tjedno“, a situacija je dodatno otežana 1928. godine kada se broj radnika snižava sa 600 (iz 1922. godine) na njih 150 koji tjedno primaju 190-270 dinara.²⁷² Velika nezaposlenost, nastup agrarne krize, nestašica novca, jačanje kvalitetnije i jeftinije konkurencije uzrokovat će smanjenje produkcije i pogoršanje radnih uvjeta u tvornici koža. Uprava tvornice uvodi akordni sistem isplate plaća te se dnevnice smanjila s 38 na 32 dinara, s 32 na 30, dok su radnice radile za 127 dinara tjedno.²⁷³ Kao konačni cilj, tvornica nastoji sniziti plaće dobro plaćenih radnika, tj. želi zaradu kvalificiranih radnika približiti zaradi nekvalificiranih, ali se smanjenjem cijena akordnih stavaka za stručne poslove snizuje izrada nekvalificiranih radnika, odnosno pojačava se intenzitet rada povećanim normama (npr. za gašenje vapna odobravalo se prije kao potrebno radno vrijeme 3.5h, a sada je vrijeme sniženo na dva sata). Uz to su radne prilike u toj najvećoj tvornici koža bile izuzetno loše- radnici su bez adekvatnih zaštitnih odijela radili u vlažnim, blatnim odjeljenjima punim prašine i vapnenog dima. Situacija je kulminirala 1930. godine, nakon što je Žiga Štern ponovno snizio zarade te su radnici, ogorčeni postupkom uprave stupili u višednevni štrajk prilikom kojeg je zagrebačka javnost bila upoznata s prilikama u tvornici.²⁷⁴ No u narednim godinama, uprava i dalje snizuje nadnice i otpušta dio radnika.

Slični scenariji odvijali su se i u zagrebačkoj tvornici cipela koja je zbog konkurencije na tržištu cipela (cipele Bata), 20-ih godina 20. stoljeća ograničala izradu na 400 pari cipela te se specijalizirala za izradu finih cipela.²⁷⁵ Nadnice radnika se godinama snizuju, dok se intenzitet rada povećava te su 1927. godine radnici tvornice cipela stupili u štrajk zahtijevajući da se usklade plaće direktora i običnih radnika.²⁷⁶ Godine 1931. zagrebačka tvornica cipela je morala obustaviti rad zbog krize, te su svi radnici dobili četrnaestodnevni otkaz.

²⁷² Despot 1968: 218

²⁷³ Ibid: 218

²⁷⁴ Ibid: 219

²⁷⁵ Ibid: 219

²⁷⁶ Ibid: 219

12. 5. PRIJAVE NA RAČUN TVORNICE KOŽA

Tvornica koža, smještena u neposrednoj blizini centra grada, nadomak stambenim kućama u Novoj Vesi i Jurjevskoj ulici, od samoga je osnutka bila trn u oku građanima toga područja i šire okolice. Česti prigovori od strane građana, ali i zdravstvenih vještaka i stručnjaka za higijenu, nisu prestajali pristizati sve do konačnog završetka likvidacijske faze tvornice i njenog odstranjenja. Kroz sedamdeset godina rada toga poduzeća, Gradskome poglavarstvu stizale su mnoge prijave na račun tvornice koja je ugrožavala zdravlje, sigurnost i kvalitetu stanovanja te života građana koji su živjeli u njenoj blizini. U ovome dijelu, pozornost će biti usmjerena na otkrivanje razloga brojnim pritužbama građana Nove Vesi, te će biti spomenuti i sudski procesi koji su se vodili protiv tvornice koža u pogledu zanemarivanja osnovnih zdravstvenih i higijenskih uvjeta za njene radnike i obližnje stanare. Najstariji prigovor kojeg je potpisalo petnaest susjeda koji su stanovali u blizini tvornice, jest onaj iz 12. studenog 1877. godine na molbu tvornice koža za promjenu poslovnog načina i prvobitnih uvjeta pod kojima je podijeljena dozvola za strojbarnicu koža propisanih 5. svibnja 1869. godine.²⁷⁷ Potpisnici prigovora upozoravaju da se vlasnici ne drže propisanih uvjeta čime su „za cijeli grad Zagreb stvorili stanje, koje se mora upravo nazvati škandaloznim ter koje nebi dolikovalo niti najmanjem selu, kamo li glavnomu gradu Hrvatske.“²⁷⁸ Osim zatrpavanja potoka otpacima koža, vlasnici su podigli talionicu te se susjedi zbog nepodnošljivog smrada pitaju „zar je dopušteno pojedincem u svrhu promaknuća vlastita privatna interesa oštetiti interese javne i interese stotinah i hiljadah sugrađjanah svojih i to na način takav, da za domaćega i tudjinca služi na ruglo gradu Zagrebu.“²⁷⁹ Smatraju kako ne trebaju dokazivati optužbe, „jer tko hoće viditi i opaziti neka podje samo potokom ili neka za topla vremena dodje samo u okolinu potoka, vidit i vonjati će tako, da mu drugoga dokaza netreba“ te će navedeni prigovori o bacanju otpadaka u potok, o korištenju vode iz potoka te iz toga proizlazeće posljedice- smrad šteti njihovom zdravlju te im onemogućuje iznajmljivanje stanova- biti stalna mjesta u narednim prijavama. Na njihovu pritužbu, tvornica koža je 15. studenog uputila Gradskom poglavarstvu izjavu osamnaest susjeda koji su izjavili da nemaju prigovora protiv rečene tvornice koja propisno odstranjuje nečistoće.²⁸⁰ Nakon održanog očevida i izvještaja vještaka koji je istaknuo kako mu nije jasno kako je gradska oblast mogla dopustiti da se na tom mjestu uredi tvornica, „jerbo su tu zdravstvena dobrobit pučanstva grada Zagreba i materijalan

²⁷⁷ Spis DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

²⁷⁸ Ibid

²⁷⁹ Ibid

²⁸⁰ Ibid

napredak tvornice diametralni pojmovi“, Gradsko poglavarstvo se oglušilo na stručno mišljenje i na pritužbe građana te je odobrilo izmjenu uvjeta za poslovanje tvornice koža.²⁸¹ Takva će se praksa, koju je provodilo Gradsko poglavarstvo u pitanju sankcioniranja tvornice koža, nastaviti i u narednim godinama, te će vlast rijetko uvažavati sve češće prigovore građana i izvještaje stručnjaka. Tako je 1884. godine zaprimljena prijava kako tvornica baca zemlju u potok te ga tako zatrpava, a do 1895. godine redarstvene straže su čak šest puta prijavljivale tvornicu zbog ispuštanja smrdljive vode u potok.²⁸² U razdoblju od 1892. do 1897. godine zaprimljene su prijave građana radi puštanja smrdljive vode, zagušljivog dima, odrona brijega, ruševnosti splavnice u Kožarskoj ulici, radi zapaljenja plota prigodom kuhanja smole po težacima te radi nečistoće dvorišta. Procedura tijekom obrade zaprimljene prijave bila je sljedeća: nakon primitka i obrade pritužbe, obavlja se očevid nakon kojega se sastavlja izvješće na temelju kojega se donosi rješenje. Pri sastavljanju izvješća, često su pozvani brojni stručnjaci (fizik dr. Švrljuga, dr. Srećko Bošnjaković) da iznesu stručno mišljenje o smradu i dimu koje tvornica ispušta. Iako je Gradsko poglavarstvo oštro osuđivalo postupke tvornice te je često provodila očevide u tvornici, rijetko se događalo da se njihovi postupci ozbiljno sankcioniraju. Poznato je samo nekoliko slučajeva propisivanja globe zbog zanemarivanja odredaba Gradskega poglavarstva, ali te kazne su se ticale izvođenja građevinskih radova prema neodobrenim nacrtima. Kako bi stalo na kraj takvom načinu gradnje, Gradsko poglavarstvo je, neovisno o prijavama građana, prilikom izdavanja i odobrenja građevinske dozvole tvornici koža propisivala određene uvjete kojima se gradnja dozvoljava, te bi prilikom izdavanja uporabne, odnosno stambene dozvole, bio održan očevid kojim je povjerenstvo provjeravalo pridržava li se tvornica propisanih uvjeta. Tako su prilikom izdavanja građevne dozvole za podizanje tvornice koža 5. svibnja 1869. godine pod br. 1597 pol 1869 propisani sljedeći uvjeti:

„1) Da vodu za kvašenje kožah upotrijebljavati imate jedino iz vlastitog burana, sada na Vašem zemljištu nalazećeg se, kojeg po potrebi urediti imate.

2) Da imadete basene za kvašenje kožah u sgradi tj. u zatvorenih prostorijah prirediti i držati.

3) Za rabljenu u basenih vodu imadete posebnu pokritu pričuvcu /reservoir/ na dovrištu prirediti i iz ove pokritim kanalaom vodu u glavni potok Medveščak samo onda napuštati, kad voda glavnim potokom teče, nipošto pako onda, kad potok presuši.

²⁸¹ Spis DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

²⁸² Ibid

4) Odpadke kožah, osim dlakah obvezani ste u zatvorenih prostorijah lajtičih držati i u zatvorenih lajtičih od vremena do vremena iz strojbarne na Vami opredielit se imajuće po ovogradskom redarstvu, mjesto odvažati.

5) Nit u glavnoj sgradi nit u kojoj prisgradi pače ni jednom mjestu gornjeg potoka ili nove vesi nedopušta Vam se sirove kože sušiti i za sušenje takovih kakovu sušu sagraditi.

6) Varenje kelja ili ine kakve materije neugodan vonj prouzrokujuće strogo Vam se zabranjuje.

Razumjeva se samo po sebi da ako Vi prije rečenih uvjeta ispunjivali nebi kroz neizpunjivanje radnjom takovi neugodan vonj ili možda i smrad prouzročili koji bi povod dati mogao temeljitim tužbam občinstvu da si u tom slučaju poglavarstvo gradsko pridržaje pravo bez svake naknade u pitanju stojeću strojbarnicu kožah s mjesta ukloniti.²⁸³

Kako vidimo iz priloženoga, Gradsko poglavarstvo je vodilo računa o održavanju reda i čistoće te je bilo svjesno mogućnosti čestih pritužbi na smrad, što se i dogodilo. Tako se 1872. godine, stavovništvo Nove Vesi protivilo izgradnji šupe za skladište čresla, te je prilikom očevida održanog ustanovljeno kako se tvornica ne drži reda i čistoće što je rezultiralo zabranom dotadašnjeg načina rada.²⁸⁴ Također, građani su često ukazivali na nedopušteno proširenje tvornice u tome predjelu te su ukazivali na nepropisne gradnje i sve veće širenje, što je vidljivo u prijavama prilikom izdavanja građevinske dozvole za izgradnju tvornice i postavu rezervnog kotla 1890. godine te za podignuće skladišta za čreslo, šišku, valoniju i myrabolane bojadisaone kože 1895. godine. Na početku 20. stoljeća, stanovnici Nove Vesi najviše su se žalili na pohranu smrdljivih koža u skladištu na Zavojnoj cesti, kao i na nepravilnosti u transportu i skladištenju sirovih koža.²⁸⁵ Dvadesetih godina 20. stoljeća osniva se *Organizacija kućevlasnika za uređenje Nove Vesi i okolice* koja je bila izuzetno angažirana u borbi protiv samovoljne uprave tvornice koža. Tako je Gradskome poglavarstvu 1929. godine uputila utok protiv izgradnje tvornice cipela te je u svojim daljnjim prijavama isticala kako tvornica smeta normalnom razvitku i obnovi grada u tom predjelu te je zahtijevala da se pogon elektrificira, da se otvori Tkalčičeva ulica i spoji s Medvedgradskom ulicom, a njen konačni cilj je bio da se tvornica odstrani s ovoga područja. I tvornica i Organizacija su nekoliko puta podnosile žalbe na odluku tadašnjeg gradskog načelstva- žalbe su upućene višim instancama, Banskoj upravi, a zatim se Organizacija obratila Predsjedniku Ministarskog savjeta u Beogradu. Jedna od ekspresivnijih žalbi je ona upućena Gradskome poglavarstvu, odnoseći se na tvornicu koža u Zagrebu. Organizacija je

²⁸³ Spis DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

²⁸⁴ Ibid

²⁸⁵ Ibid

smatrala kako je vrijeme da se tvornica odstrani, pozivajući se na uvjete građevinske dozvole za novu tvornicu kojima su vlasnici bili dužni odstraniti tvornicu za trideset godina. Smatrali su kako „ova tvornica ne spada sada na to mjesto, jer svojim opstankom sprječava razvitak i građevnu djelatnost na ovom najbližem, najzdravijem i najljepšem dijelu grada“, a zbog toga vlasti i tvornica tjeraju stanare iz stanova te nanose značajne materijalne štete kućevlasnicima.²⁸⁶ Istaknuli su kako se 35 godina bore protiv svih nedaća te kako nikada nisu dobili zadovoljavajuće rješenje „jer je sve to tajanstvenim silama osujećeno i nije provedeno odstranjenje tvornice u ugovorenom roku iako su se vlasnici pismeno obvezali kod podjeljenja dozvole.“²⁸⁷ Također, žale se kako tvornica ima „nevidljive zaštitnike“ koji omogućuju vlasniku da bez dozvole preuredi stari objekt u tvornicu ekstrakta „koji daje toliko smrada da nije moguće izdržati u stanu.“²⁸⁸ Spominju i kako je gradsko zastupstvo 1928. godine donijelo odluku o eksproprijaciji zemljišta za otvorenje nove ulice, ali da se tome nije pristupilo zbog financijskih razloga. Osim toga, upozoravaju na još prijetuću opasnost od požara te na „tajanstvene sile“ koje su toliko jake da se zanemaruju i mišljenja gradskih stručnjaka protiv izdavanja građevinske dozvole. Unatoč čestim pritužbama, Gradsko zastupstvo sastavlja 4. lipnja 1931. godine izvještaj u kojem ističe kako je „uglavnom svima uvjetima udovoljeno“ te kako je opće stanje tvornice koža u starom i novom dijelu potpuno zadovoljavajuće sa strane zdravstvenog propisa o zaštiti radnika i Obrtnog zakona.²⁸⁹ Ova odluka čudi, jer se samo dvije godine ranije ista uprava negativno izjasnila o prilikama u tvornici kože²⁹⁰, te će i izvještaj iz 1934. godine pokazati kako na području zaštite radnika nije učinjeno ništa. Tako se njihova opaska o postojanju nevidljivih zaštitnika i tajanstvenih sila čini opravdanom, a još više kada niti prijava koja je poslana u Beograd nije urodila plodom, već je ostala bez odgovora. Narednih godina Vinko Trnjar i Ivo Krbek, stanari Nove Vesi, podnijeli su prijave zbog tvorničkih dimnjaka koji dnevno prouzrokuju užasan smrad i čađenje u cijelom okolišu, što im onemogućuje prozračivanje i iznajmljivanje stanova te sušenje rublja.²⁹¹ O prilikama u tvornici kože

²⁸⁶ Spis DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

²⁸⁷ Ibid

²⁸⁸ Ibid

²⁸⁹ Ibid

²⁹⁰ Ibid/ Odluka Gradskog načelstva u Zagrebu br.116.162-III-1929 „pak je čitavo povjerenstvo jednoglasnog mišljenja da čitava tvornica koža sa svim svojim objektima u smislu postojećih propisa kao i regulatorne osnove za grad Zagreb, ne spada u ovaj predio grada, jer je Tvornica koža nečista tvornica. Kako ali iz općenitih i narodno gospodarskih interesa nije moguće ovu tvornicu sa toga predjela grada posvema ili djelomično barem u dogledno vrijeme odstraniti, to je povjerenstvo svoje nastojanje upravilo onamo, kako bi se svi konstatovani manjci i higijenski te građevni i ini nedostaci uklonili odnosno sveli tako na minimalnu mjeru...“

²⁹¹ Spis DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

najbolje svjedoči zapisnik sastavljen nakon očevida održanog 14. lipnja 1934. godine, zbog prijava *Organizacije kućevlasnika za uređenje Nove Vesi i okolice* da tvornica nije udovoljila odluci Gradskog načelstva br. 116-III-1930, zatim prijave gradskog cestara kako cijev za ispuštanje pare prska i moći prolaznike te prijave Vinka Trnjara kako „ispuhivač parama i vodom onečišćuje okoliš i smeta prolaznicima, da na početku Zavojne ul. skladište koža zaudara i da iz njega curi nečisto tekućina po cesti.“²⁹² Očevidom je konstatirano kako tvornica nije popravila žbuku, a niti prostorije nisu bile pobijeljene. Nadalje, podovi u zgradama starog i novog dijela tvornice u kojima se koža stroji, boji i preše, kao i u spremištu koža, nisu bili betonirani i provideni cementnom glazurom. U strojarni kože pod je bio obložen djelomično trulim daskama, dok je u spremištu koža bio pod od zemlje. Također, stijene u bojadisaoni kože i u prostorijama za pranje koža nisu bile providene cementnom glazurom niti je u prostorijama radionica osigurana dovoljna ventilacija. Po donesenoj odluci, bazeni za namakanje kože u vodi i u vapnenom mlijeku trebali su biti zatvoreni hermetičnim poklopcima, što nije bio slučaj, kao što se ni životinjski ostaci nisu pohranjivali u betonskim jamama pokritim hermetičkim zatvorenim poklopcima. Zbog toga što se otpaci odstranjuju tek kad se jame napune, u najboljem slučaju tek nakon tri dana, a ne kao što je propisano jednom dnevno, „razvija se strahoviti smrad, a u dvorištu u blizini jama za otpatke pronađeni su i otpaci rogova izloženi muhamama, a i ti otpaci su uzročnici smrada koji se po cijelom okolišu rasprostranjuje.“²⁹³ Iako je odlukom iz 1930. godine propisana ugradnja naprava za automatsko loženje, sudionici očevida zaključili su kako se i dalje loži otpacima kože, a same prostorije se nalaze u derutnom stanju. Osim toga, dvorišta nisu betonirana niti je postavljeno dovoljno hidranata za pranje dvorišta, niti su uređene prostorije za pranje, presvlačenje i odmor radnika. Kako bi radnicima osigurala osnovne uvjete pri radu, Gradsko poglavarstvo je naložilo tvornici da uredi garderobe i prostorije za odmor, da uvede dovoljan broj pljuvačnica, da naprave za pranje providi toplom i hladnom vodom te da radnike zaposlenim kod manipulacije sirovom kožom opskrbi gumenim rukavicama i čizmama. Niti četiri godine nakon donošenja ove odluke, tvornica nije udovoljila svim zahtjevima, a ono što je izvedeno, učinjeno je tek djelomično. Kako bi se donijela pravovaljana odluka, Dragutin Domainko sastavio je stručno mišljenje o opasnostima po zdravlje u kožarnici te je zaključio kako „kožara najvećim dijelom ne odgovara ovim elementarnim zahtjevima“, a zbog toga stradavaju radnici, najbliža okolica, dio Kaptola, Nove Vesi i Jurjevske ulice.²⁹⁴ Smatra kako smrad potječe zbog neispravnog loženja otpacima te upozorava kako je otpadna voda puna otrovnih klica, a zbog toga što se u tvornici nalaze usoljene i sušene kože postoji mogućnosti zaraze klicama bedrenice. Što se tiče smrada, smatra kako u kožarama, već u

²⁹² Spis DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

²⁹³ Ibid

²⁹⁴ Ibid

predradnjama nastaju procesi gnjiljenja u kojem otpaci prelaze u truljenje te tako okužuju zrak, dok je uzrok velike količine čađe i dima u izgaranju velikih količina gorivog ugljena.²⁹⁵ Josip Berlot, gradski higijeničar u izvještaju od 18. lipnja 1934. godine navodi kako „za luženje kože služe bilo iskuhani ekstrakti pasjih i golubjih izmetina ili fabrički surogati, koji pod uplivom enzima probavljaju vezivno tkivo kože, pritom nastaju užasno smrdljivi spojevi.“²⁹⁶ Nadalje, ističe kako kod strojenja kože ishlapljuju otrovni kromovi spojevi, kod bojadisanja kože plinovi olova i amonijaka, a dodatnu izloženost zarazi predstavlja čuvanje svježih koža u trošnoj otvorenoj šupi, dok se koža pere u otvorenim bazenima. Niti jedna prostorija nije bila providena cementnom glazurom niti dobrom ventilacijom te zaključuje kako sve ovo pridonosi slabljenju zdravlja i radne sposobnosti.²⁹⁷ Dodatna opasnost krije se u nepropisnom pročišćavanju i neutraliziranju otpadnih voda, koje se puštaju u potok bez prethodne dezinfekcije čime stvaraju sumporvodik, pogoduju zamuljivanju potočnog korita, „truju vodotoke i vodenu faunu, stvaraju eksplozivne spojeve u kanalizacionom sustavu, šire zarazne klice nizvodno i na taj način mogu ugroziti zdravlje ljudi i domaćih životinja.“²⁹⁸ Također, upozorava kako je tvornica u sadašnjem stanju idealno skrovište za množenje štakora, miševa i ostalih insekata. Ističe kako tvornica „nije provela ni onaj minimum zdravstvenih mjera za zaštitu zdravlja namještenog osoblja“, jer je jedina prostorija za kupanje zatvorena zbog nedovršene instalacije tuševa, dok je zahoda premalo te radnici nemaju radna odijela od nepromoćivog materijala niti zaštitne kapuljače i rukavice. Na kraju zaključuje kako je „tvornica na štetu okolnog pučanstva prekoračila okvir građevne dozvole; da je svojim nesuvremenim, nehigijenskim i svojevrsnim preinakama i adaptacijama osnovnog građevnog i strojnog inventara poremetila pogonski sistem i red tako da stvara buku i trešnju, dim i čađu, smrdljive hlapljive i otrovne plinove diferetne i štetne otpadne vode te mogućnosti za širenje opasnih zaraza posredstvom glodavaca, muha i dr. insekata.“²⁹⁹ O teškim uvjetima radništva pri procesu obrade kože, Mihajlo Sadžak, kao član uprave policije, priložio je odvojeno mišljenje te je istaknuo kako je „inače sama fabrika kulturna sramota u punom smislu riječi“, jer „pero običnog smrtnika nije u stanju da opiše strahotu uslova pod kojima one stotine bijednika zaslužuju mukotrpnu koru hljeba za se i za svoju familiju.“³⁰⁰ Prilikom obilaska prostorija tvorničkog kompleksa uvjerio se u nepodnošljiv smrad od koža i kemijskih preparata, u „nečistoću koja u svim

²⁹⁵ Spis DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

²⁹⁶ Ibid

²⁹⁷ Ibid

²⁹⁸ Ibid

²⁹⁹ Ibid

³⁰⁰ Ibid

prostorijama i na svakom koraku izvan prostorija tvornice koža nesmetano car<uje“ te opisuje kako su se „u tim prljavim smrdjivim i mračnim prostorijama kretali polugoli radnici kao kakve aveti i rezignirano obavljali svoj mukotrpan posao.“³⁰¹ Zaključuje kako je „mučan, vrlo mučan utisak za svakog čovjeka koji vidi uz kako teške uslove rade radnici Zagrebačke tvornice koža ako ima i truna osjećaja za socijalnu pravdu...te je krajnje vrijeme da se ovom stanju u zagreb. tvornici koža učini kraj.“³⁰² Izričito je protiv opstanka tvornice na istom mjestu, jer ističe kako je „vlasnik tvornice koža g. Žiga Štern poznat kako jedan od najjačih kapitalista u zemlji, pa bi mogao vrlo lako napraviti fabriku koja bi odgovarala savremenim vojnim i socijalno političkim zahtjevima.“³⁰³ Na temelju očevida i priloženih izvještaja, Kr. banska uprava izdaje odluku br. 31.116-VIII od 24. studenog 1934. godine, ali koja je poništena odlukom Ministarstva trgovine i industrije 7. studenog 1935. godine.³⁰⁴ U toj odluci, vlasnicima tvornice je naloženo da poduzmu sve potrebne popravke, inače će nadležna vlast biti primorana ukloniti tvornicu, što se i dogodilo dvije godine kasnije.

³⁰¹ Spis DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

³⁰² Ibid

³⁰³ Ibid

³⁰⁴ Ibid

13. ZAKLJUČAK

Na kraju bismo mogli faze izgradnje te karakteristike tvorničkih kompleksa svesti na nekoliko najznačajnijih rečenica. U tom postupku nam uvelike pomaže međusobna usporedba četiriju tvorničkih kompleksa. Tako je izgradnja najstarijeg tvorničkoga kompleksa, izgrađenog u razdoblju od 1869. do 1888. godine (pojedine adaptacije i pregradnje su se nastavile sve do početka 20. stoljeća), uvjetovana topografskom datošću, a ponajviše potokom Medveščakom na čijim obalama se podižu prvi tvornički objekti. Riječ je o pretežito prizemnim objektima (iako je kasnije većini nadograđen prvi kat), čija se katnost povećavala od zapada prema istoku, a jednokatne objekte možemo pronaći i na lijevoj obali Medveščaka. Svojim tlocrtnim oblicima, objekti su se prilagođavali rubu građevne linije, blizini ulice i potoku, pa ne čudi što je njihova prostorna organizacija ortogonalne kompozicije, s pravocrtnim kretanjem među objektima i geometrijskim rasporedom samih pogona. Najčešći tlocrtni oblik je pravokutnika, dok pojedini nepravilni objekti svoju disproporciju duguju konfiguraciji terena i veličini zemljišta. Njihove prostorije služile su kao kotlovnica, strojarnica, sušiona, lužnica ili spremište, tj. svima onim procesima koji su namijenjeni obradi koža, pa su raspored prostorija i stilsko oblikovanje pročelja podređeni primarnoj, utilitarnoj funkciji samih zgrada. Zbog toga što se prostorno objekti prilagođuju topografiji doline i potoka, te se pri lokaciji objekata vodi računa o već izgrađenim zgradama što uvjetuje promišljeno planiranje njihova položaja, urbanističko rješenje najstarijega tvorničkoga kompleksa pokazuje neke značajke modernoga urbanizma. S druge strane, izgradnja kompleksa Konfekcijskoga zavoda, koji se nalazi sjeverno od lijeve obale potoka Medveščaka te istočno od Zavojne ulice, koncentrirana je oko zgrade br. 29, pa se okolne zgrade, paralelne sa zgradom Konfekcijskoga zavoda, smještaju u njenom dvorištu. Za skupinu zgrada od broja 24 do 28 karakteristična je njihova izraženija grupacija, pa iako je riječ o zgradama pravilnoga tlocrta, njihova prostorna organizacija izgleda dosta improvizirano. Drugačija je situacija sa zgradama koje su pročeljem okrenute prema Novoj Vesi. Budući da je područje Nove Vesi izrazito stambenoga karaktera i mirnog uličnoga toka, industrijski pogoni sagrađeni na tom potezu poštuju morfologiju same ulice, iako pripadaju industrijskome kompleksu. To je još očitije u kompleksu, smještenom zapadno od kompleksa Konfekcijskoga zavoda, a sjeverno od Zavojne ulice. Dovoljno je da usporedimo dvije uglovnice kojima se iz Nove Vesi pristupa u Zavojnu ulicu. Izgrađeni na kraju 19. i na početku 20. stoljeća, upravna zgrada br. 32 koju je projektirao Martin Pilar te skladište br. 34 od Janka Holjca, pokazuju slične konstruktivne i stilske odrednice. Riječ je o objektima čija su pročelja skladnih proporcija, izvedena u historicističkoj maniri s tragovima klasicizma i secesije te je prilikom njihova izvođenja, najveća pozornost usmjerena prema poštivanju uličnoga ritma te rezidencijalnog karaktera naselja. Zbog toga što se smještajem i stilskim oblikovanjem objekti uklapaju u ritmizirani ulični niz Nove Vesi, skladna i bogata dekoracija pročelja ovih objekata ne odaje da je riječ o

industrijskim objektima. Osim toga, arhitekti su ostvarili maksimalnu izgrađenost na ovoj uskoj parceli, te je sukladno tome njihova dvorišna orijentacija, duboko unutar same parcele, uvjetovana kraćim frontama prema Novoj Vesi. Posljednji blok na čijem su se prostoru smjestili pogoni nove tvornice za obojene kože, rezultat je arhitektonskog oblikovanja Martina Pilara te Janka Holjca. Podizanjem četiriju objekata istočno od Male ulice, Holjac i Pilar su nagovijestili novu fazu u razdoblju industrijske arhitekture, odmaknuvši se od historicističkog oblikovanja zgrada u Novoj Vesi 11 i 17. Kompozicija novog tvorničkoga kompleksa sastoji se od dvije međusobno paralelne forme te dviju vertikalno postavljenih prizemnih zgrada sa njihove zapadne strane. Osim što se ovi objekti odlikuju suvremenim konstruktivnim materijalima u unutrašnjosti, oblikovanje pročelja glavne tvorničke zgrade uvjetovano je pročeljem već izgrađenog skladišta (br. 6). Oba pročelja izvedena su iz opeke, te su plitkim lezenama podijeljena na vertikalne osi, dok je vijencima istaknuta horizontalna raščlamba. Dekoracija je svedena na minimum i tiče se detalja oko prozora i vratiju, te je osnovno načelo u raščlambi pročelja, isticanje funkcionalnosti i utilitarnosti objekata, bez reminiscencija na prošla stilska razdoblja. Zahvaljući prenamjeni ovih objekata u muzejske prostore, i danas se može uživati u ekspresivnosti koja proizlazi iz jednostavnosti samoga objekta. Na ovome velikome industrijskome poduzeću, mogu se pratiti promjene i razvoj stilova u industrijskoj arhitekturi, a svoj doprinos dali su i najznačajniji graditelji onoga vremena.

Zagrebačka tvornica koža ostala je zapamćena kao najveće industrijsko poduzeće, čije je poslovanje kroz sedamdeset godina rada bilo obilježeno brojnim štrajkovima, lošim radničkim uvjetima, prijavama protiv štetnog djelovanja, ali i međunarodnim uspjesima njenih proizvoda. Zahvaljujući tome što se tvornica iz godine u godinu sve više proširivala te zbog toga što je kontinuirano povećala svoje proizvodne kapacitete, ovaj tvornički kompleks na području Nove Vesi ubrzo je postao pokretač i predvodnik zagrebačke industrije 19. i 20. stoljeća. Unatoč tome što se većina dokumenata o *Zagrebačkoj tvornici koža* u fondusu Državnoga arhiva u Zagrebu tiče brojnih prijava protiv zagađenja i smrada koje dolazi iz tvornice, nesumljiv je značaj koji je tvornica obitelji Štern imala za razvoj grada Zagreba. Sve do tridesetih godina 20. stoljeća, uprava tvornice je uspješno odolijevala brojnim pritužbama i odlukama Gradskoga poglavarstva sve dok 1938. nije pokrenuta likvidacija poduzeća i njeno pripajanje *Tvornici cipela Astra*. Tada započinje rušenje objekata starog tvorničkog kompleksa, dok je Tvornica cipela Astra nastavila poslovanje pod tvrtkom *Tvornica cipela Franjo Gorjup*. Krajem 20. stoljeća okončano je i poslovanje tvornice cipela, na čijem zemljištu je 2000. godine izgrađen *Kaptol Centar*. Jedino su objekti nove tvornice ostali sačuvani zahvaljujući prenamjeni njenih pogona u muzejski prostor Gliptoteke. Arhitektura tog nekadašnjeg tvorničkoga kompleksa, ostala je gotovo u cijelosti sačuvana, uz rušenje objekata br. 5, 9 i 13 zbog potreba muzeja. Tako su novi muzejski prostori postali primjerom uspješne prenamjene i konzervacije industrijske baštine u Hrvatskoj.

14. KRONOLOŠKA TABLICA

- 1865.- Vjekoslava Simonić prijavljuje kožarski obrt u Novoj Vesi 52
- 1868.- Vatroslav Simonić napušta kožarski obrt
 - molba tvrtke Stern za podignuće tvornice
- 1869.- 5. svibnja 1869.- izdana građevinska dozvola za podignuće tvornice u Kožarskoj 293, rješenjem broj br. 1597 pol iz 1869
 - podignuće objekata br. 7 i 8 i njihova prigradnja iste godine
- 1870.- osnovano Društvo Povlaštene kožarske tvornice u Zagrebu
 - podignuće objekata br. 3, 5 (arhitekt Martin Pilar), 6, 18
- 1871.- podignuće objekata br. 10, 12, 20, 20 a
- 1879.- izgradnja objekta br. 9 i 31
- 1880.- izgradnja objekta 15
 - izgradnja Konfekcijskoga zavoda br. 29- A. Koch
- 1881.- izgradnja objekta br. 13 i 24
- 1884.- prigradnja objekta br. 6
- 1885.- prigradnja objekta br. 7 i 8- izvedena sušiona na prvome katu
- 1887.- Janko Grahor izvodi objekt br. 23
- 1888.- prigradnja prvoga kata na objektu br. 23, izvedba objekata br. 1 i 1a koju je izveo Janko Grahor, podignuće objekta br 4
- 1889.- molba za uređenje krova na objektu br. 11
- 1890.- izvedeni objekti br. 19, 25, 25 a, 26
- 1893.- molba za preuređenje tavana na zgradi br. 7 i 8 i za nadogradnju 2. kata; adaptirana zgrada br. 23
- 1894.- molba za zamjenu kotlova i parnoga stroja u zgradama br. 1 i 2

- nadogradnja objekta br. 8
- 1895.- izvedena pregradnja objekata 1, 1a i 2
- 1896.- Martin Pilar izvodi gradnju skladišta br. 6 u novom tvorničkome kompleksu
 - Martin Pilar- izgradnja upravne zgrade br. 32, kao i objekta br. 39
- 1897.- podignuće objekta br. 21
- 1900.- izveden objekt br. 17
 - prigradnja objekta br. 15
 - Janko Holjac izveo izgradnju objekata br. 1, 1a, 2, 4 i 7 u novome tvorničkome kompleksu
- 1901.- Janko Holjac izveo izgradnju objekta br. 34 u Novoj Vesi 17
- 1905.- nadograđen prvi i drugi kat u zgradi br. 7 novog tvorničkoga kompleksa
- 1907.- izvedena prigradnja zgrade br. 8 novog tvorničkoga kompleksa- Baranyai
- 1908.- izveden objekt br. 37
- 1909.- Cernelutti- pregradnja objekta br. 36 u ljekarnu
- 1911.- V. Cella izveo objekt br. 9 novoga tvorničkoga kompleksa
- 1913.- izvedeni objekti br. 13 i 14 novoga tvorničkoga kompleksa
- 1914.- prigradnja Konfekcijskoga zavoda, izveo Janko Grahor
 - izveden je objekt br. 35
- 1917.- sagrađen objekt br. 12 nove tvorničke zgrade
- 1918.- izveden je objekt br. 16
- 1919.- izveden je objekt br. 11 nove tvorničke zgrade
- 1920.- adaptacija zgrade br. 9 staroga tvorničkoga kompleksa
 - izgradnja objekta br. 27 a i br. 10 nove tvorničke zgrade
- 1921. Antun Res nadgradio 2. kat na upravnoj zgradi br. 32
- 1924.- izgradnja mosta između zgrada br. 34 i 32

- Antun Res izveo adaptaciju zgrade br. 36, ali i izgradnju objekata 33 i 33a
- adaptacija zgrade br. 34 i zgrade br. 7 novoga tvorničkoga kompleksa
- 1926.- izvedba krovišta zgrade br. 8 nove tvornice
- nadogradnja prvog i drugog kata zgrada 6 i 7 novoga tvorničkoga kompleksa
- 1931.- izgradnja objekata br. 30 a i 30 b

15. LITERATURA:

a) Autorski tekstovi:

ARČABIĆ, Goran (2005.) Manufaktura i industrija uz potok Medveščak. U: *Potok u srcu Zagreba. Uz potok Medveščak- od izvora do ušća*. Zagreb: Muzej grada Zagreba. Str. 65-72

ARČABIĆ, Goran (2007.) *Korak do novog stoljeća : Gospodarska izložba u Zagrebu 1891. : Muzej grada Zagreba, ožujak/svibanj 2007*. Zagreb: Muzej grada Zagreba

BIĆANIĆ, Rudolf (1951.) *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750.-1860)*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti

BIĆANIĆ, Rudolf (1957.) Razvoj industrije u Zagrebu. U: *Iz starog i novog Zagreba*, sv.1, Zagreb: Muzej grada Zagreba. Str. 266-277

CVETKOVIĆ, Marijan (1949.) *Neki podaci o razvitku industrije u Hrvatskoj*. Zagreb: Naprijed

DAMJANOVIĆ, Dragan (2011.) *Bečka Akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma: hrvatski učenici Friedricha von Schmidta*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Gliptoteka

DESPOT, Miroslava (1957 a) *Privreda Hrvatske XVII.-XIX. stoljeća: izbor građe*. Zagreb: Školska knjiga

DESPOT, Miroslava (1957 b) *Industrija Zagreba u drugoj polovici XIX. stoljeća: Prilog privrednoj Povijesti Zagreba u XIX. stoljeću*. U: *Iz starog i novog Zagreba*, knjiga 5. Zagreb: Muzej grada Zagreba. Str. 165-176

DESPOT, Mirjana (1968.) *Pokušaj kronologije manufakturnih i ovećih industrijskih poduzeća na teritoriju SR Hrvatske od 1800. do 1918*. Zagreb

DESPOT, Miroslava (1970.) *Industrija građanske Hrvatske: 1860.-1873*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske

DOBRONIĆ, Lelja (1957.) Zgrade i pogoni nekih zagrebačkih tvornica devetnaestog stoljeća u očima suvremenika, u: *Iz starog i novog Zagreba*, knjiga 4, Zagreb: Muzej grada Zagreba, str. 225-240

DOBRONIĆ, Lelja (1960.) *Periferija Zagreba u 19. stoljeću*. Zagreb: Muzej grada Zagreba

- DOBRONIĆ, Lelja (1983.) *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova: sabrani članci i rasprave*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske
- GALJER, Jasna (2000.) *Industrijska arhitektura u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. Stoljeća. U: Historicizam u Hrvatskoj: Muzej za umjetnost i obrt*, Zagreb, 17.2.-28.5.2000.
- GROSS, Mirjana (1955.) Počeci radničkoga pokreta u Zagrebu. U: *Historijski zbornik*. Godina 7, br. 1-4
- GROSS, Mirjana (1957.) *Borba zagrebačkih radnika za sindikate 1890.-1895*. Zagreb: Muzej grada Zagreba
- GROSS, Mirjana (1985.) *Počeci moderne Hrvatske- neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850.-1860*. Zagreb: Globus
- HORVAT, Rudolf (1994.) *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*. Zagreb: AGM
- IVELJIĆ, Iskra (1997.) *Uloga zagrebačke privredne elite u modernizaciji Hrvatske (1860.-1883.)*. Zagreb: doktorska disertacija
- IVELJIĆ, Iskra (2008.) *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international d.d.
- KARAMAN, Igor (1991.) *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800 – 1941.*, Zagreb: Naprijed
- KNEŽEVIĆ, Snješka (2003.) *Zagreb u središtu*. Zagreb: Barbat
- KOLAR- DIMITRIJEVIĆ, Mira (1973.) *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931*. Zagreb: Institut za historiju radničkoga pokreta
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira (1998.) Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine. U: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*. Zagreb: Židovska općina
- MARINOVIĆ, Marijana (2012) Industrijska baština u nastavi povijesti. U: *Povijest u nastavi*. Vol. VIII. Br. 15 (1)
- MARUŠEVSKI, Olga (2006.) *Iz zagrebačke spomeničke baštine*. Zagreb: Matica hrvatska
- MAŽURAN-SUBOTIĆ, Vesna (1994.) *Dr. Antun Bauer kao osnivač Gipsoteke u Zagrebu*. U: *Muzeologija*. Br. 31. Str. 82-86
- MIKIĆ, Vesna (1991.) *Gliptoteka i moguća restrukturiranja utilitarnih objekata 19. stoljeća za potrebe slobodnog vremena*. Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Magistarski rad

PALADINO, Zrinka (2009./2010.) *Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu*, U: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, broj 33/34, Zagreb

PREMERL, Nada (2005.) *Potok u srcu Zagreba. Uz potok Medveščak- od izvora do ušća*. Zagreb: Muzej grada Zagreba

SCHWARZ, Gavro (1939.) *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-ih godina 19. vijeka*. Zagreb: Štamparija Gaj

SMOKVINA, Miljenko (2012.) *Industrijska baština u Hrvatskoj- sadašnji trenutak, perspektive i mogućnosti očuvanja*. U: *Povijest u nastavi*. Vol. VIII. Br. 15 (1)

SZABO, Agneza (1998.) *Židovi i proces modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj*. U: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*. Zagreb: Židovska općina

ŠEPIĆ, Ljiljana (2001.) *Industrijsko naslijeđe u Hrvatskoj u kontekstu svjetskog industrijskoga naslijeđa*. U: *Grad za 21. Stoljeće Prvi hrvatski simpozij o preobrazbi industrijskog naslijeđa u novu urbano-pejsažnu scenografiju*. Karlovac: Psefizma. Str. 21-32

ŠIMIČIĆ, Nika (2014.) *Konzervatorski-restauratorski projekt za zgradu Kraljevskog povlaštenog zagrebačkog parnog i umjetnog mlina*. Zagreb: diplomski rad

ŠVOB, Melita (2004.) *Židovi u Hrvatskoj- židovske zajednice*. Zagreb: Izvori

b) Tekstovi nepoznatih autora

Domobran, g. 1864, br. 107, 22. IX

Domobran, g. 1864, 22. XII.

Domobran, g. 1864, br. 114, 30. IX.

Narodne novine, 7.srpnja 1871., br. 153

Narodne novine, god. 1876., br. 228.

c) Internetski izvori:

<http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/2003%20Povelja%20o%20industrijskoj%20bastini.pdf>

(pogledano 20.8.2016.)

<http://gliptoteka.web.link2.hr/ulazak> (pogledano 25.8.2016.)

e) Arhivska građa

-Spisi i mikrofilmovi korišteni u Državnome arhivu u Zagrebu:

-Mikrofilmovi br. 296 i 297

- Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.323; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2781

-Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.324; HR-DAZG-1122 ZGD, Sign: 2782

-Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

- Spisi DAZG-a; GPZ-Građevinski odjel III-5, sign.326; HR-DAZG-24 ZGD, G.O. 315

- Spisi DAZG-a, GPZ-Građevinski odjel, DAZG-1123, ZGD sign. 2783

- Spisi DAZG-a, GPZ-Građevinski odjel, DAZG-1122, ZGD sign. 2784

- Spisi DAZG-a, GPZ-Građevinski odjel, DAZG-1122, ZGD sign. 2785

- Spisi DAZG-a, GPZ- Građevni odjel, br. 3870/ 1958., signatura 204

16. SLIKOVNI PRIKAZI:

Slikovni prikazi reproducirani u ovome diplomskome radu dobiveni su iz nekoliko izvora. Svi nacrti i tlocrti preuzeti su s mikrofilmova br. 296 i 297 koji se nalaze u Državnom arhivu u Zagrebu. Osim toga, fotografije koje su dokumentirale projekt prenamjene bivše tvornice koža u Gliptoteku, preuzete su iz magistarskoga rada Vesne Mikić, dok je dio dobiven zahvaljujući uvidu u fototeku Gliptoteke. Bitno je napomenuti kako od starog tvorničkoga kompleksa postoje tlocrti stare tvornice (br. 7 i 8), dok izvornih nacrti za ostale zgrade toga doba nema, već samo postoji položajni nacrt koji je nastao 80-ih godina 19. stoljeća. Na njemu su prikazani tlocrti starog tvorničkoga kompleksa, zgrada Konfekcijskoga zavoda te kompleksa između Nove Vesi i Zavojne ulice. Nacrti nastali prije 1880. godine, nisu pronađeni, jer je uprava tvornica istaknula kako su oni nestali u požaru koji se dogodio tih godina.

Sl. 1. Položajni nacrt. Situacija svih pogona starog i novog kompleksa tvornice koža. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 2. Položajni nacrt. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 3. Tlocrt stare tvornice (zgrade br. 7 i 8). U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 4. Pročelje zgrade br. 7 starog tvorničkoga kompleksa 1883.g. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 5. Nacrt za preinačenje krova na zgradi jama i priredbe zagrebačke tvornice koža u Zagrebu (zgrade br. 7 i 8). U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 6. Položajni nacrt staroga tvorničkoga kompleksa sa zgradama br. 2, 3, 5, 6, 7, 8. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 7. Položajni nacrt staroga tvorničkoga kompleksa. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

- Sl. 8. Nacrt zgrada br. 1, 1 a i 4 staroga tvorničkoga kompleksa. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 9. Nacrt zgrade br. 15. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 10. Tlocrt zgrade br. 23. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 11. Nacrt zgrade br. 23. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 12. Tlocrt zgrade 25. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 13. (P 41) Tlocrt- Zgrada za pisarne i poslovne svrhe (upravna zgrada br. 32), arh. Martin Pilar, 1895. U: Mikić (1991.)
- Sl. 14. Tlocrt zgrade za pisarne i poslovne svrhe- prizemlje. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl.15. Tlocrt zgrade za pisarne i poslovne svrhe (upravne zgrade br. 32)- prvi kat. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 16. Pročelje upravne zgrade br. 32. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 17. Nadogradnja 2. kata zgrade br. 32- tlocrt. arh. Antun Res. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 18. Pročelje zgrade br. 32. arh. Antun Res. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 19. Nacrt zgrade br. 16. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 20. Položajni nacrt Konfeksionalnog zavoda- katastarske čestice. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

- Sl. 21. Položajni nacrt Konfeksionalnog zavoda. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 22. Pročelje Konfekcijskoga zavoda. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 23. Nacrt Konfekcijskoga zavoda (zgrada br. 29). U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 24. (P 39) Osnova za prigradnju radione za konfekciju kože. U: Mikić (1991.)
- Sl. 25. Položajni nacrt kompleksa Tvornice cipela i Nove Vesi 19. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 26. (P 51) Situacija skladišta. Nova Ves 19. Tlocrt zgrade br. 34, 36, 37 i 38. U: Mikić (1991.)
- Sl. 27. Nacrt za preinačenje nove ljekarne za gosp. Julija pl. Hegedisa u zgradi br. 36. Arh. Carnelutti. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 28. Nacrt pročelja kuće sa portalom u Novoj Vesi br. 19. arh. Antun Res. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 29 (P 52) Tlocrt suterana i nacrt pročelja zgrade br. 34. arh. Janko Holjac. U: Mikić (1991.)
- Sl. 30 (P 53) Tlocrt prizemlja i kata zgrade br. 34. arh. Janko Holjac. U: Mikić (1991.)
- Sl. 31. Adaptacija prizemlja zgrade br. 34. arh. Antun Res. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 32. Nacrt mosta koji je povezivao zgrade br. 34 i 32. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 33. (P 44) Položajni nacrt parcele nove tvornice koža do 1897. U: Mikić (1991.)
- Sl. 34 (P 42) Skladište nove tvornice koža, 1895. U: Mikić (1991.)
- Sl. 35. Tlocrt i pročelje skladišta novoga tvorničkoga kompleksa (br. 6) arh. Martin Pilar. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 36. Tlocrt zgrade br. 6. arh. Martin Pilar. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 37. Pročelje istočnoga dijela zgrade br. 6. arh. Martin Pilar. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 38. Položajni nacrt nove tvornice za strojenje i bojadisanje kože. arh. Janko Holjac. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 39. Položajni nacrt nove tvornice za strojenje i bojadisanje kože. arh. Janko Holjac. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 40. Temelj i prizemlje nove tvornice (br. 4) arh. Janko Holjac. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 41. Prvi i drugi kat nove tvornice. arh. Janko Holjac. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 42. (P 49/3) Tlocrt krovista. arh. Janko Holjac. U: Mikić (1991.)

Sl. 43. (P 46) Nova tvornica kože (br. 4). Prva varijanta. arh. Janko Holjac.

Sl. 44. Ulično pročelje nove tvornice. arh. Janko Holjac. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 45. Prizemlje zgrade br. 7. arh. Janko Holjac. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 46. Prvi kat zgrade br. 7. arh. Janko Holjac. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 47. Pročelje zgrade br. 7. arh. Janko Holjac. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 48. Pregradnja zgrade br. 7. arh. Janko Holjac. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 49. Nacrt za dogradnju i adaptaciju. Pročelje zgrade br. 6 i 7. arh. Benedik i Baranyai. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

- Sl. 50. Tlocrt prizemlja zgrade br. 8. arh. Benedik i Baranyai. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 51. Tlocrt prvog kata zgrade br. 8. arh. Benedik i Baranyai. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 52. Tlocrt zgrade br. 8. arh. Benedik i Baranyai. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 53. Tlocrt zgrade br. 8. arh. Benedik i Baranyai. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 54. Pročelje strojarnice. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 55. Položajni nacrt novog tvorničkoga kompleksa nakon regulacije Male ulice. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 56. (P 49/4) Tvornica za strojenje i bojadisanje kože u Zagrebu. Strojarnica i kotlovnica. arh. Janko Holjac. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 57. (P 49/5) Tvornica za strojenje i bojadisanje kože u Zagrebu. Strojarnica i kotlovnica. arh. Janko Holjac. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 58. Tvornica za strojenje i bojadisanje kože. Glavni zid strojarnice i kotlovnice. arh. Janko Holjac. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 59. Nacrt stolarske radionice i drvarnice. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 59 a. Nacrt stolarske radionice i drvarnice. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5
- Sl. 59 b. Nacrt stolarske radionice i drvarnice. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 60. Projekt za obnovenje izgorjelog tvorničkoga odjeljenja. arh. Josip Dubsky. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 61. (P 50) Adaptacija i nadogradnja dvorišnog objekta tvornica koža. arh. Josip Dubsky. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 62. Nacrti obnove izgorjelog krovišta. arh. Josip Dubsky. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 63. Nadogradnja trećeg kata zgrade br. 8. arh. Josip Dubsky. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 64. Situacioni i regulacioni plan naon realizacije prve i druge etape. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 65. Obnova Tvornice obuće i pogonskog remenja „Franjo Gorjup“- 3.etapa. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 66. Obnova Tvornice obuće i pogonskog remenja „Franjo Gorjup“-4.etapa. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 67. Nacrt adaptacije stare tvorničke zgrade na uglu Zavojne ul. i Nove Vesi za mehaničku radionu i pogon tvornice „Remen“. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 68. Tlocrt Tvornice Franjo Gorjup s ambulantom. U: Spisi DAZG-a, GPZ, Građevni odjel III-5, sign. 325, HR-DAZG-24 Građevni odjel, G. O. 314, Odsjek za općinske zgrade III-5

Sl. 69 (P 56) Gliptoteka, postojeće stanje, tlocrt prizemlja. U: Mikić, Vesna (1991.) *Gliptoteka i moguća restrukturiranja utilitarnih objekata 19. soljeća za potrebe slobodnog vremena*. Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Sl. 70 (P 57) Gliptoteka, postojeće stanje, tlocrt 1. kata. U: Mikić (1991.)

Sl. 71 (P 58) Gliptoteka, postojeće stanje, tlocrt 2. kata. U: Mikić (1991.)

Sl. 72 (P 59) Gliptoteka, postojeće stanje, tlocrt 3. kata. U: Mikić (1991.)

Sl. 73 (P 60) Gliptoteka, postojeće stanje, zapadno pročelje. U: Mikić (1991.)

Sl. 74 (P 61) Gliptoteka, postojeće stanje, presjeci i pročelja. U: Mikić (1991.)

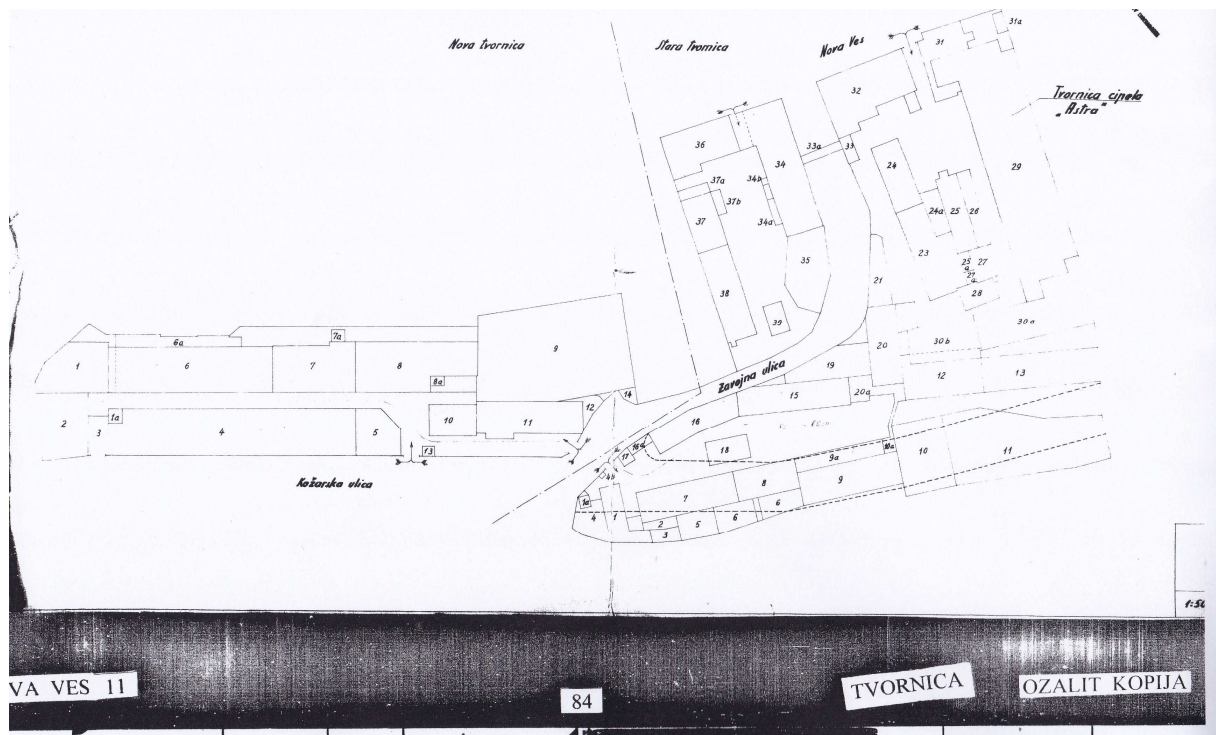
Sl. 75, 75 a, 75 b, 75 c, 75 d, 73 e. (P 72/ 1-6) Prijedlog sanacije i adaptacije Gliptoteke JAZU u Zagrebu- apsolvantski rad Ele Gluščević. U: Mikić (1991.)

Sl.76. Tlocrt Kaptol Centra. preuzeto: www.centarkaptol.hr

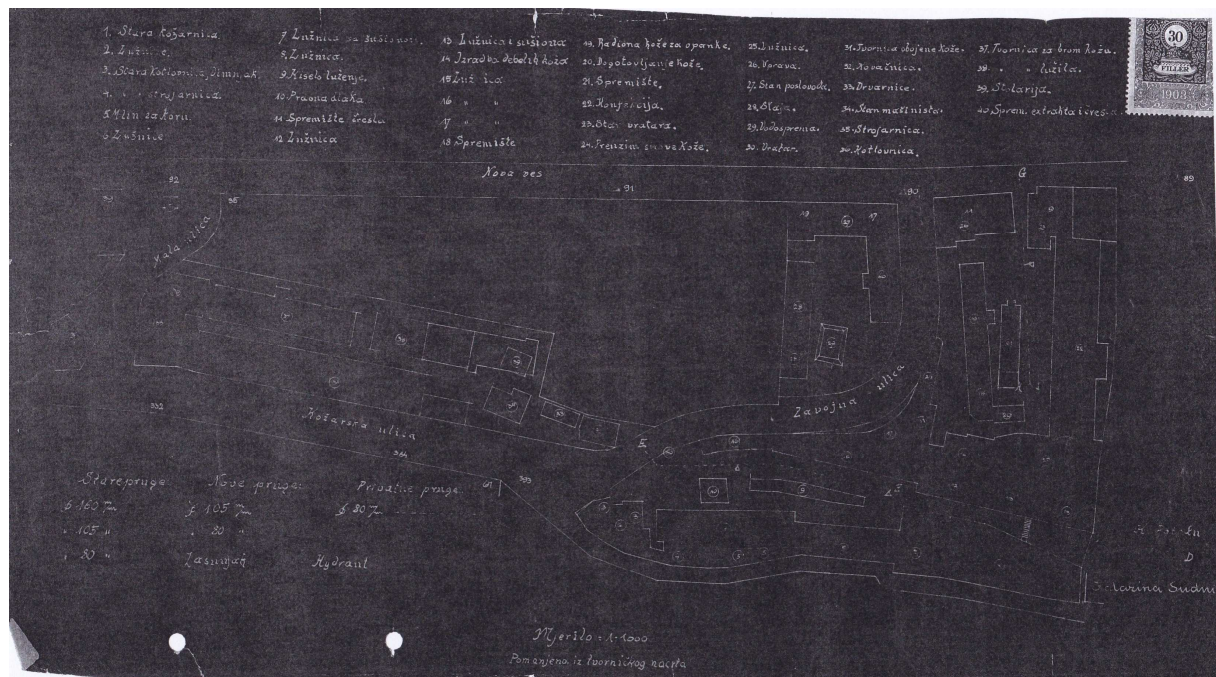
Sl. 77- 91. Fototeka: Gliptoteka

Sl. 92- 106. Današnje stanje Gliptoteke- nekadašnjeg novog tvorničkoga kompleksa (Foto: Tihana Boban, kolovoz 2016. godine)

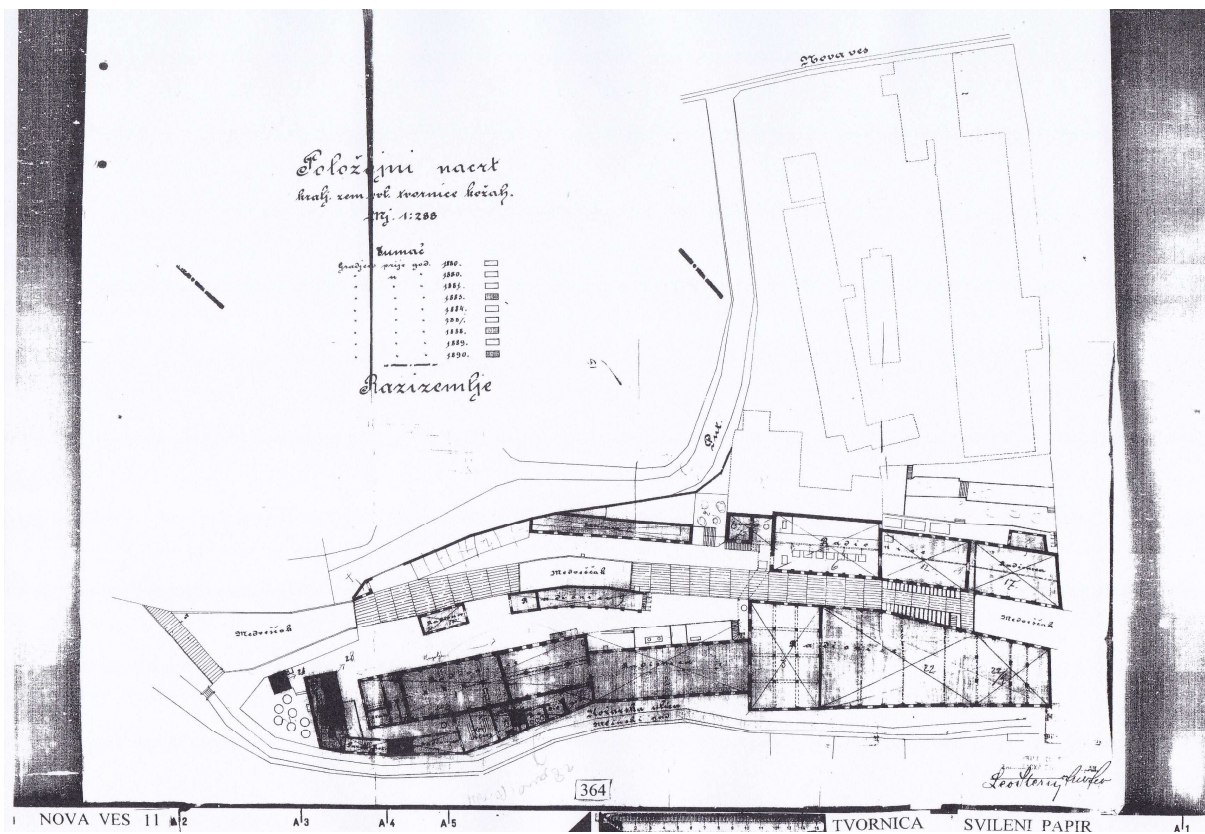
Sl. 107. Zagrebačka tvornica kože oko 1900. g. fotograf Rudolf Mosinger. U: Fototeka Muzeja grada Zagreba: MGZ-fot-4500

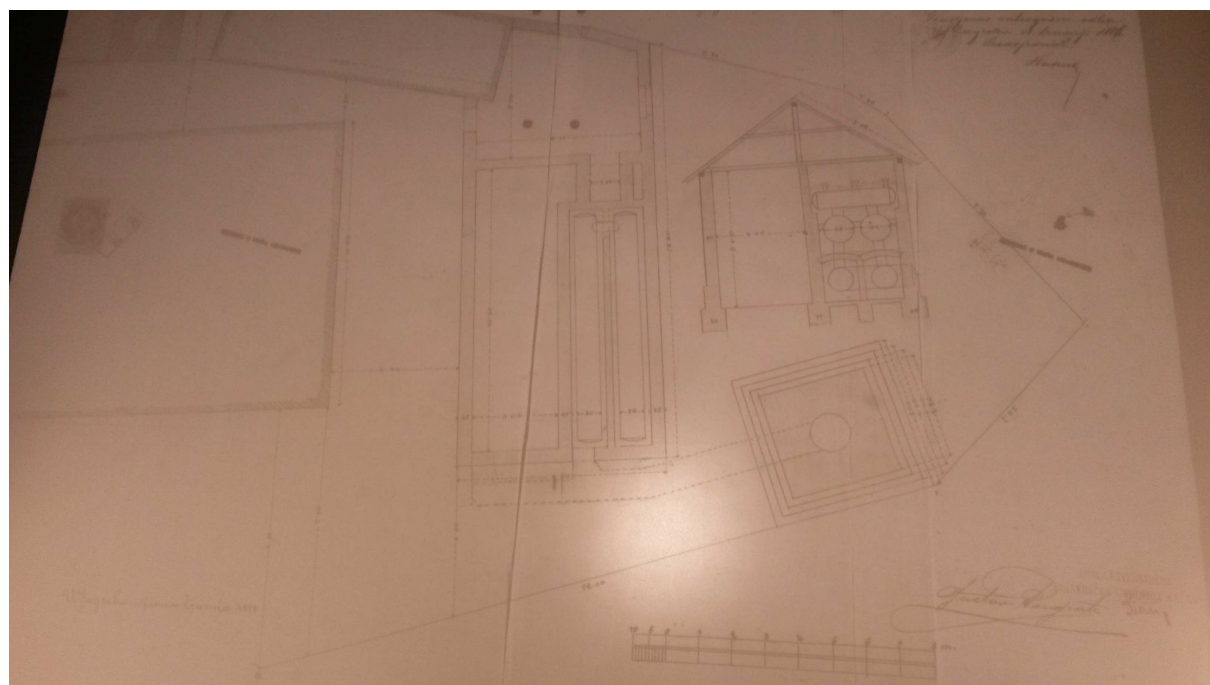
Sl. 1

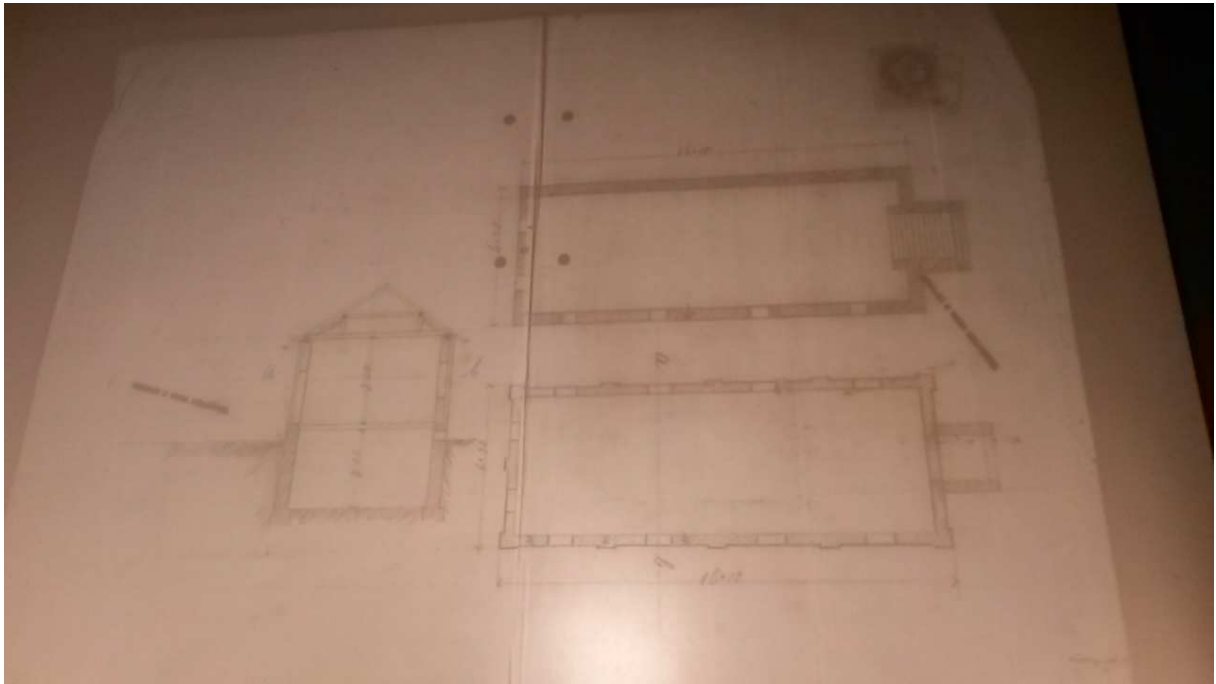
Sl. 2

Sl. 7

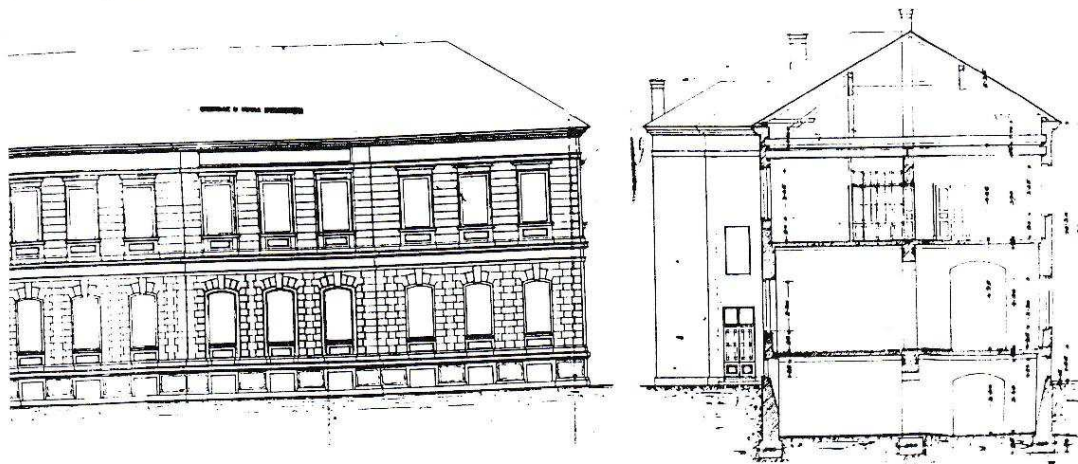

Sl. 8

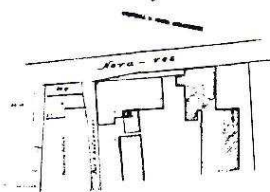

Sl. 12

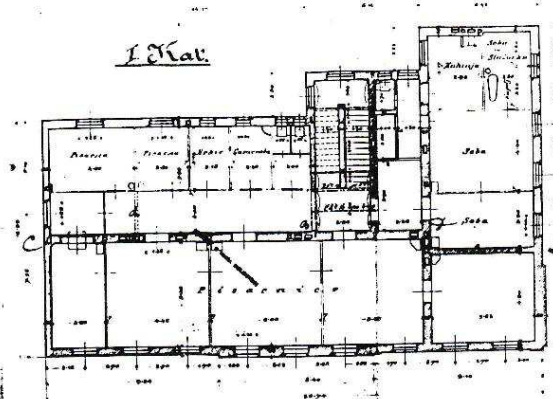
slovna zgrada i skladište Nova Ves. Arh. Martin Pilar, 1895.

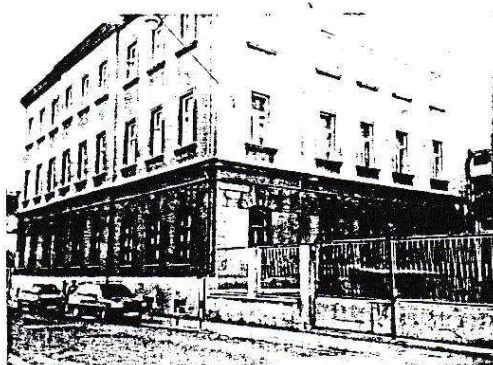
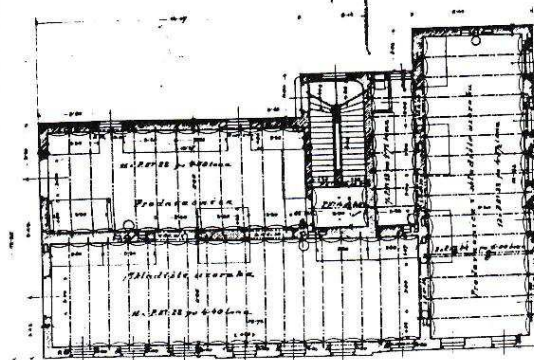
Situacija:

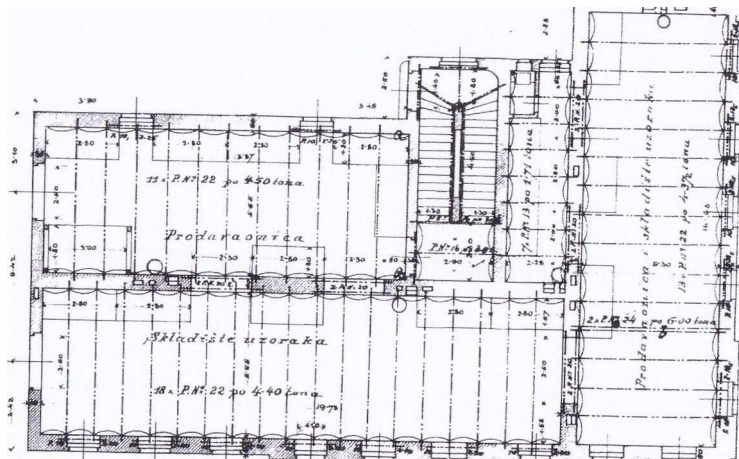
I Kat.

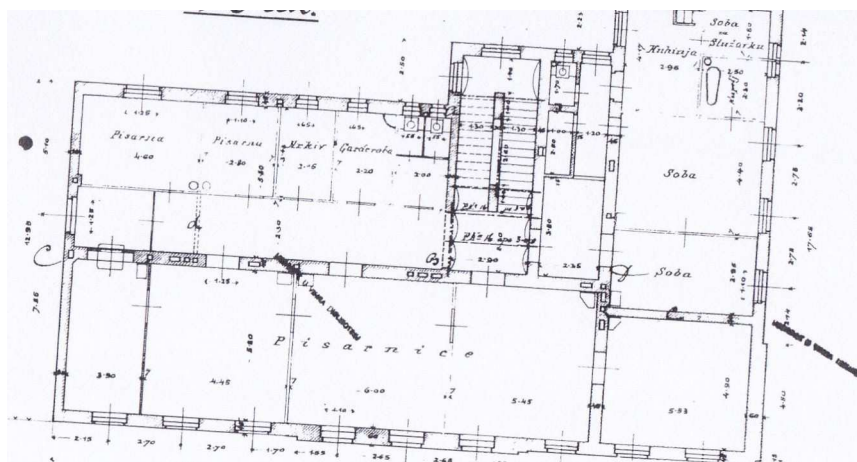
Prizemje

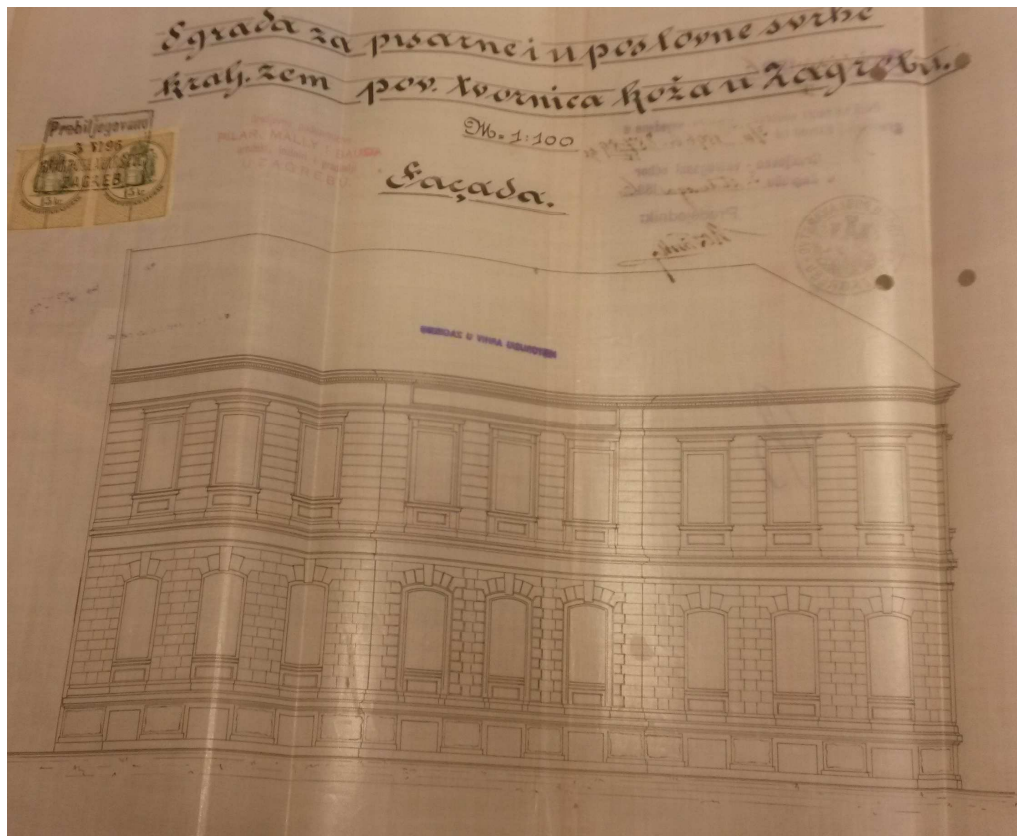
Današnje stanje. Nadogradnja 2. kata,
arh. Antun Res 1920. god.

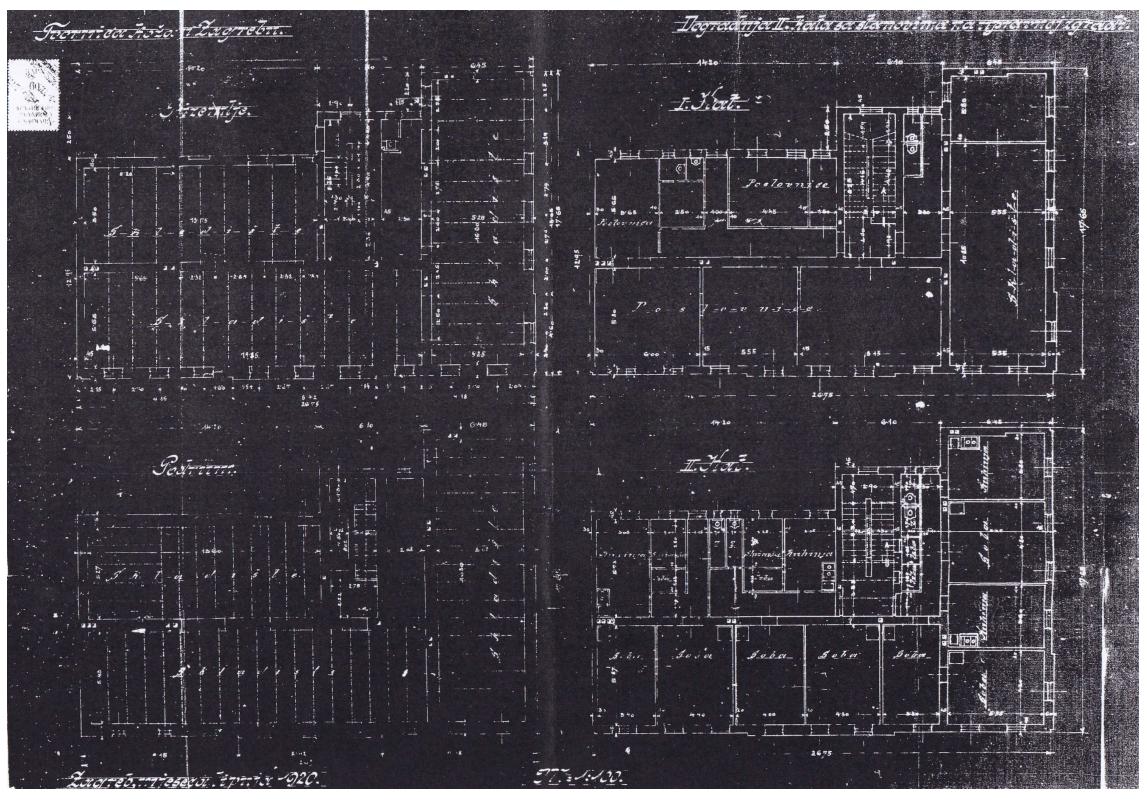
Sl. 14

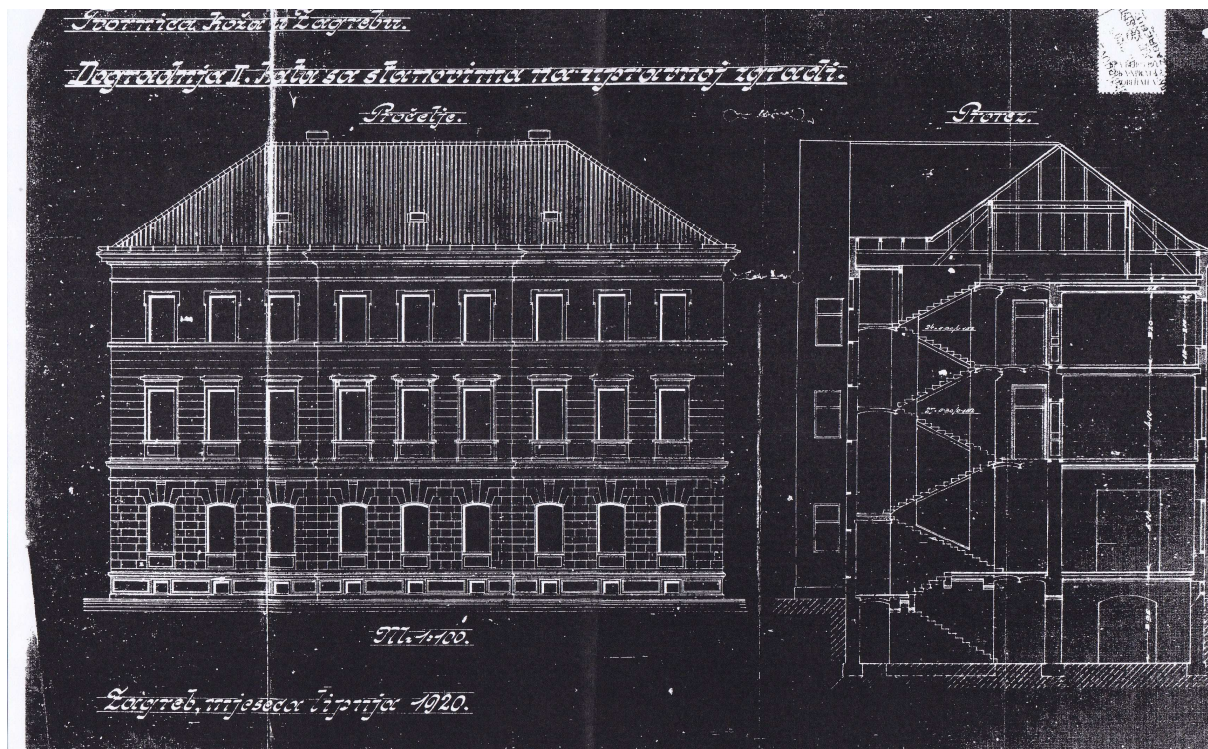
S1. 15

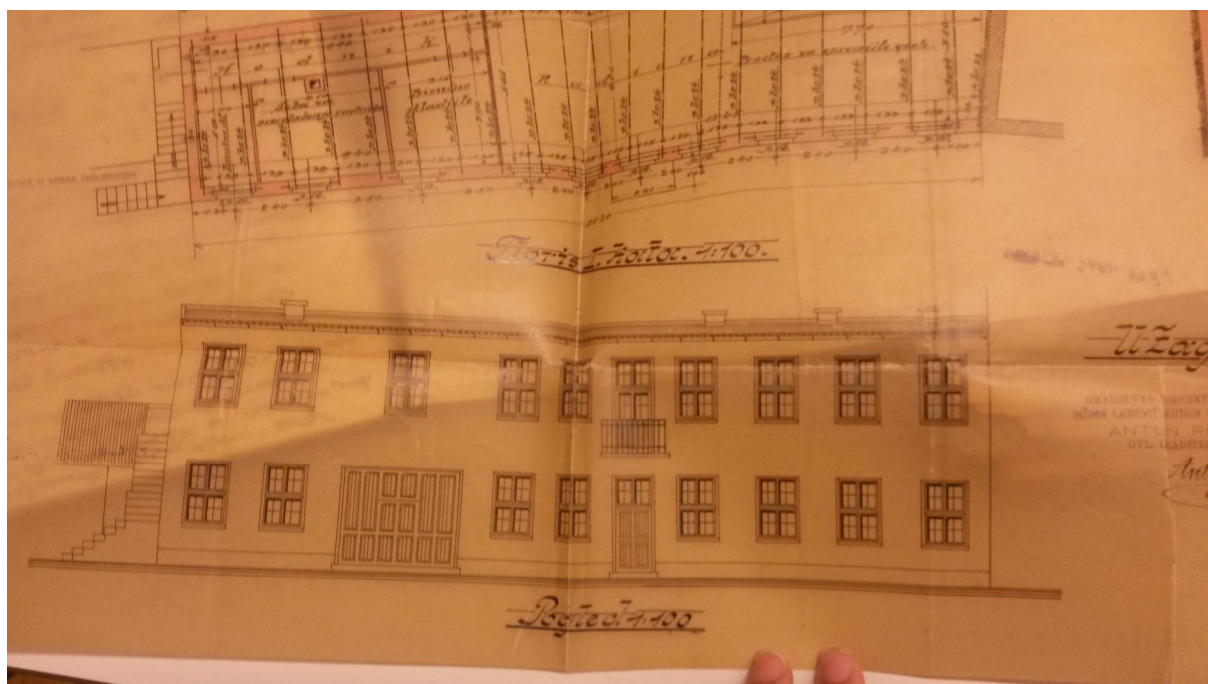
Sl. 16

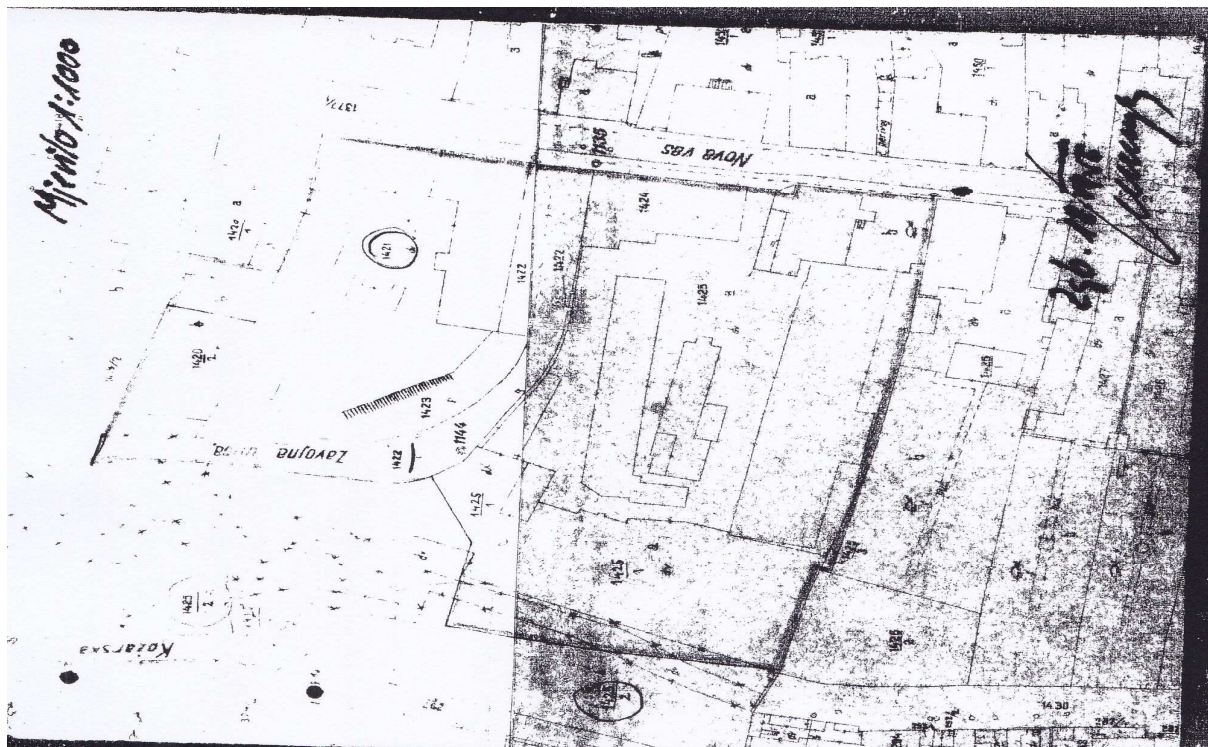
Sl. 17

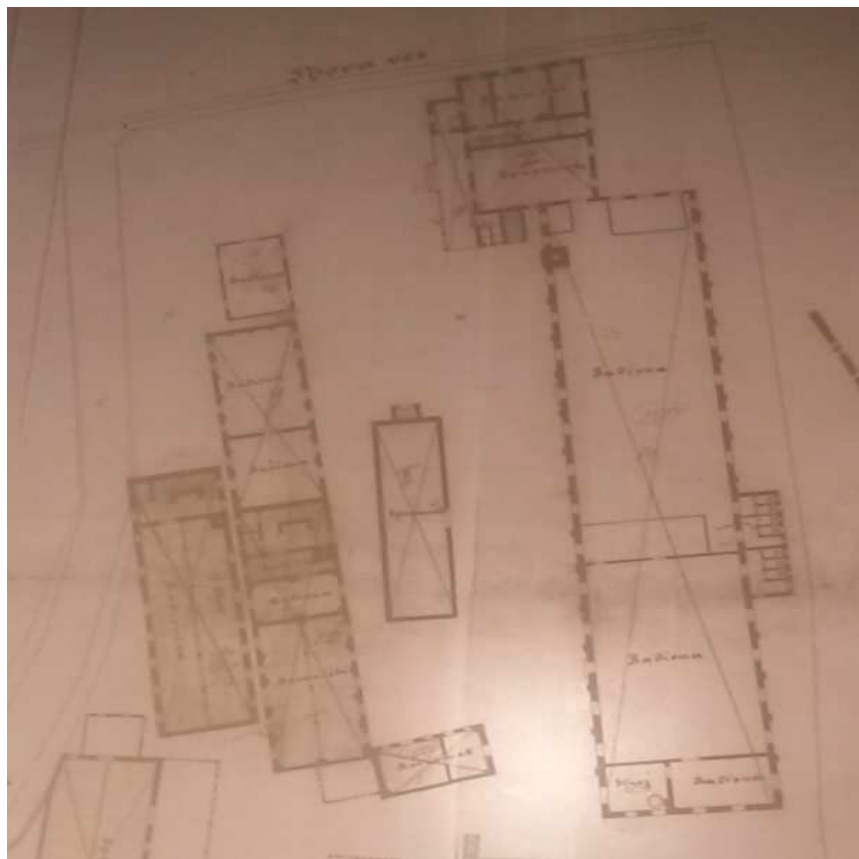
Sl. 18

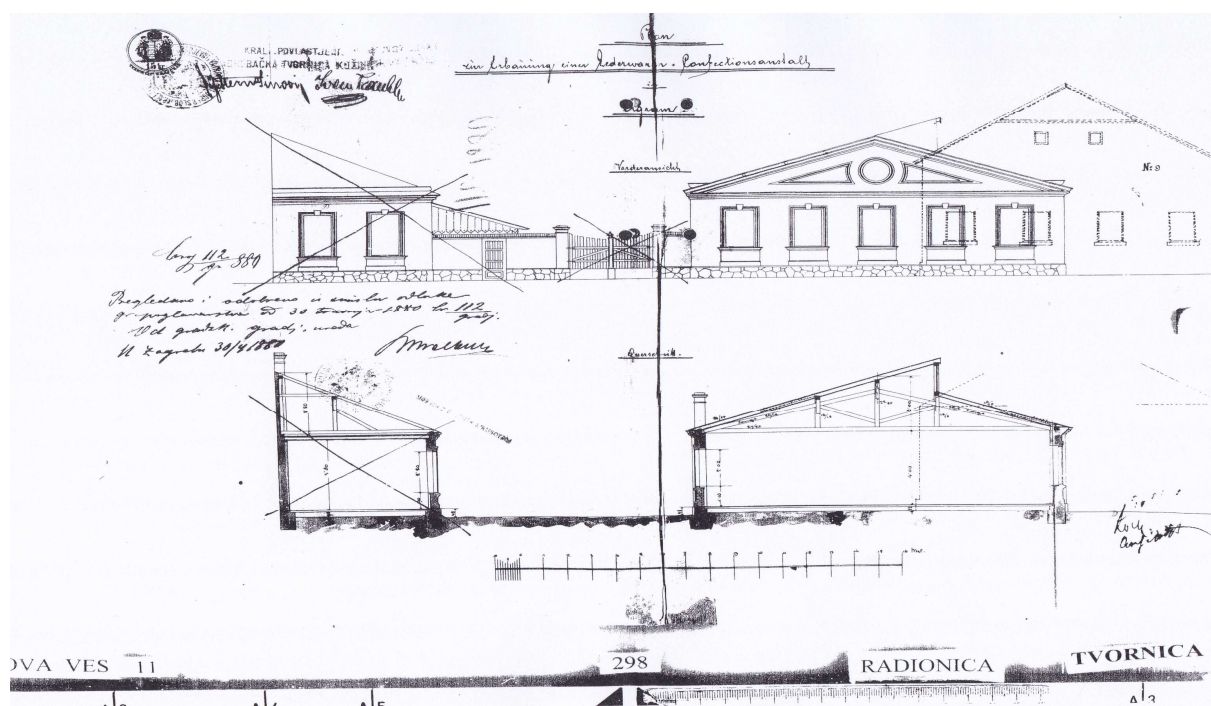
Sl. 19

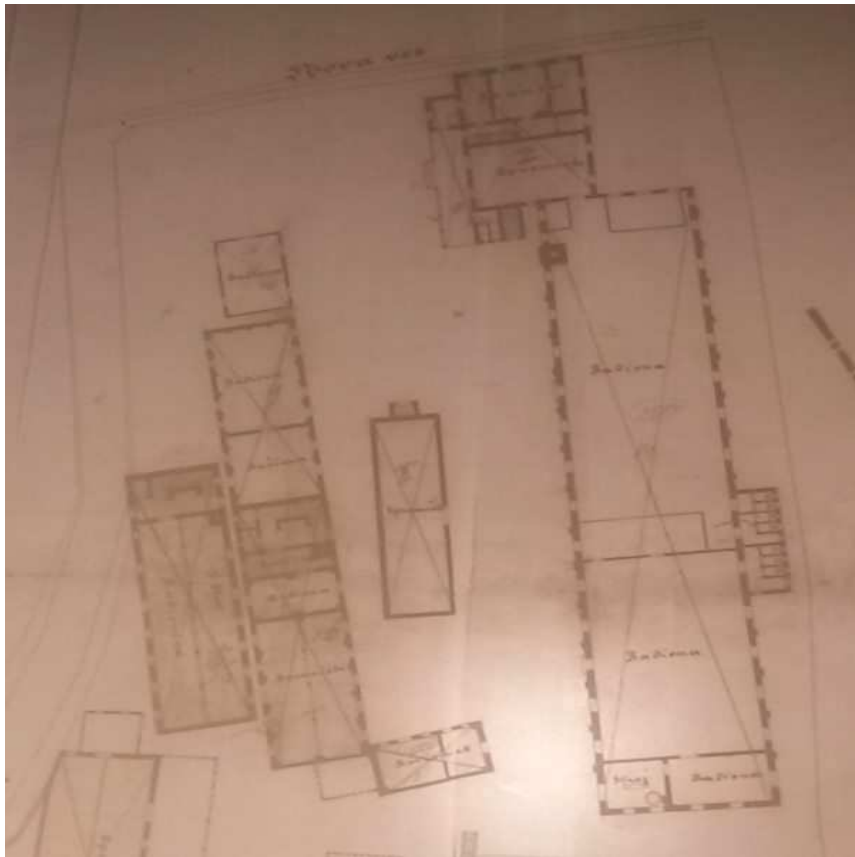
SI. 20

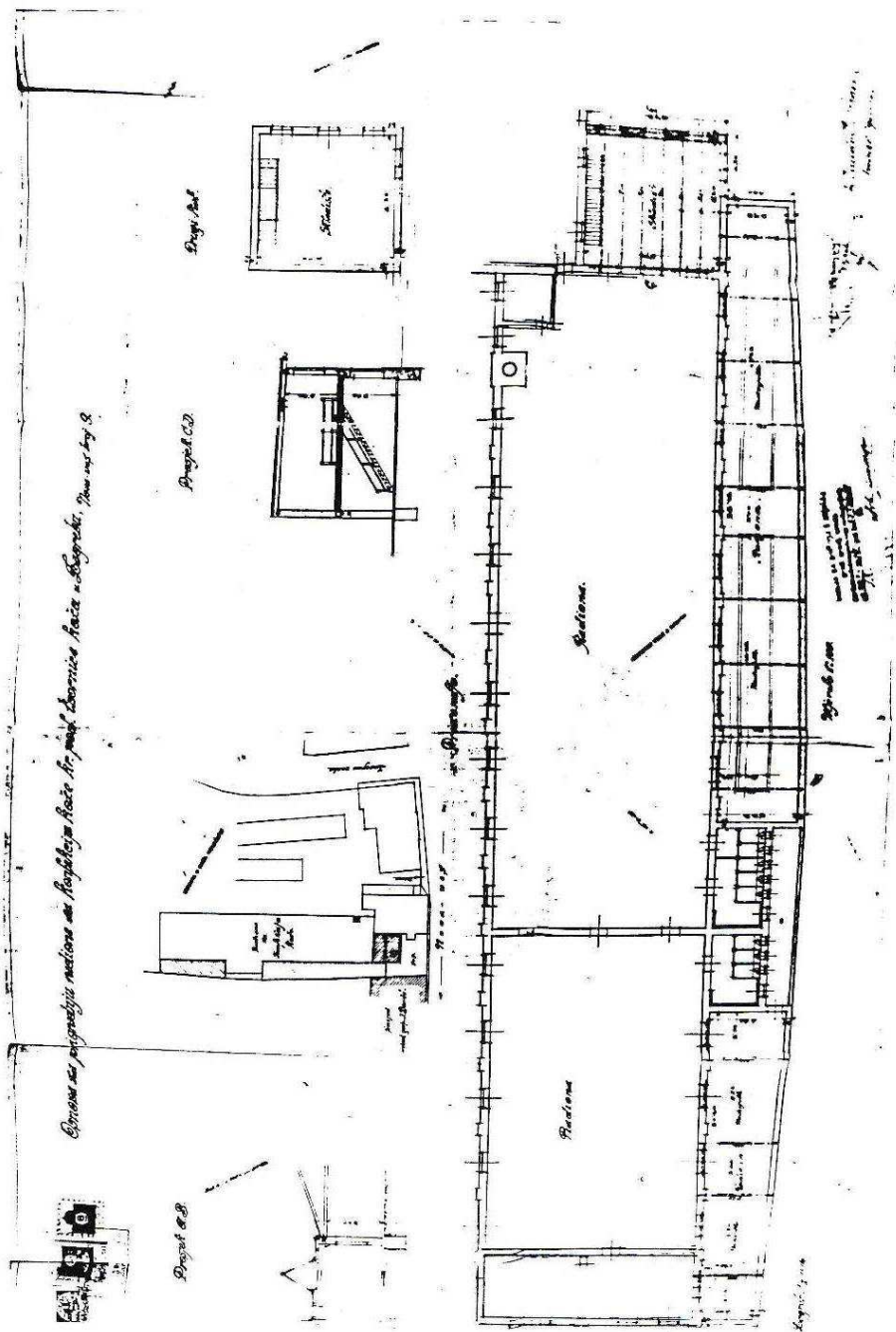
S1. 21

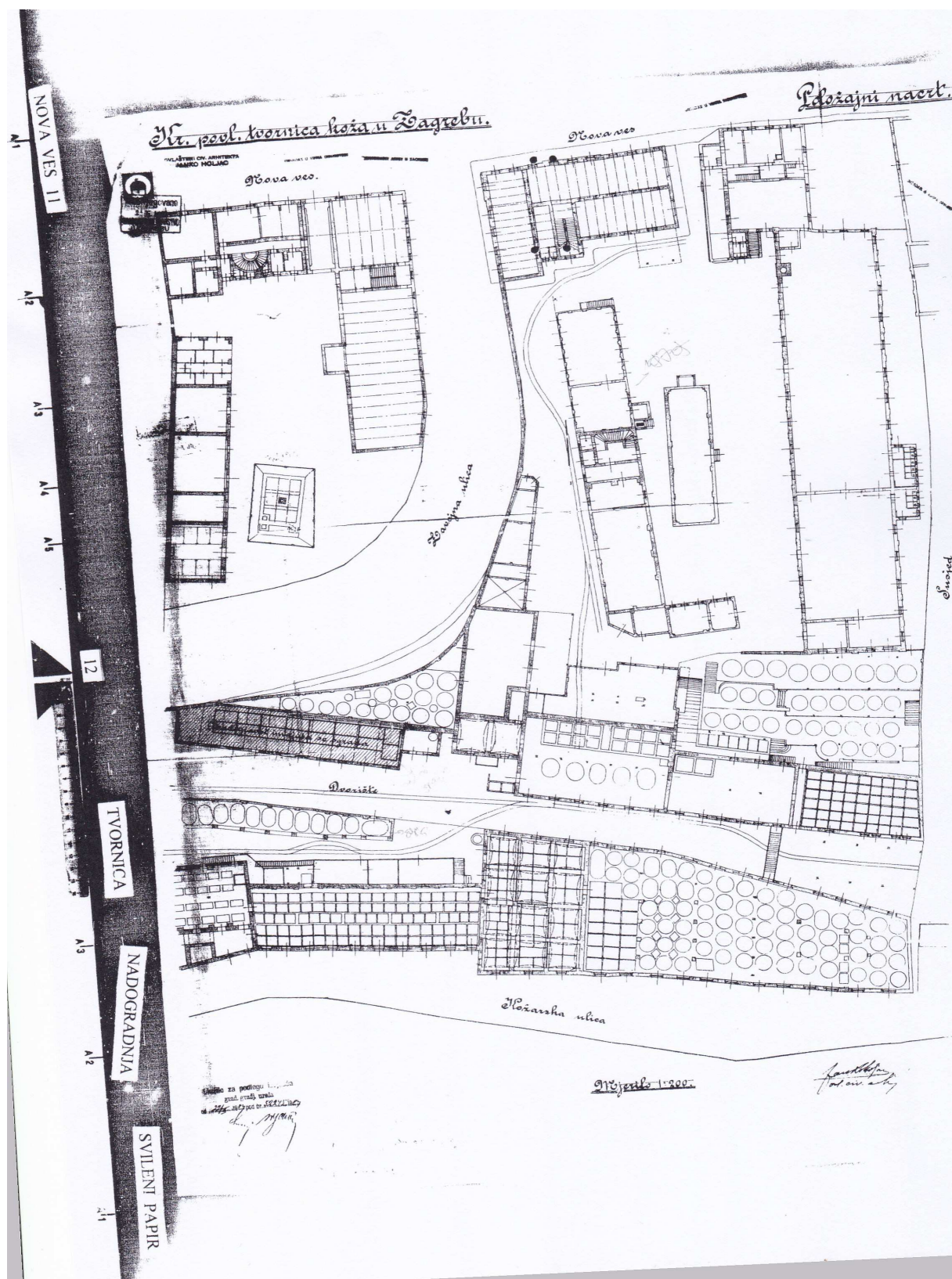

S1. 22

Sl. 23

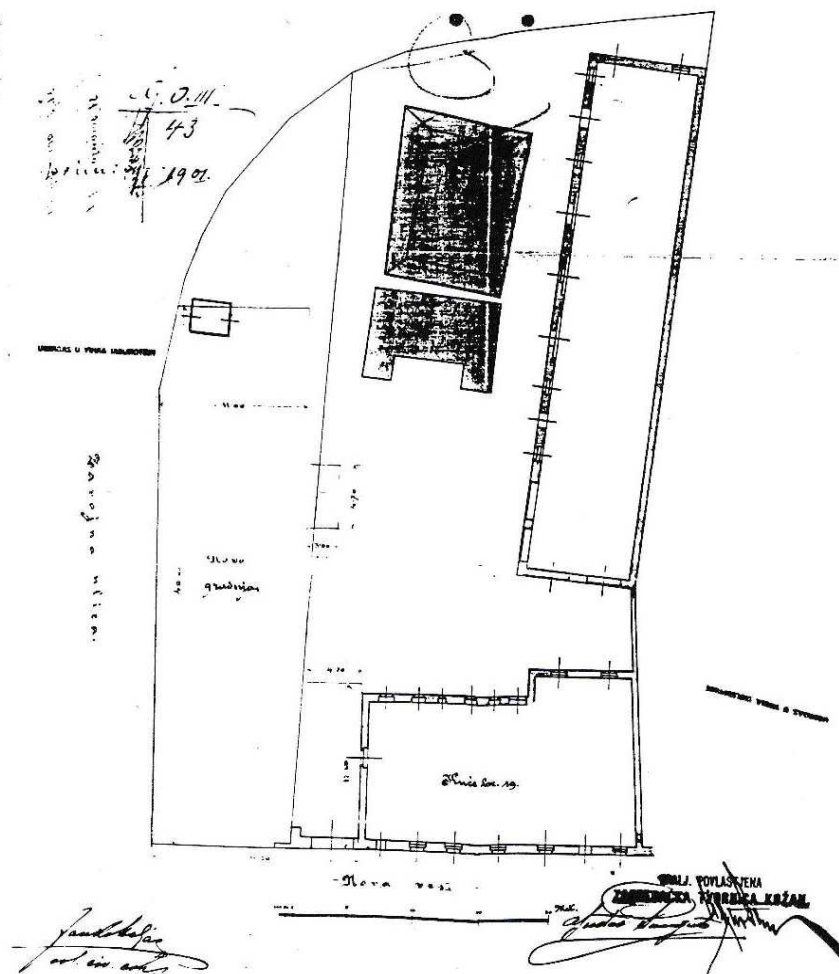
Sl. 25

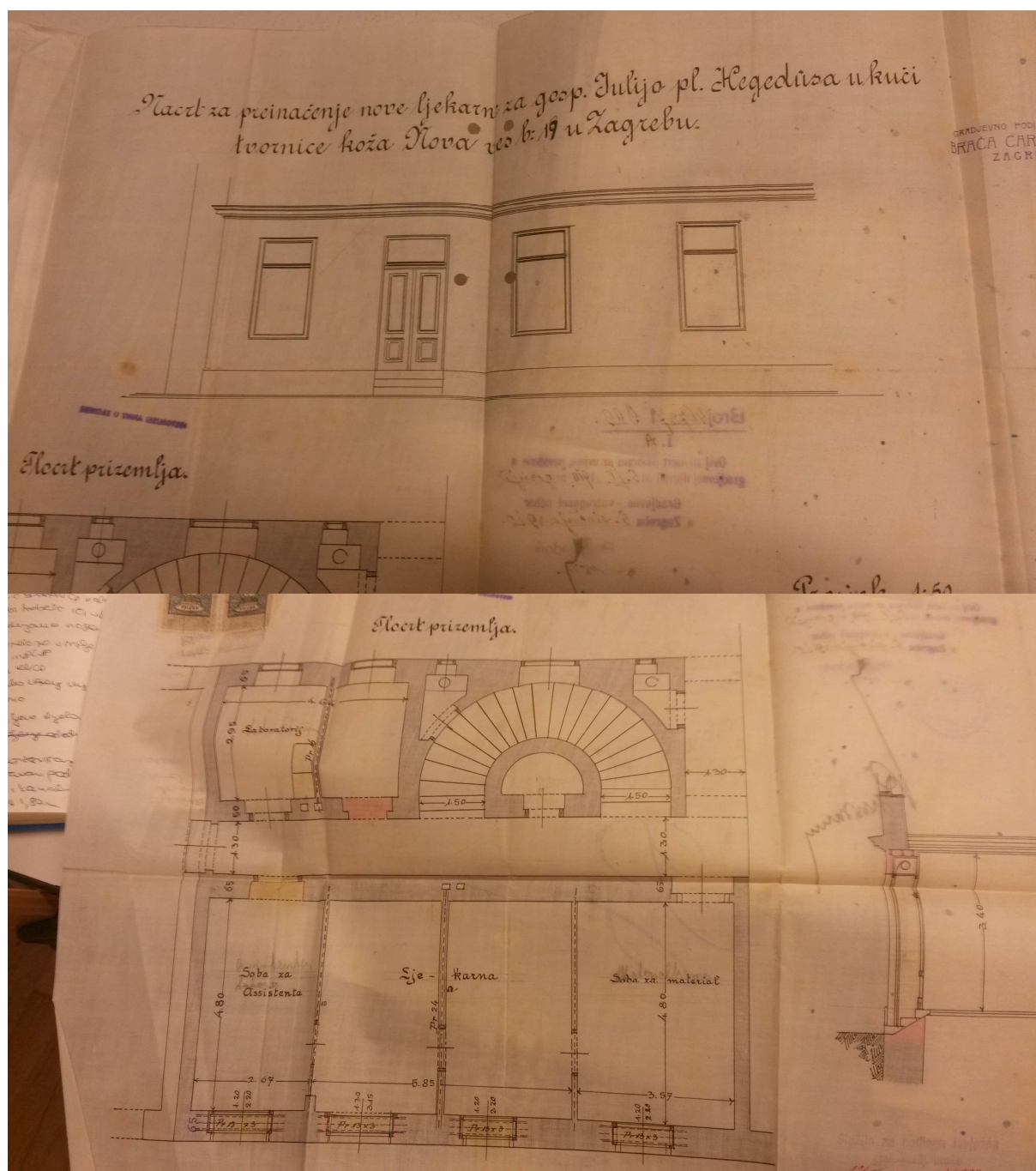
Kr. povlašćena tvornica koža u Zagrebu, Nova ves kbr. 19.

Spremište koža.

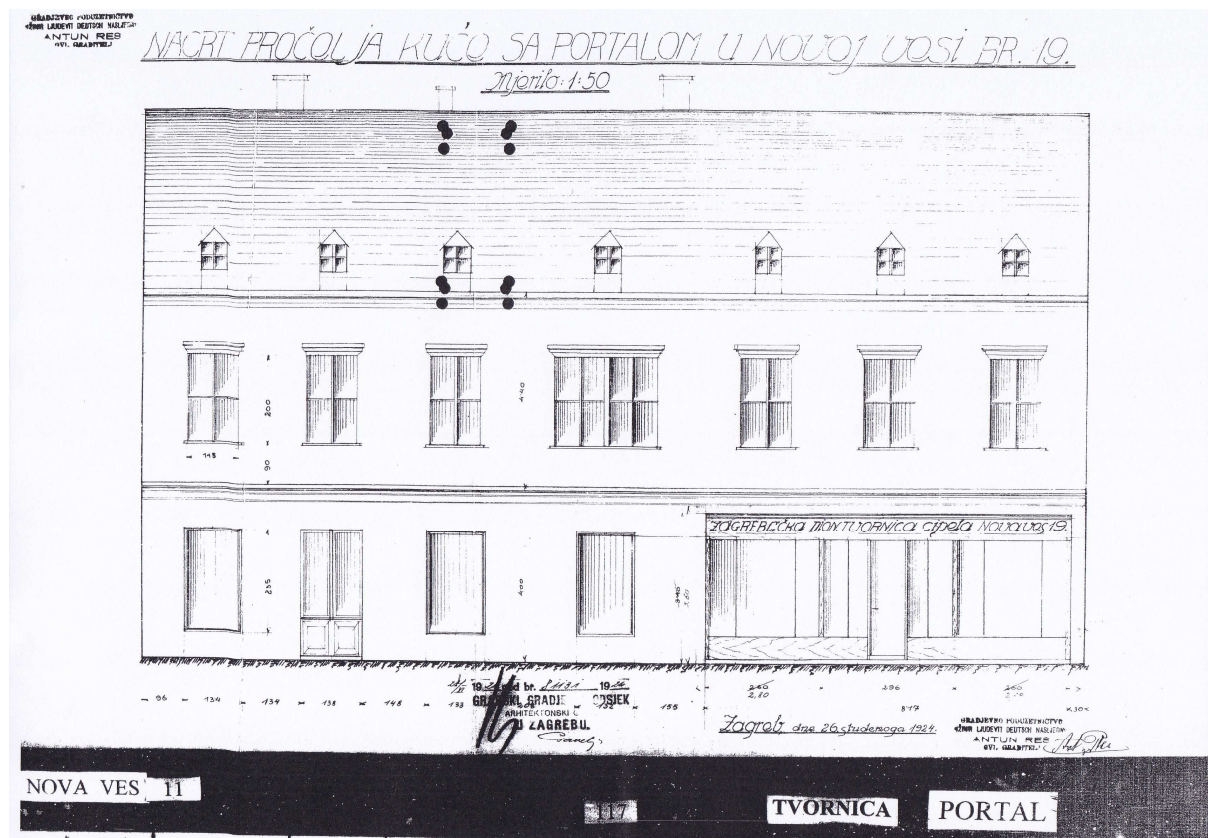

Polazišni nacrt.

Sl. 27

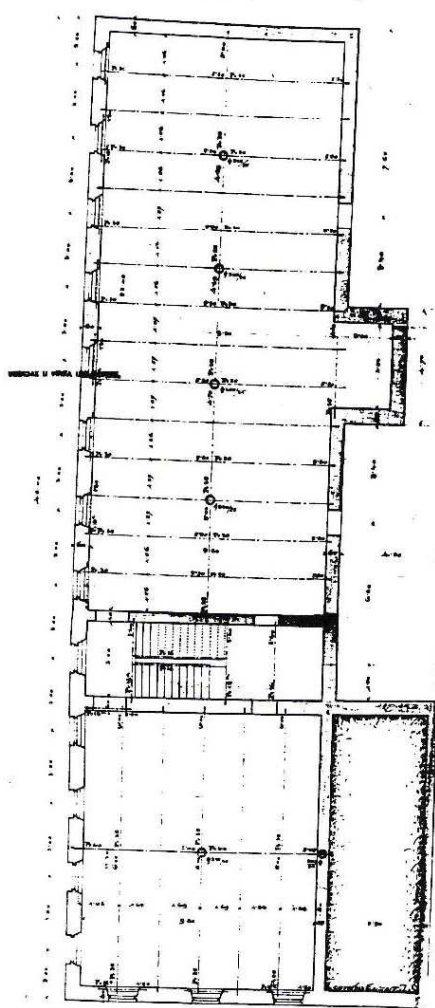

Sl. 28

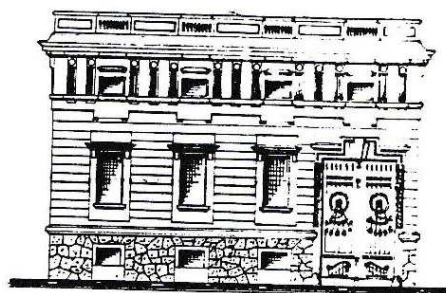
Čl. povlašćena tvornica koia u Zagrebu, Nova ves kbr. 19.

F-40
arh. 1911.

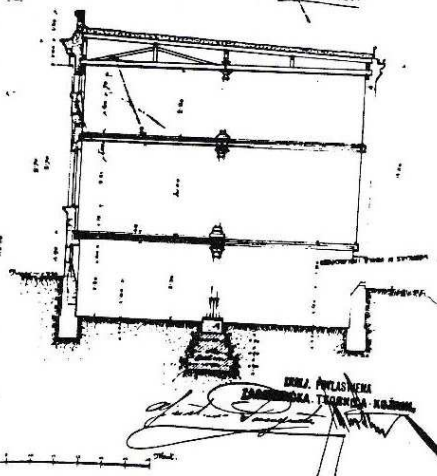
Podzemlje.

Pročelje.

Presjek.

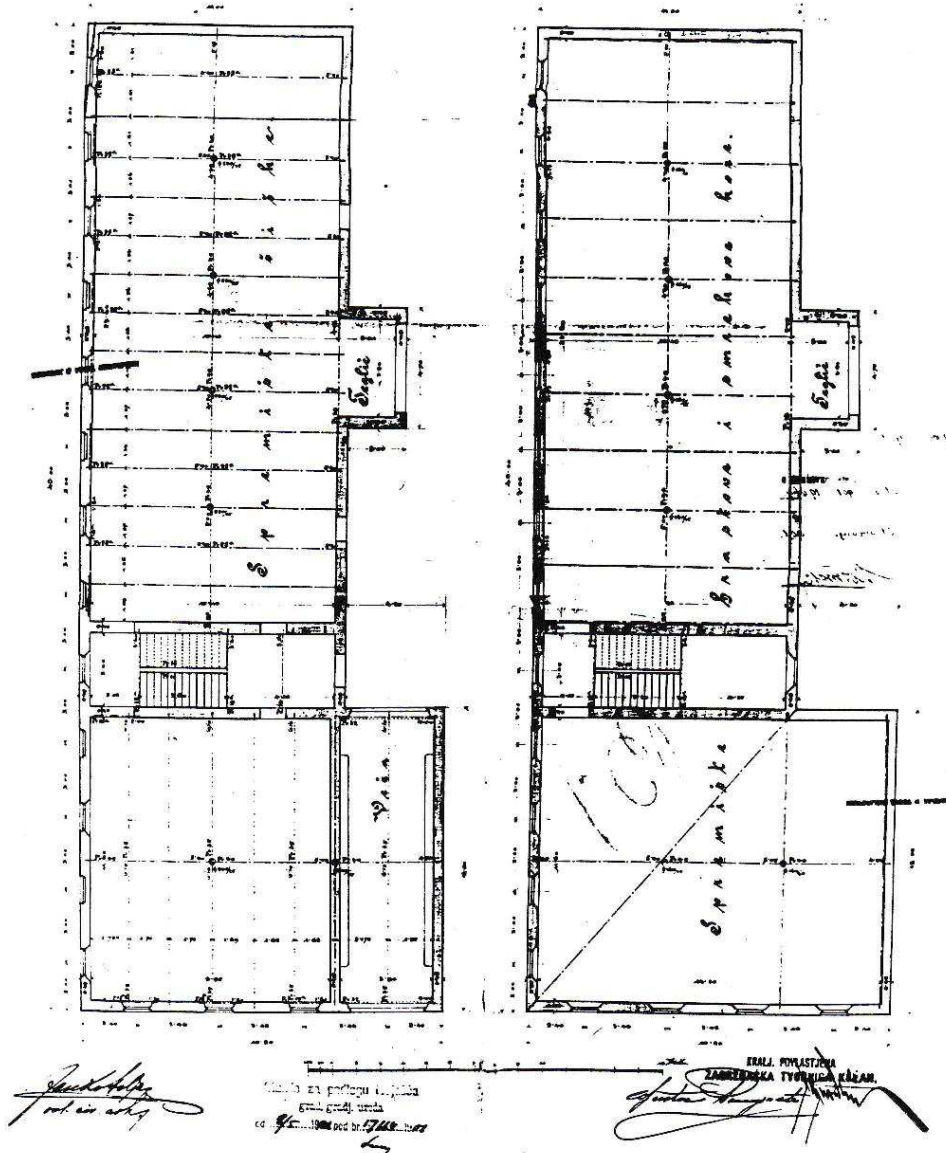
zauzimanje
podzemlja

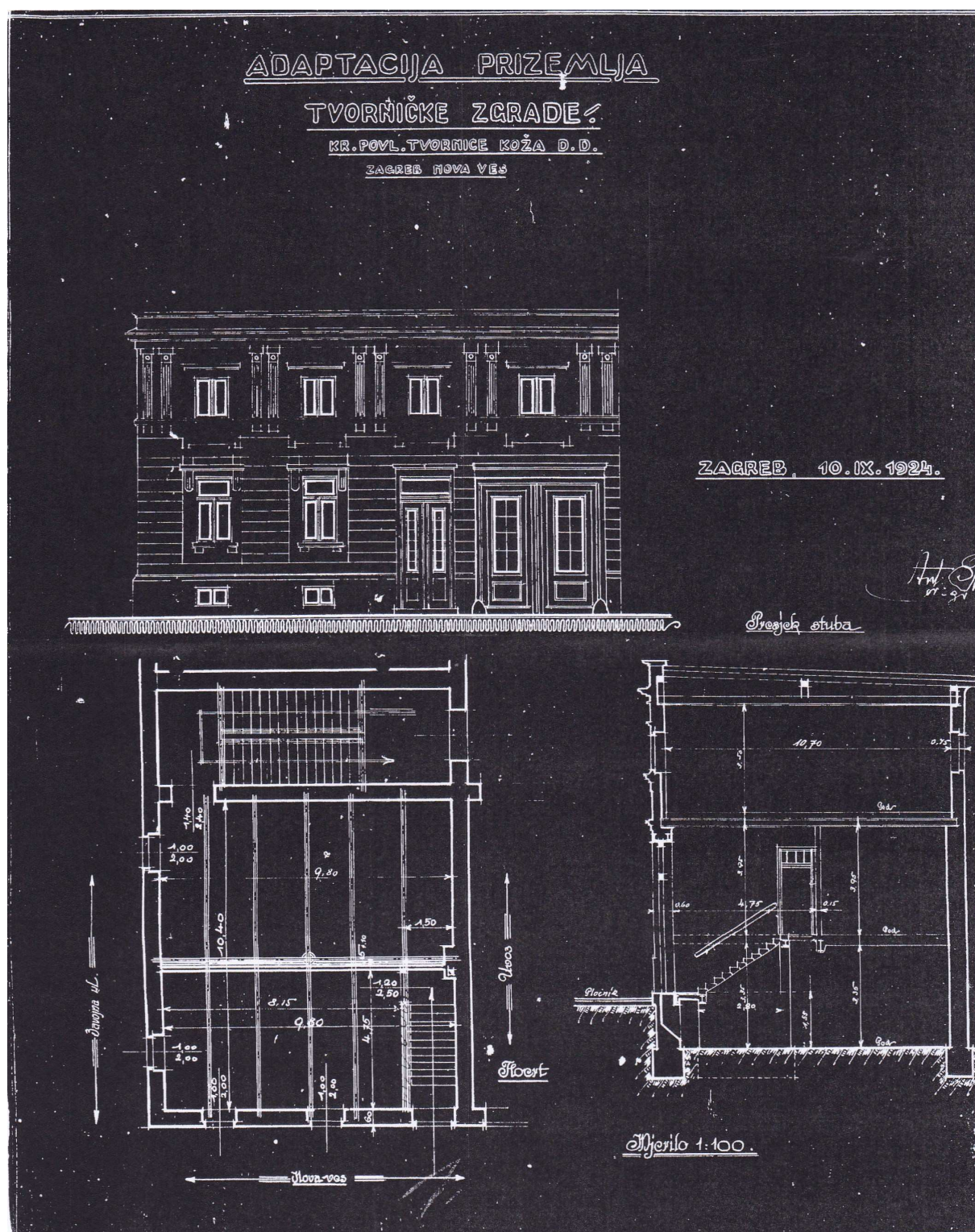
IZDAJ. POKLADNIK
ZAGREBKOG TRGOVACKOG KLASIK

Mr. povlašćena tvornica koja u Zagrebu. Pava. ves kbr. 19.

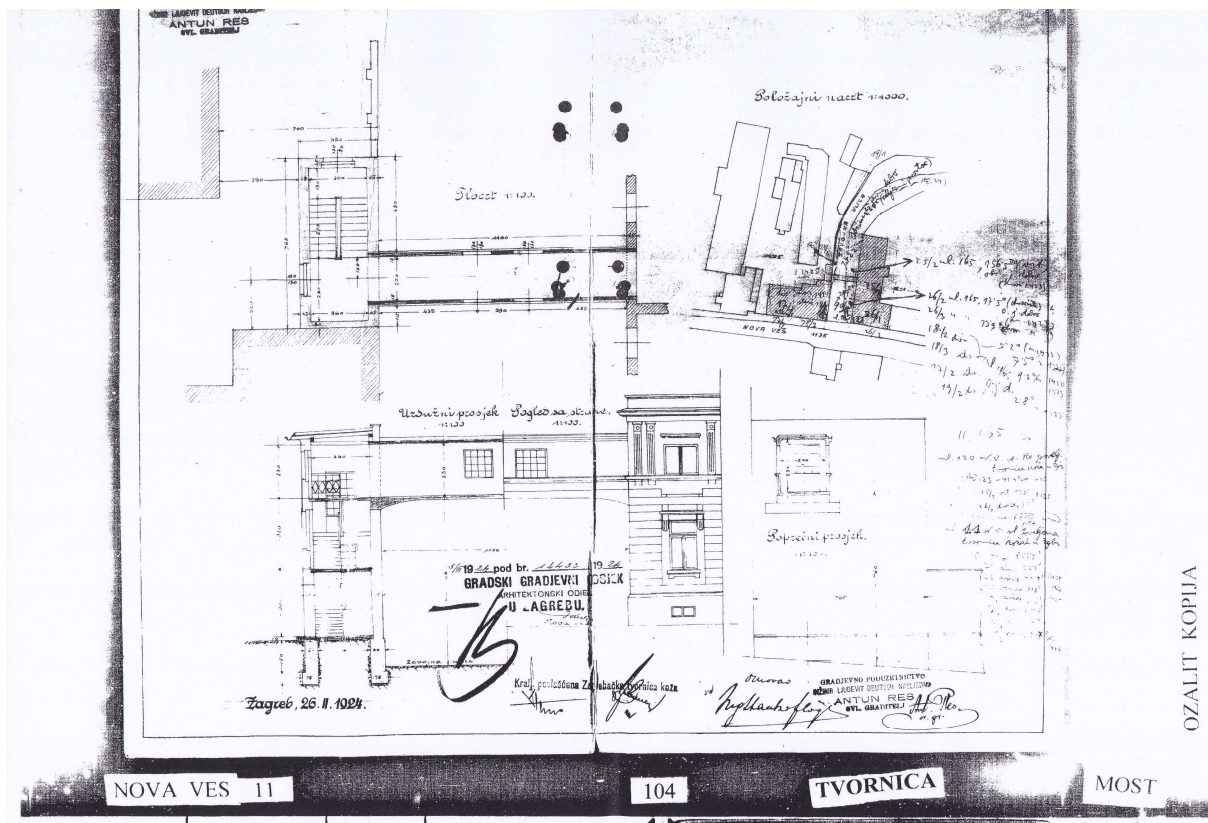
Prizemlje.

Prvi kat.

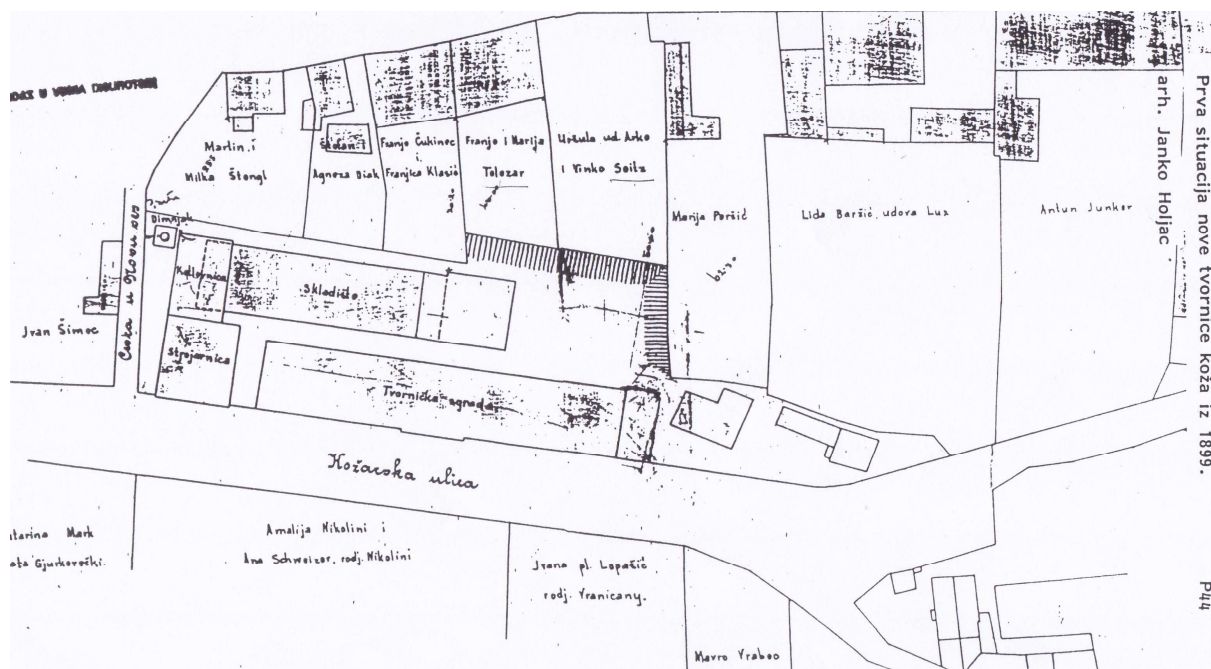

Sl. 31

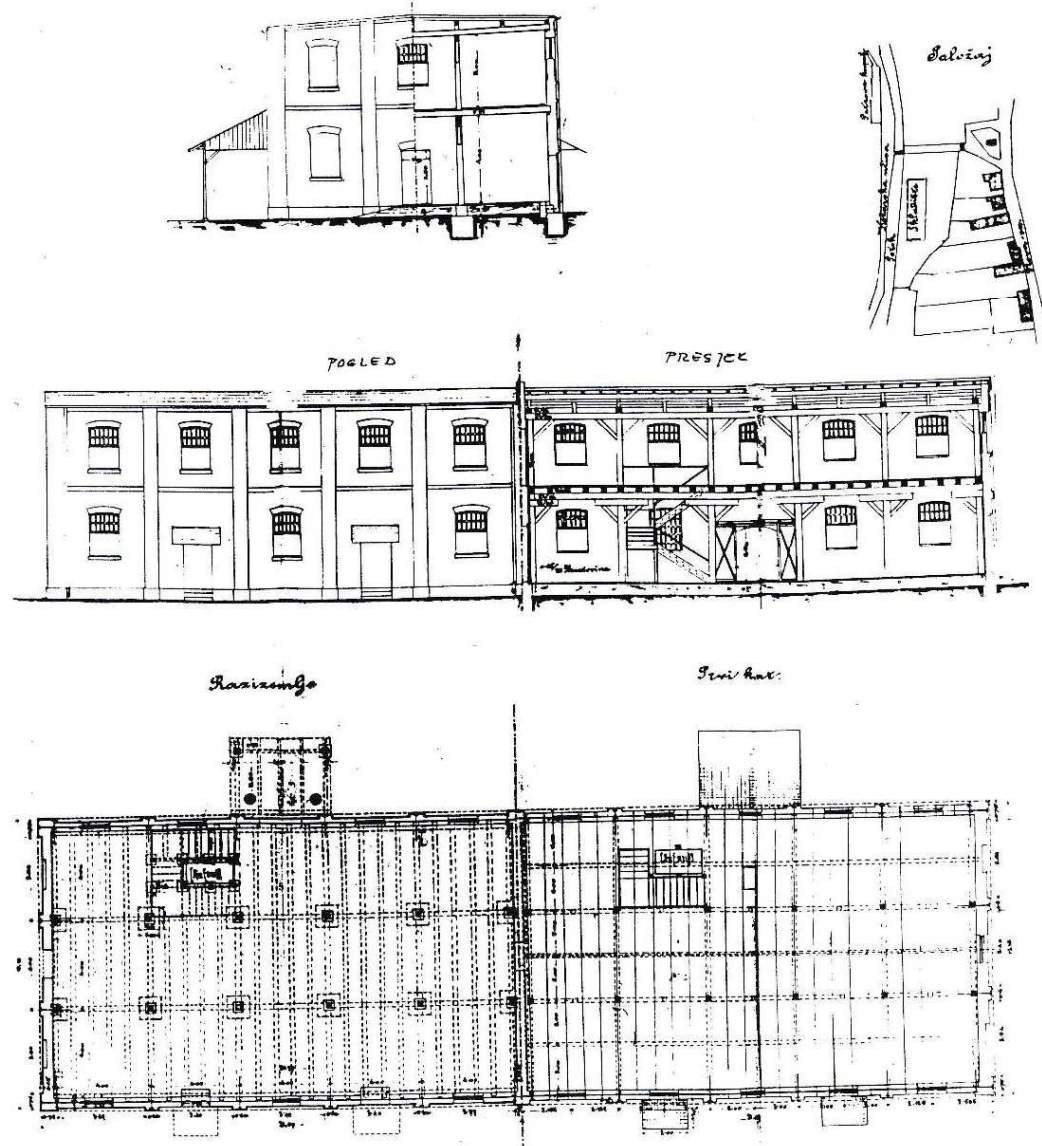

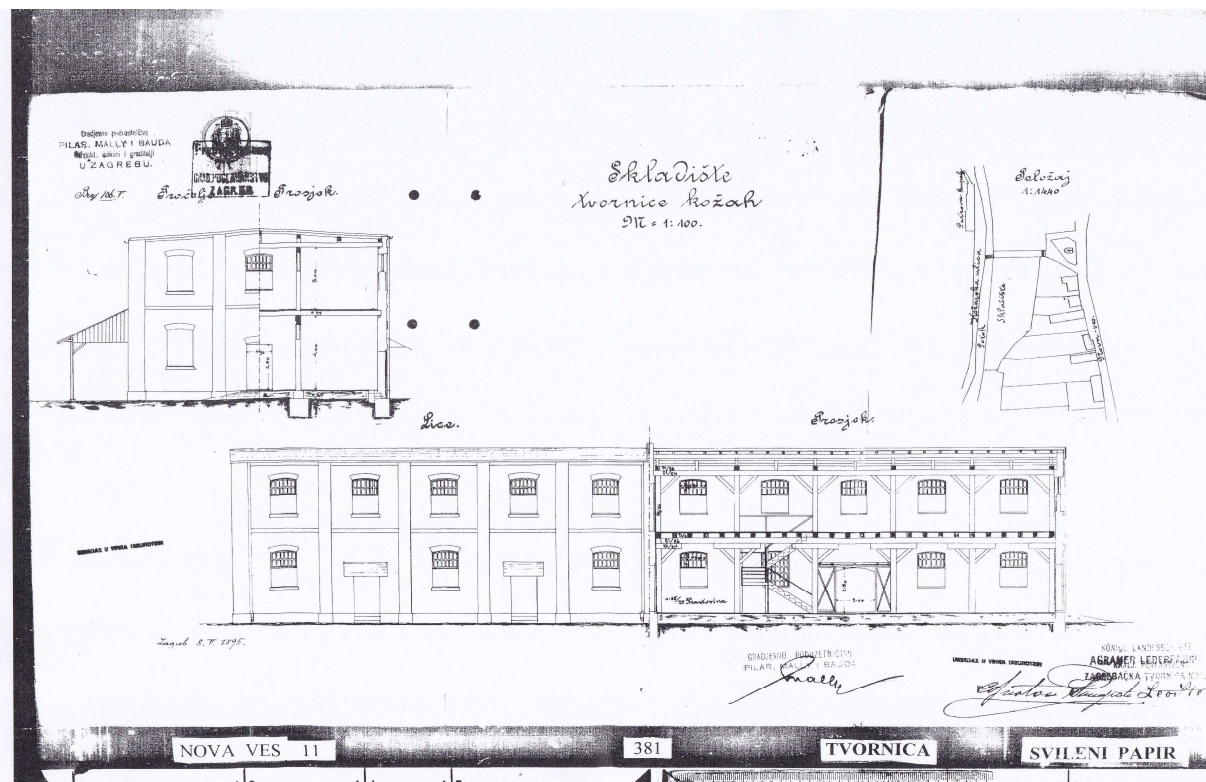
Sl. 32

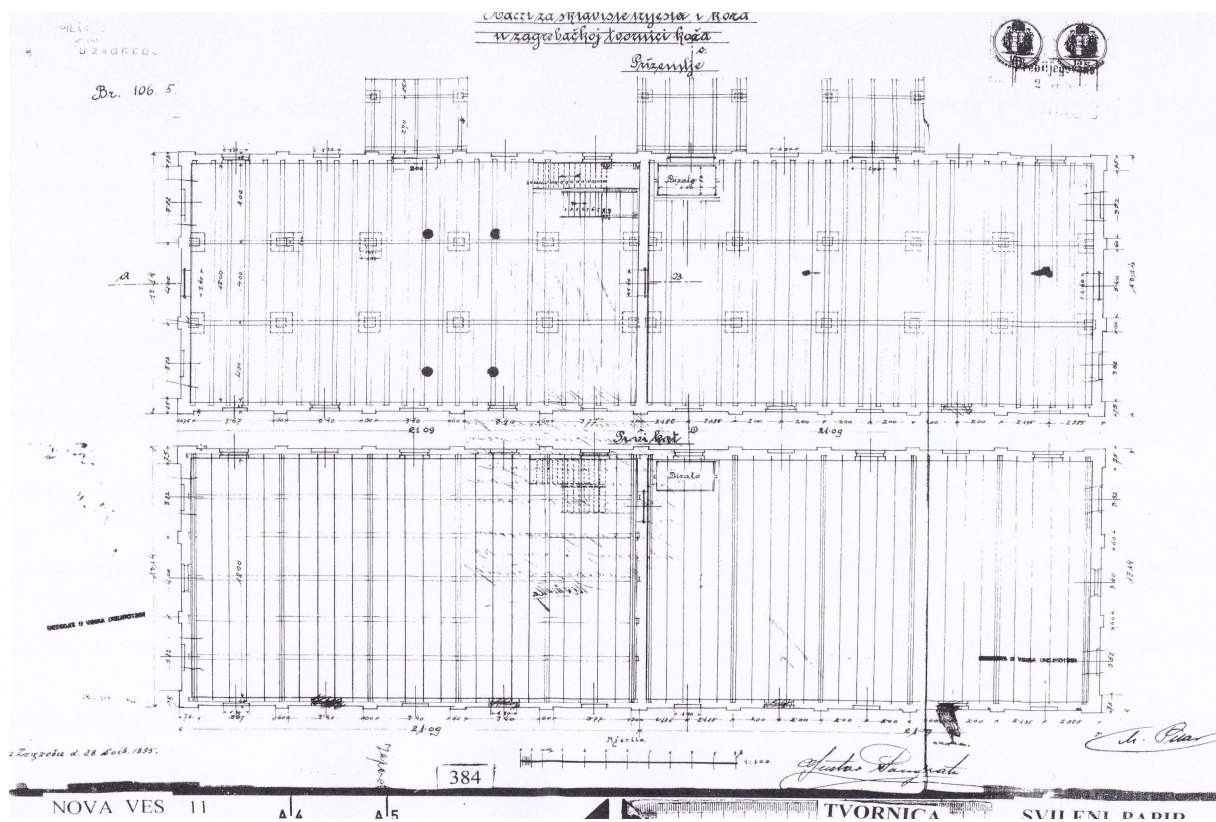
Sl. 33

Skladište nove tvornice koža. 1895.
 arh. Martin Pilar

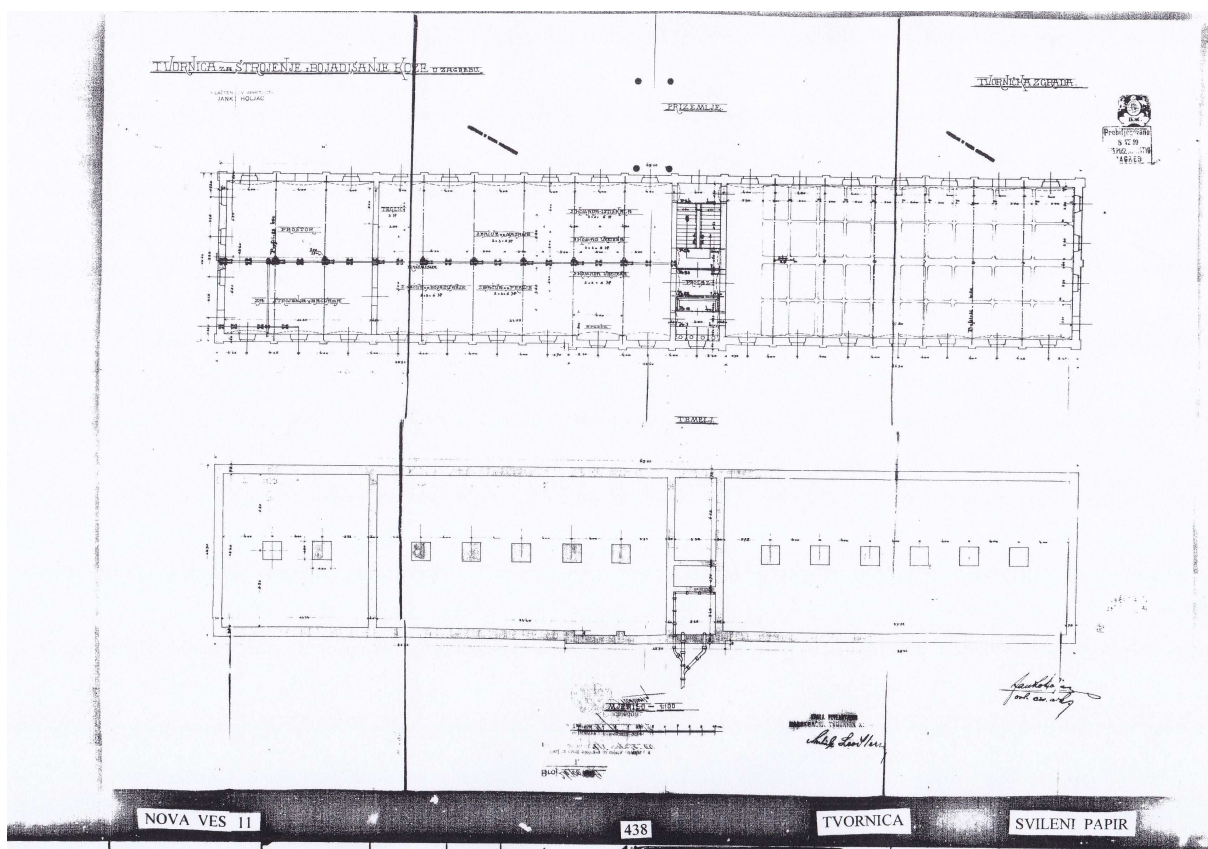
Sl. 35

Sl. 36

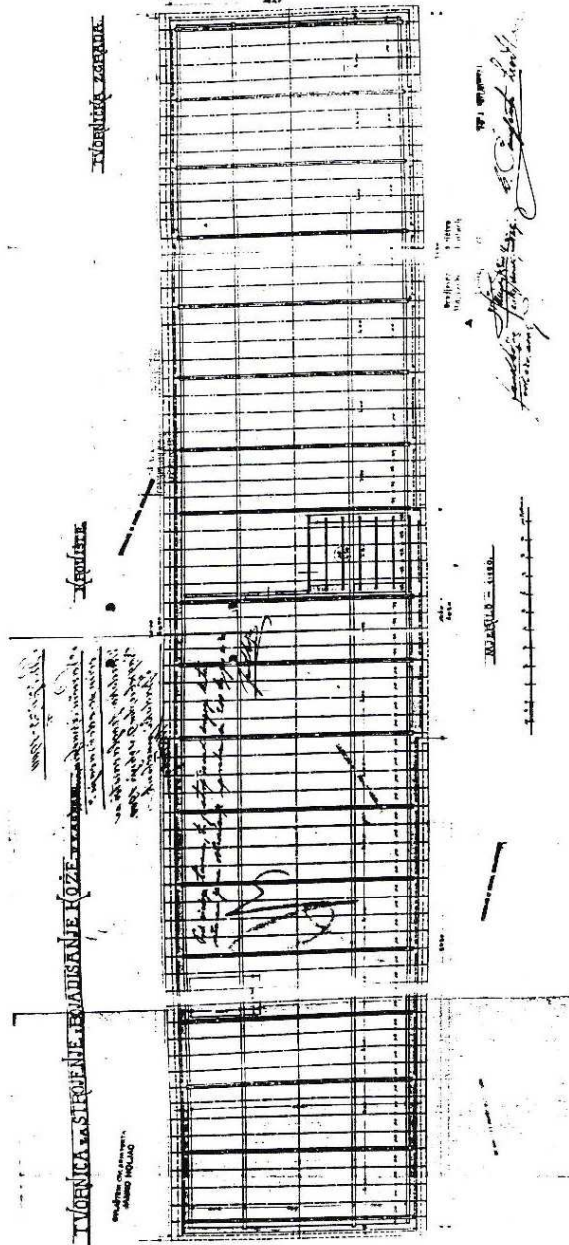
Sl. 39

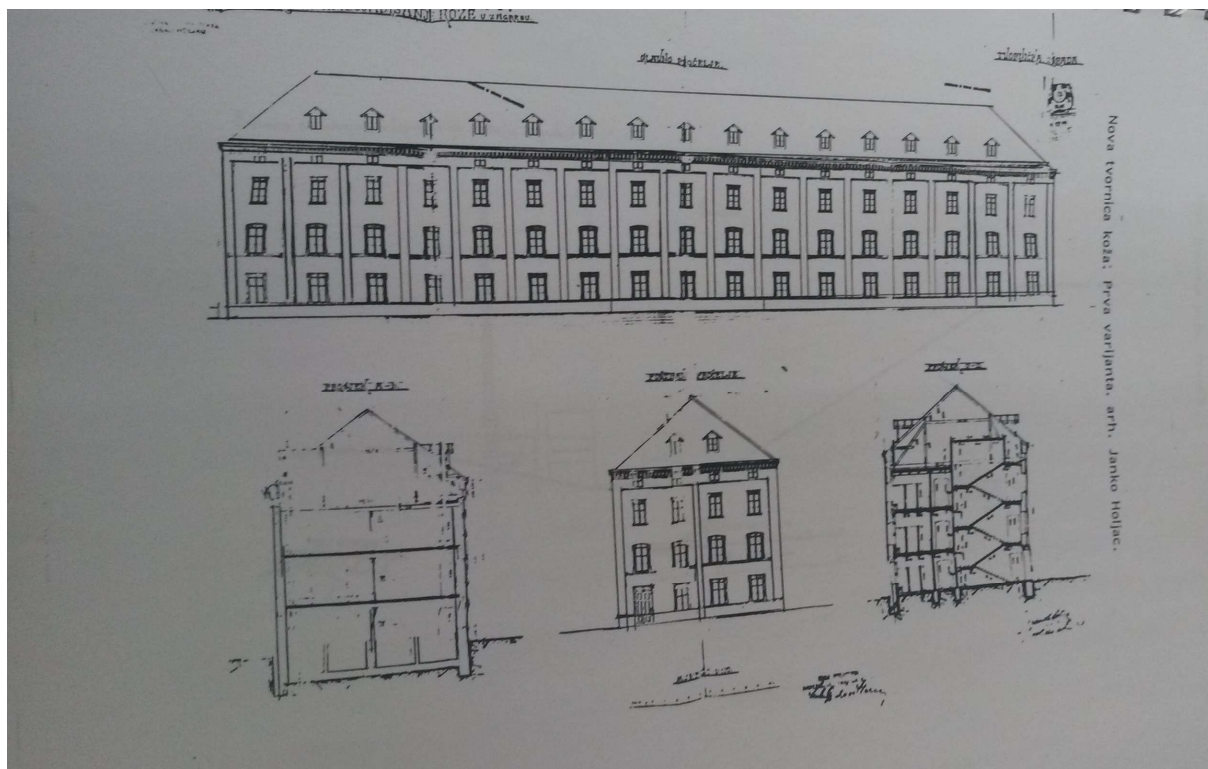

Sl. 40

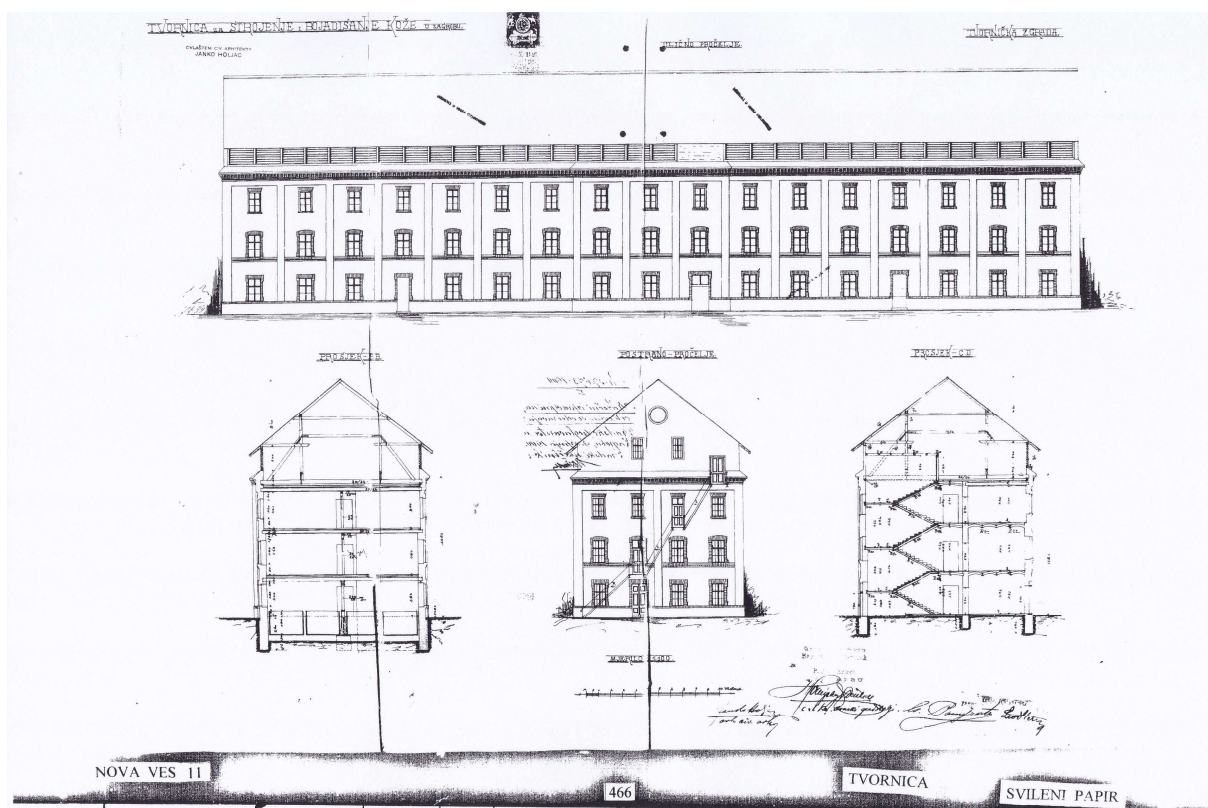

tlocrt krovišta

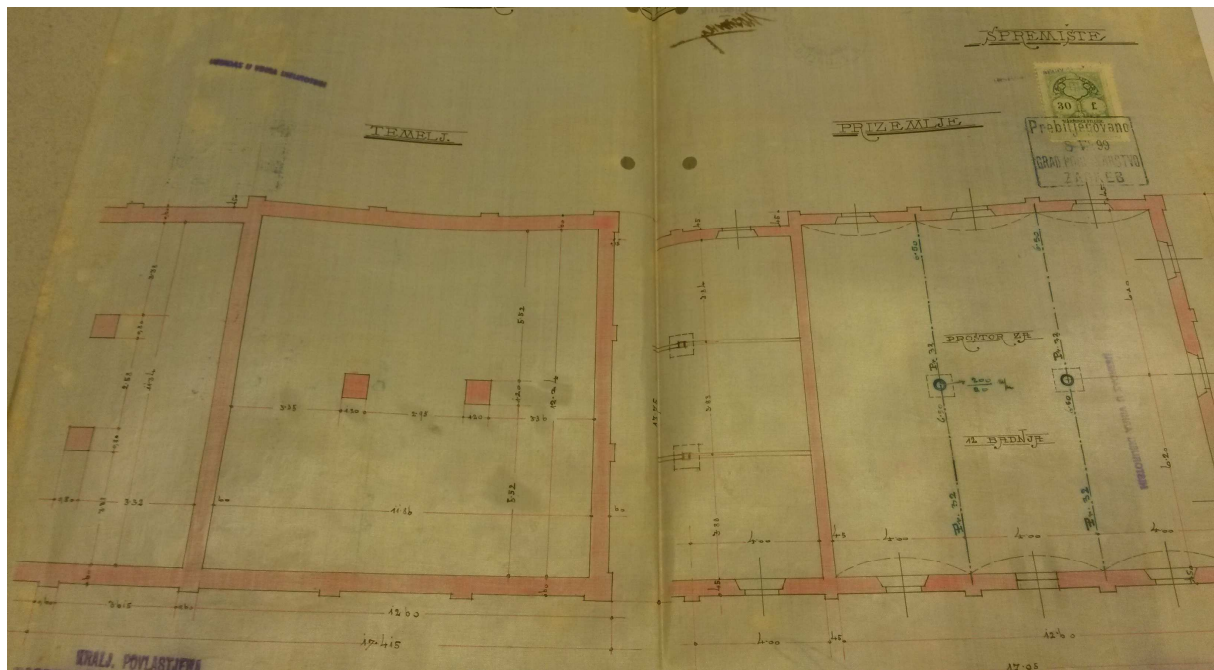

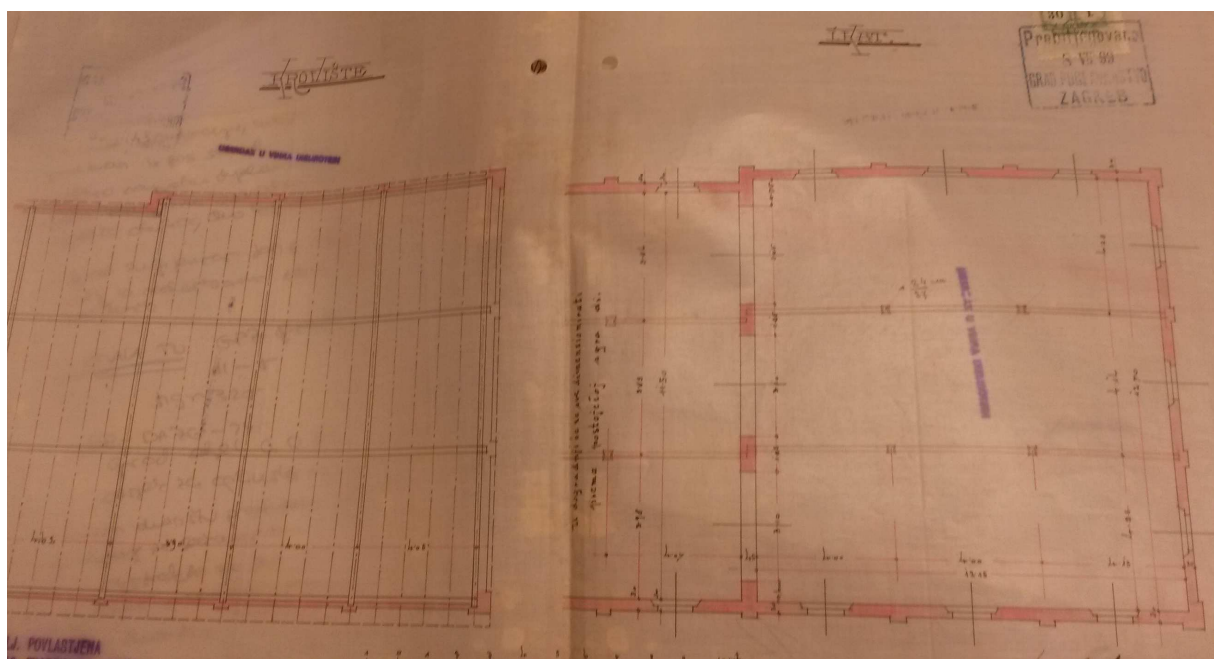
Sl. 43

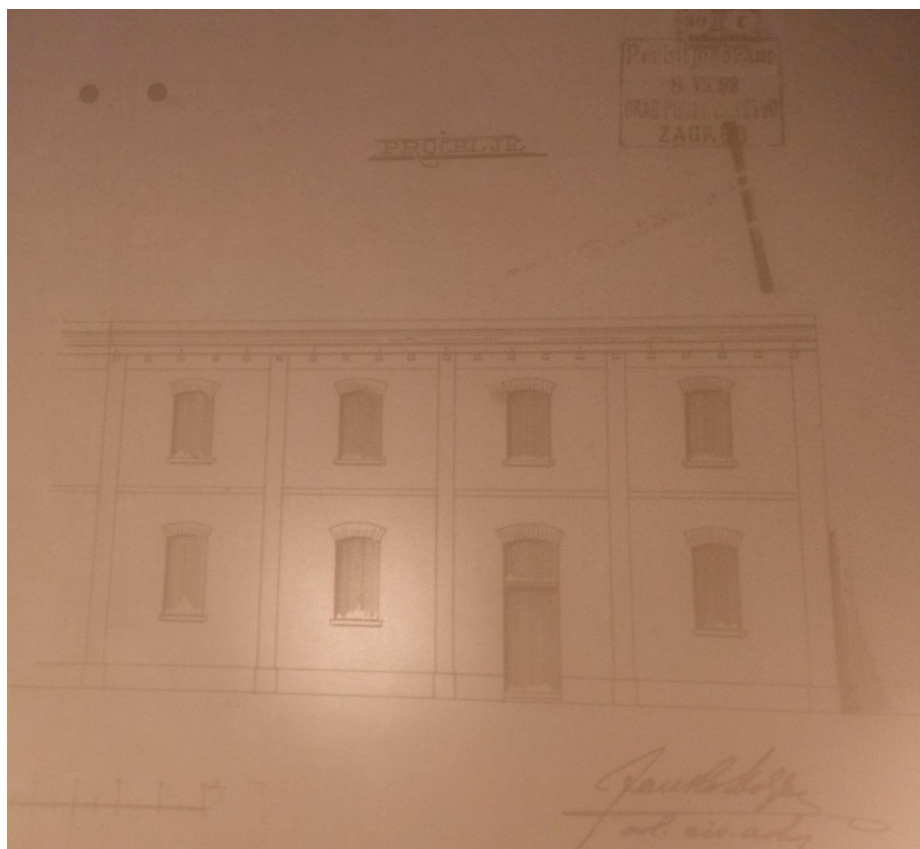
Sl. 44

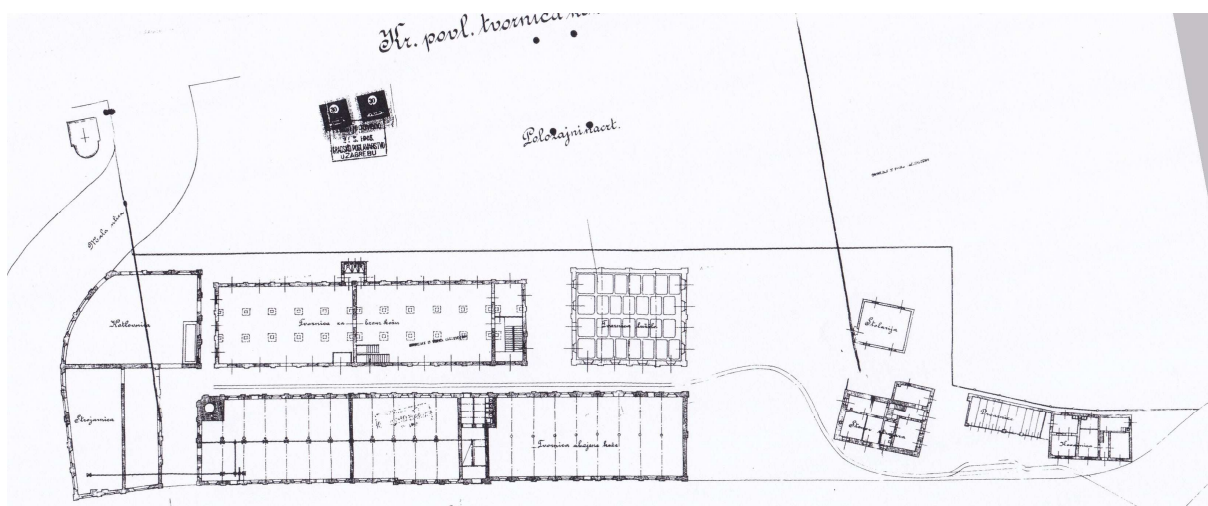
Sl. 45

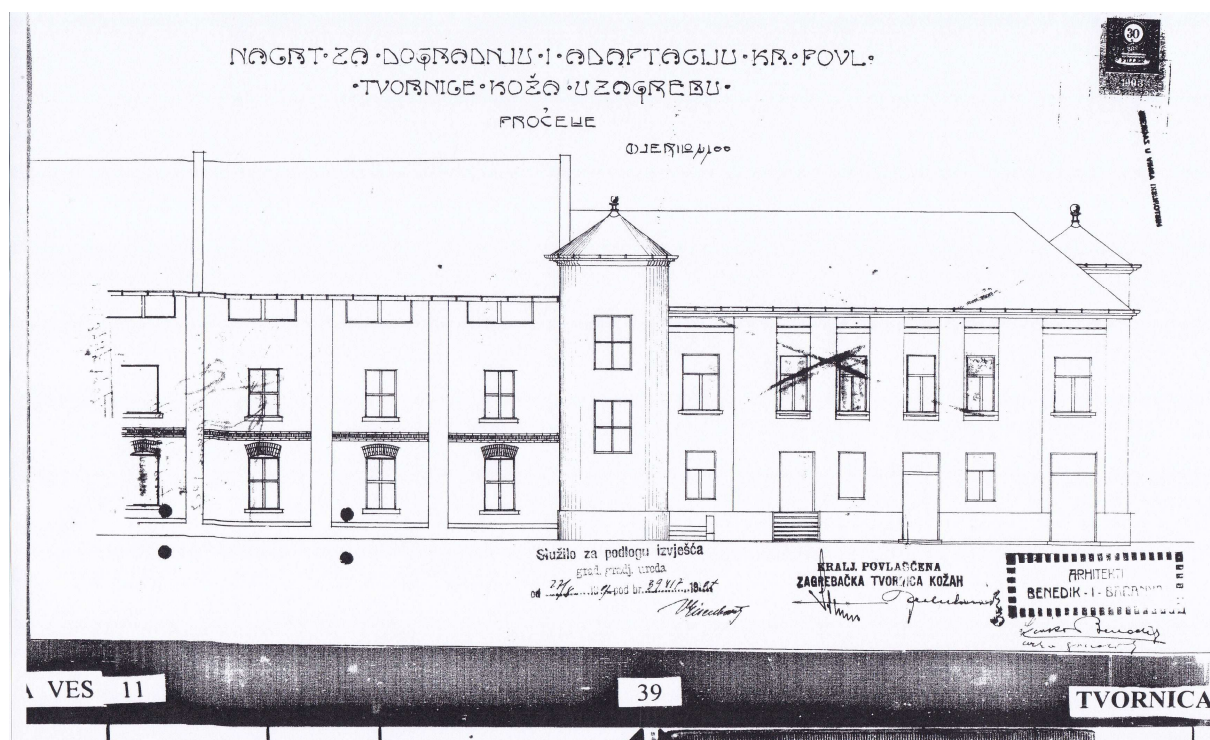
Sl. 46

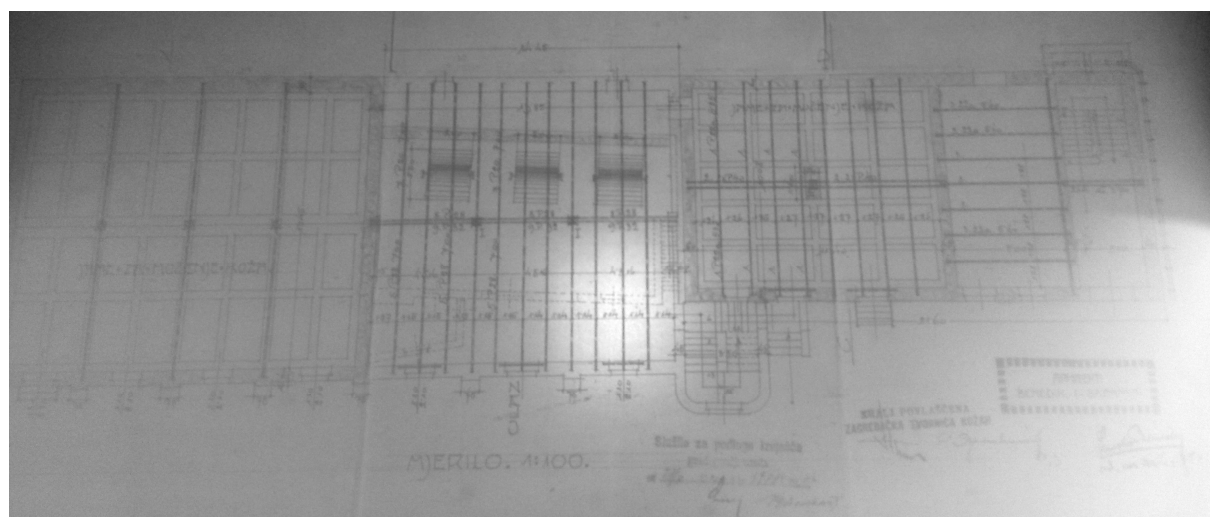
Sl. 47

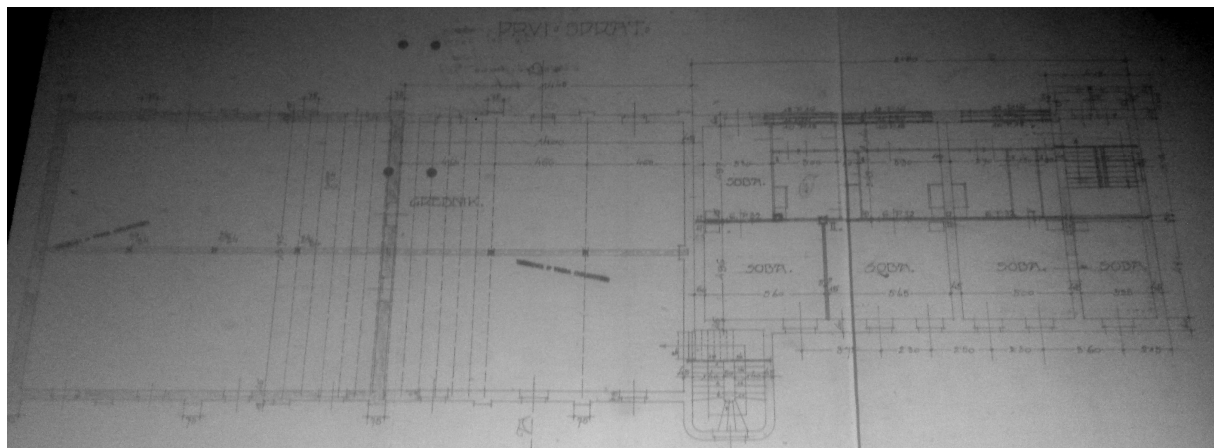
Sl. 48

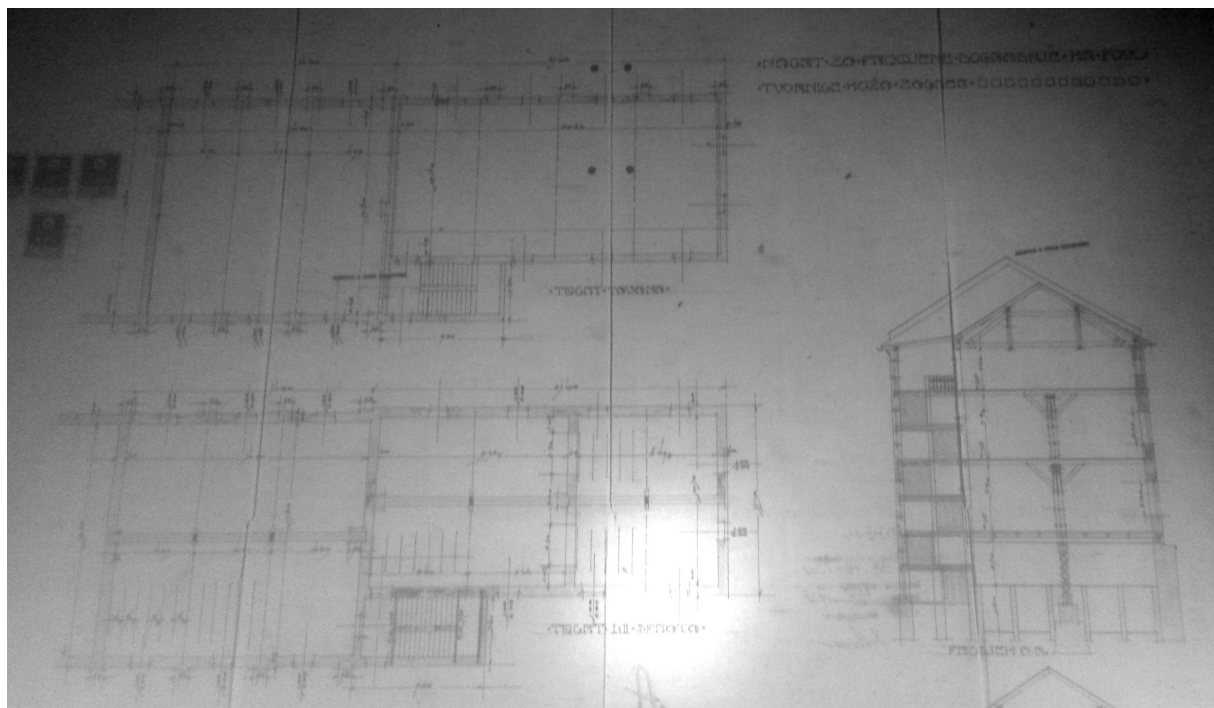
Sl. 49

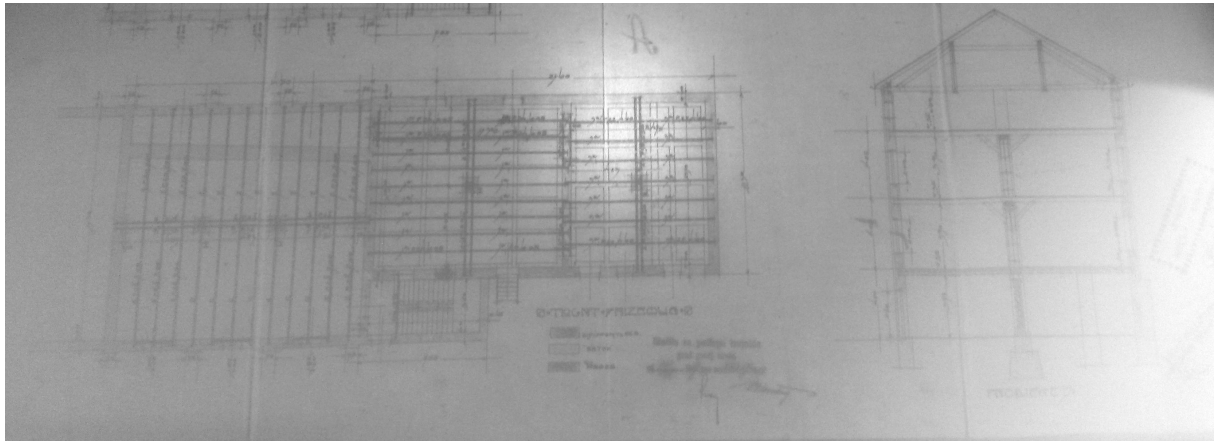
Sl. 50

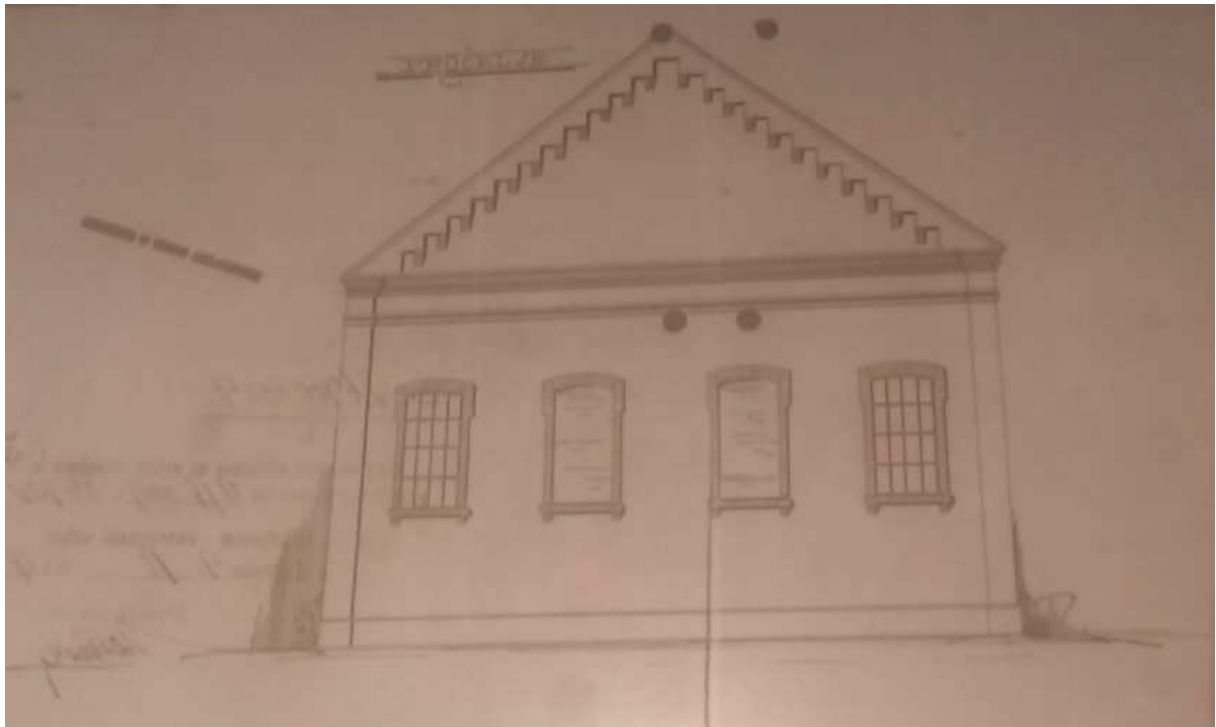
Sl. 51

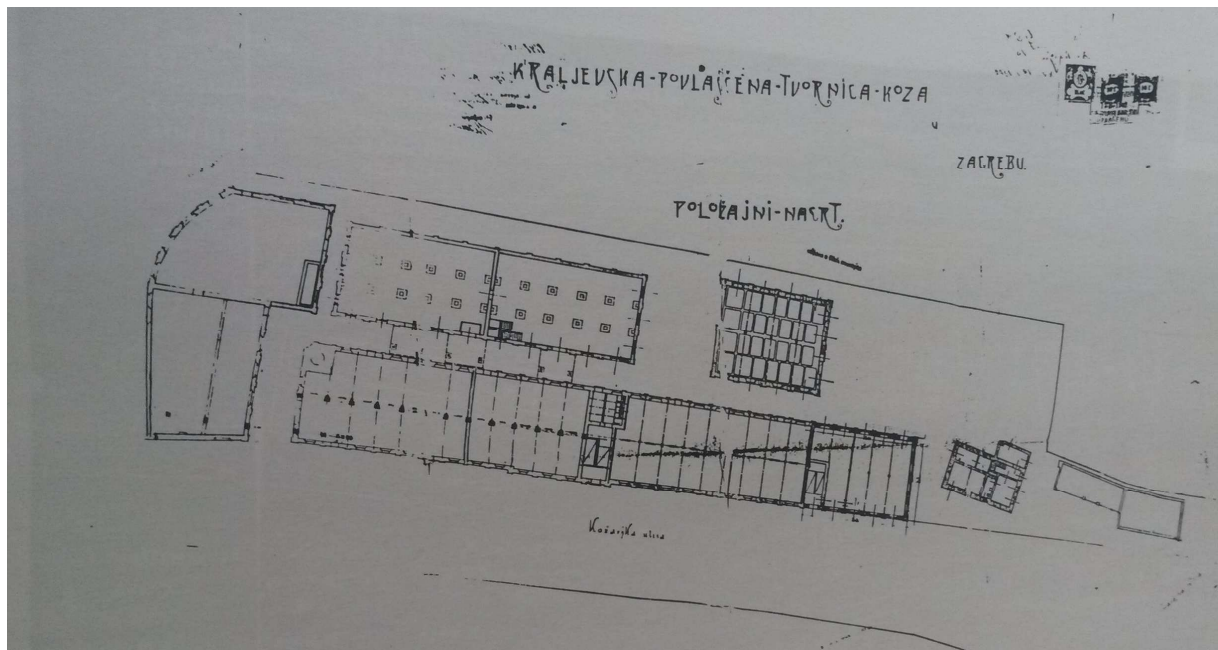
Sl. 52

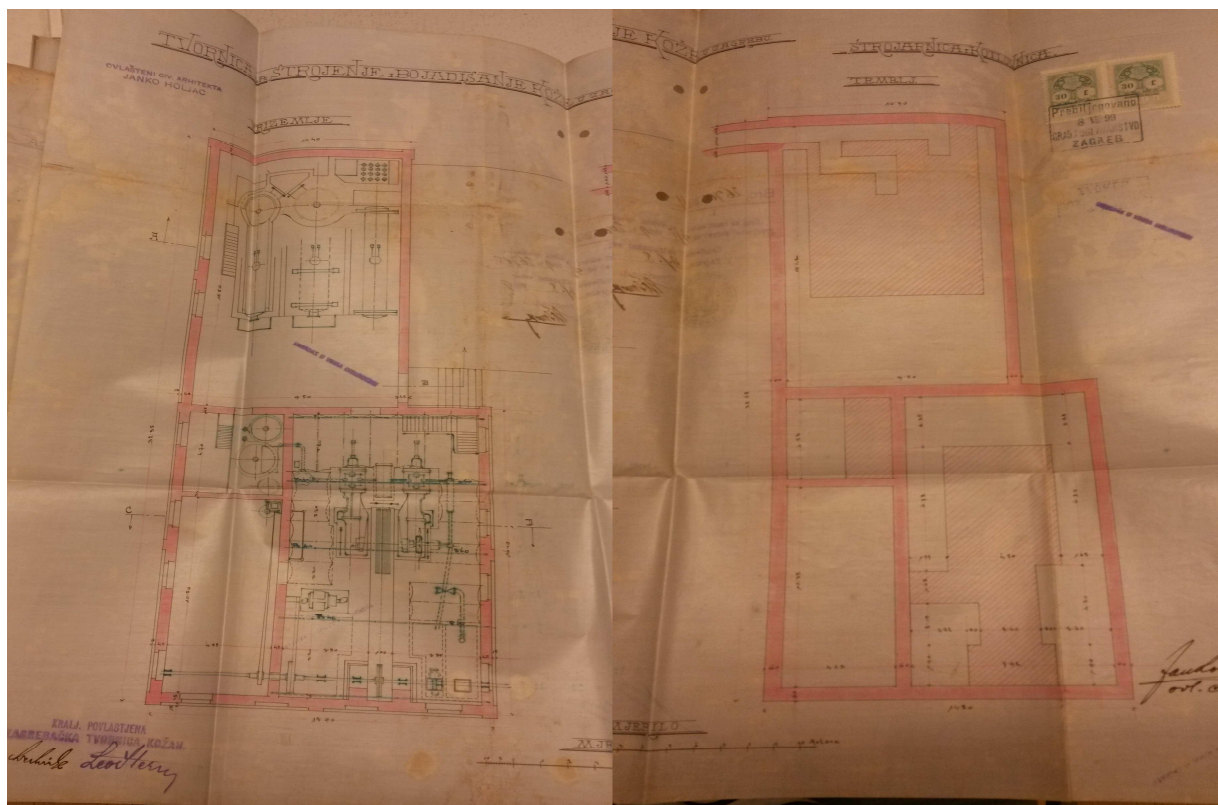
Sl. 53

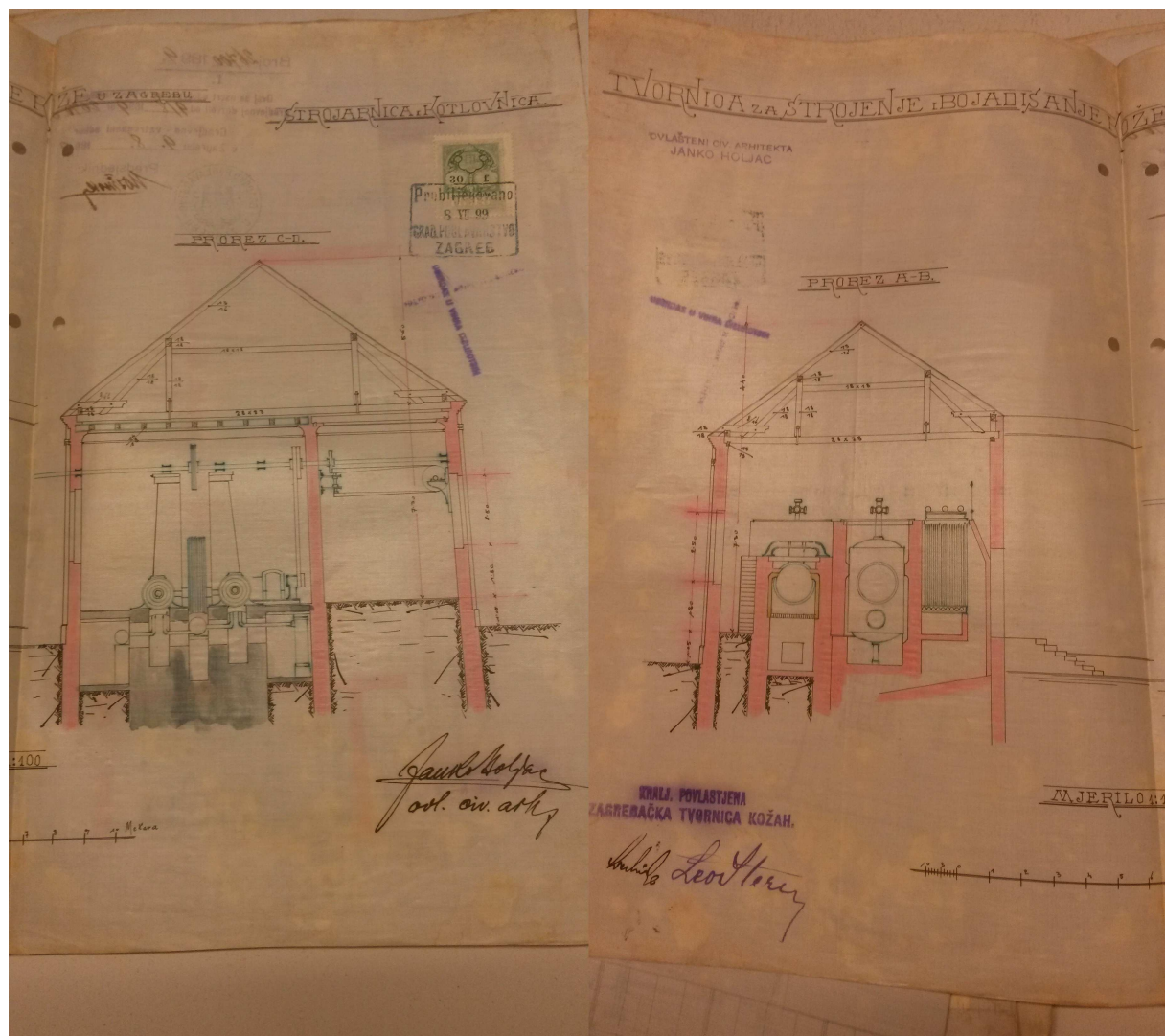
Sl. 54

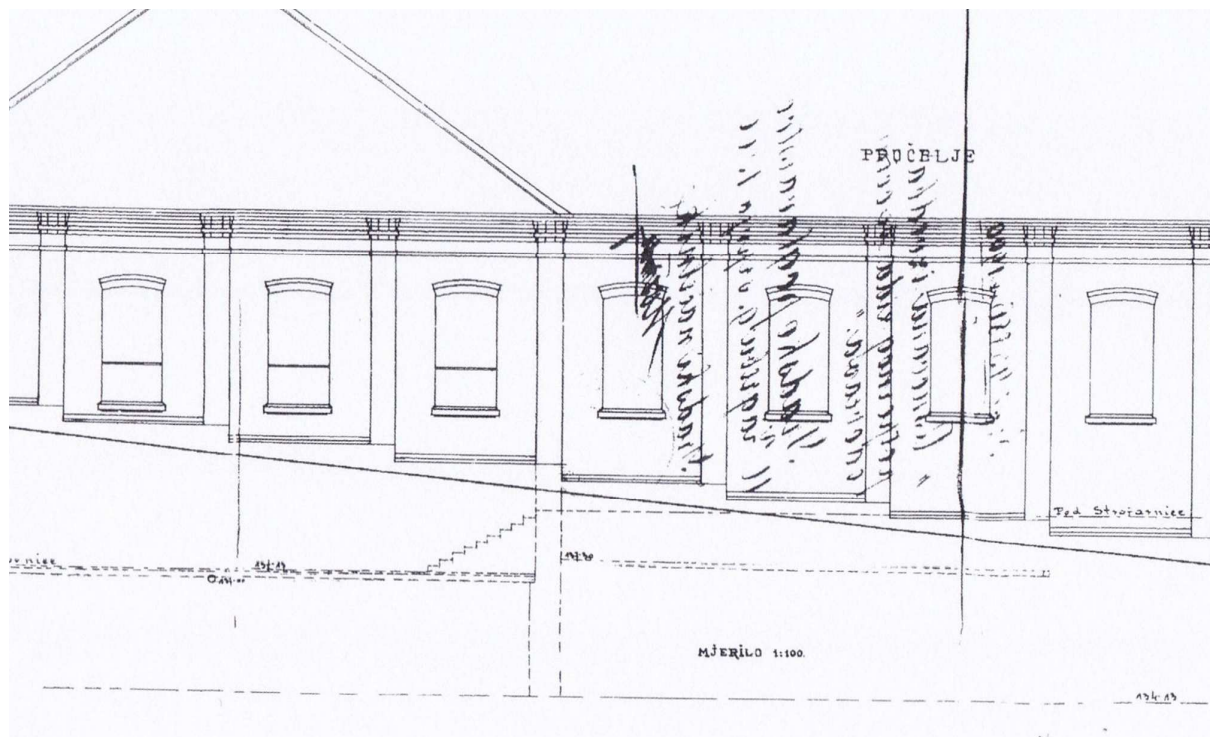
Sl. 55

Sl. 56

Sl. 57

Sl. 58

Sl. 59

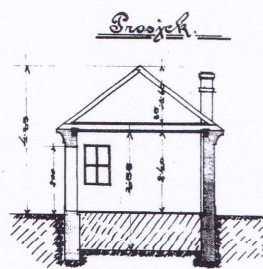
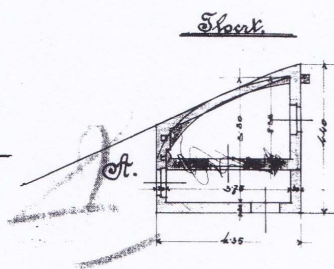
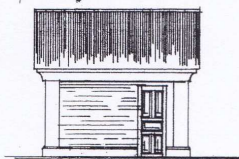
Sl. 59 a

Dr. povlašćena tvornica koža u Zagrebu.

OVLAŠĆENI OV. ARHITEKTA
JANKO HOLJAC

Smica za pozivlje.

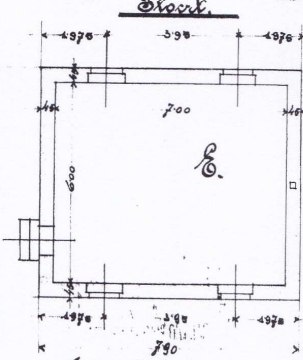
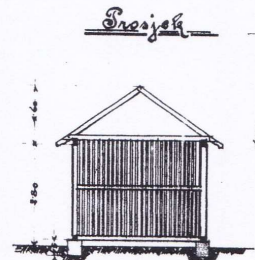
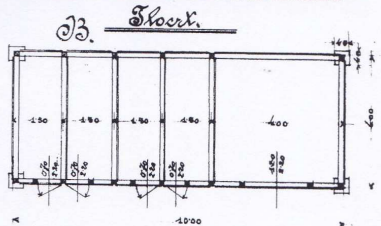
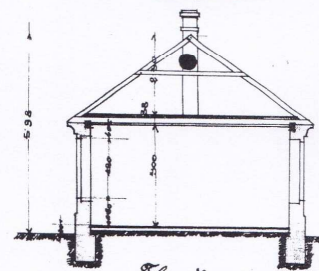
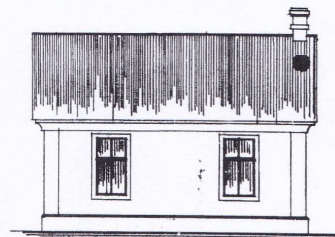
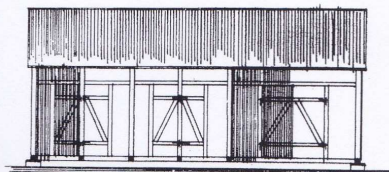

Drvarnice.

Projeke.

Projeke.

Projeke.

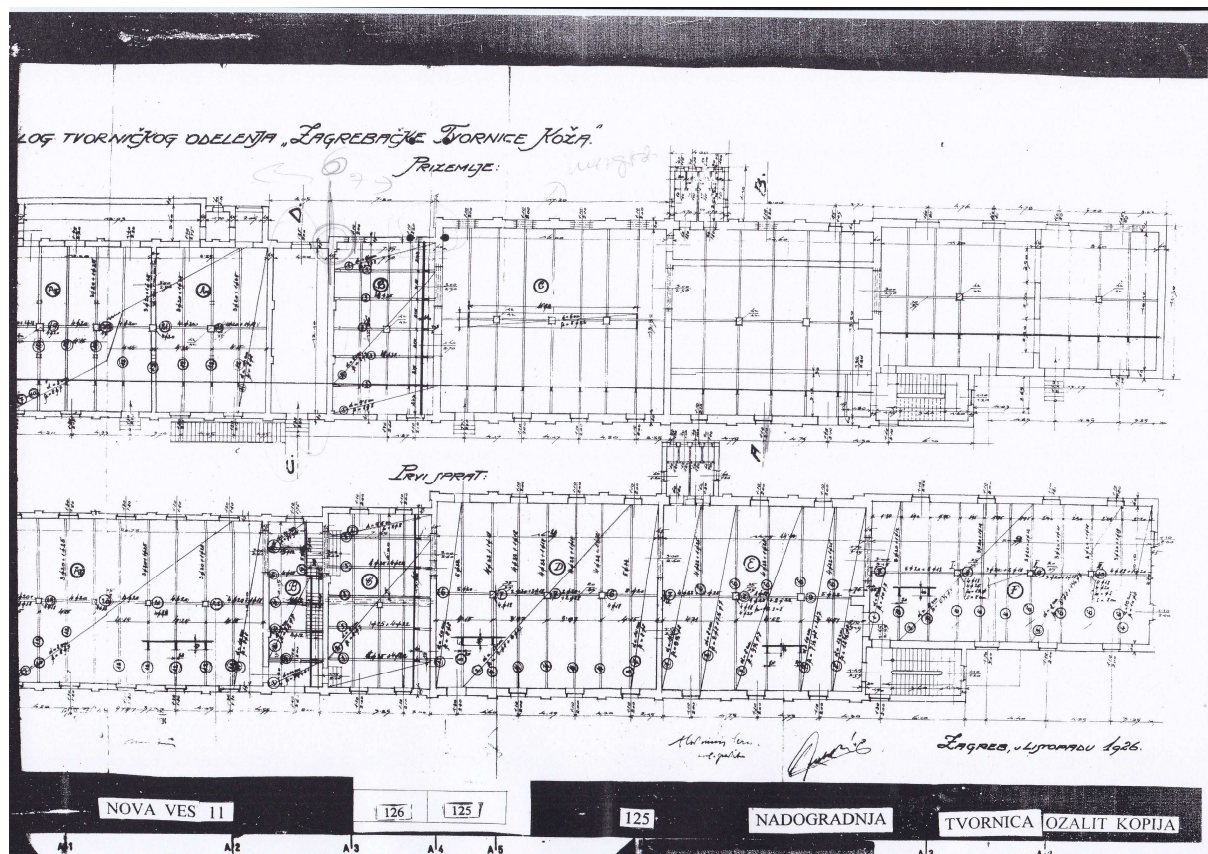
KNALJ. POVLAŠĆENI
ZAGREBAČKA TVORNICA KOŽAH.

316 jerilo = 1:100.

Levičević

Janković
ovl. arh. atk.

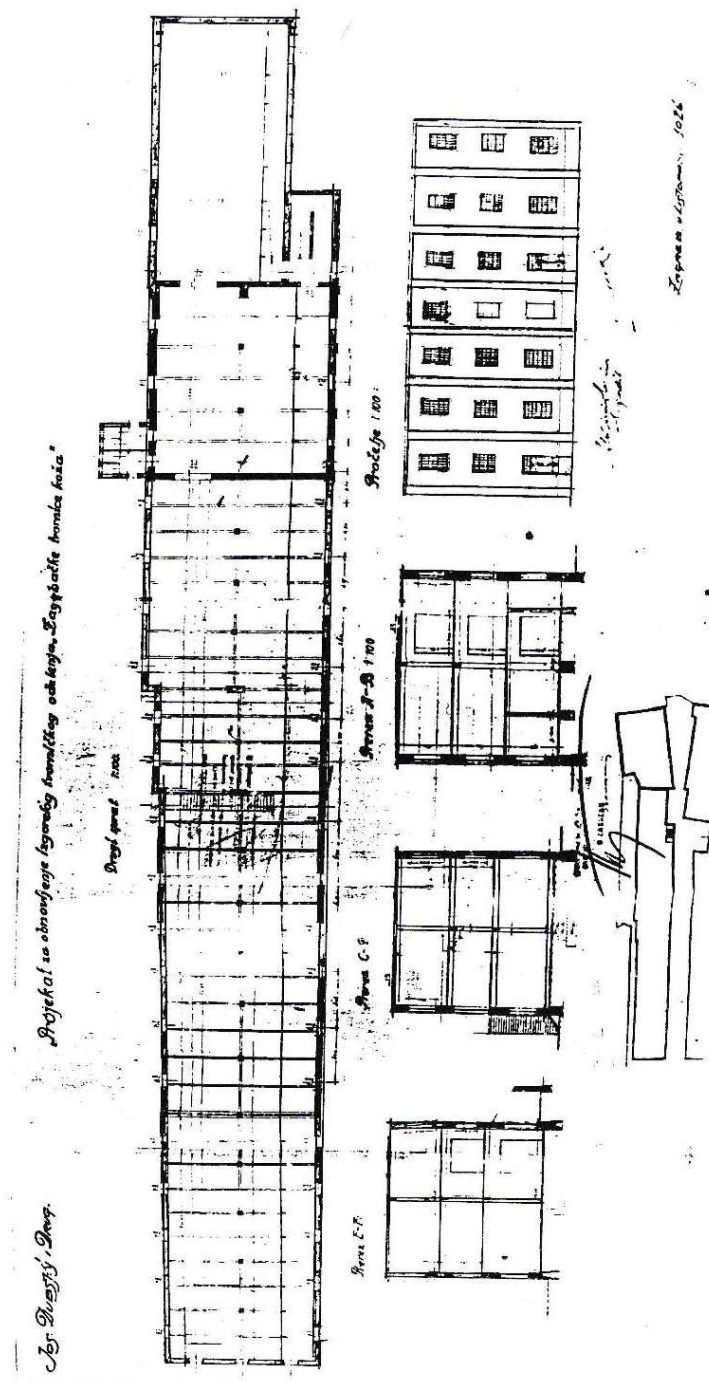
SVILENI PAPIR

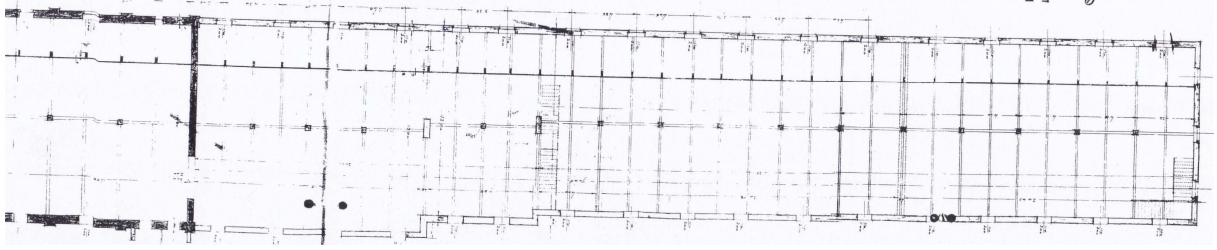

Sl. 60

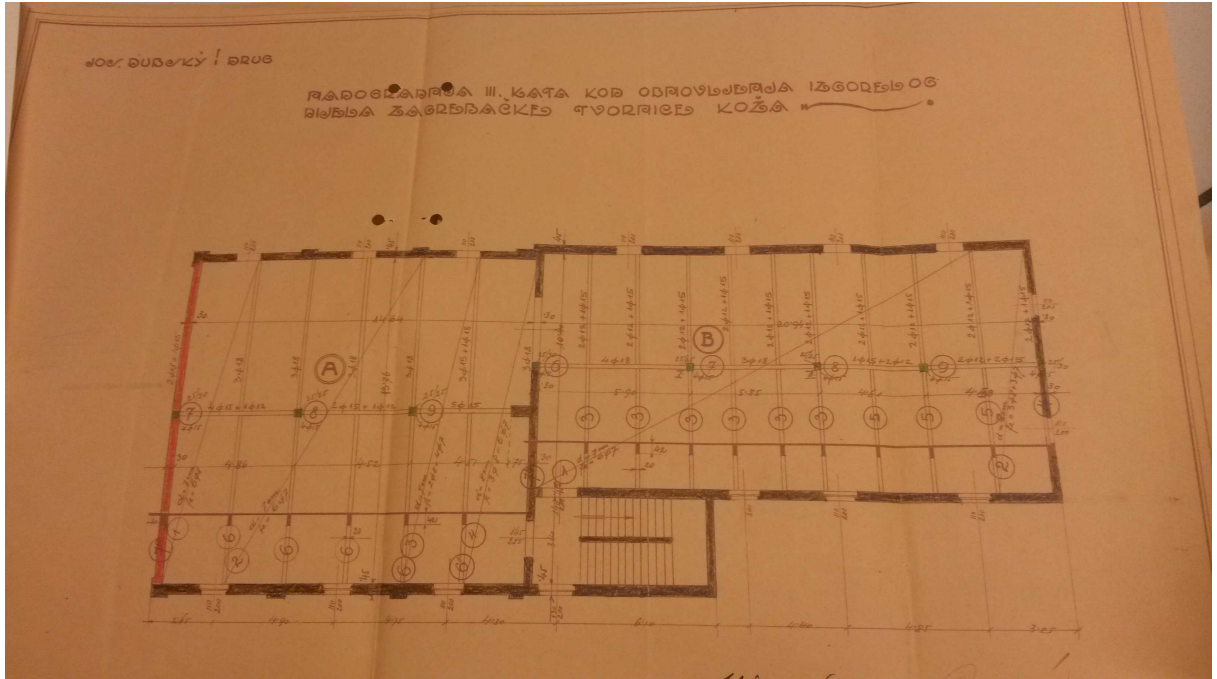
Adaptacija i nadogradnja dvorišnog objekta tvornica koža.
 Arh. J. Dubsky. 1926.

P50

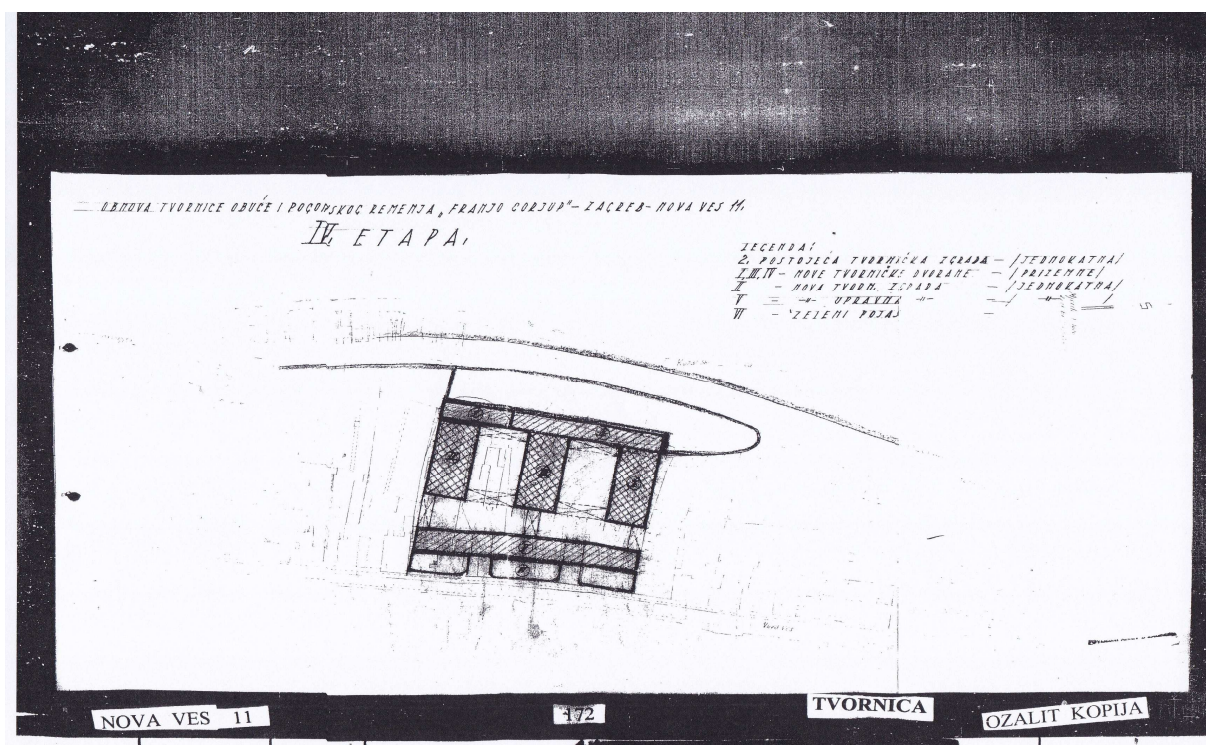

Sl. 62

Sl. 63

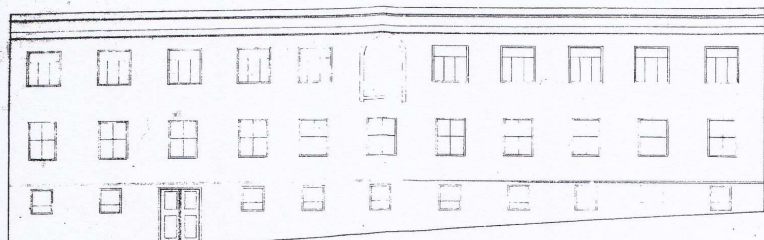

Sl. 66

NOVA VES 19

Fasada zgoraj i zgoraj, vidi.

„Remen“ Mj. 1:100

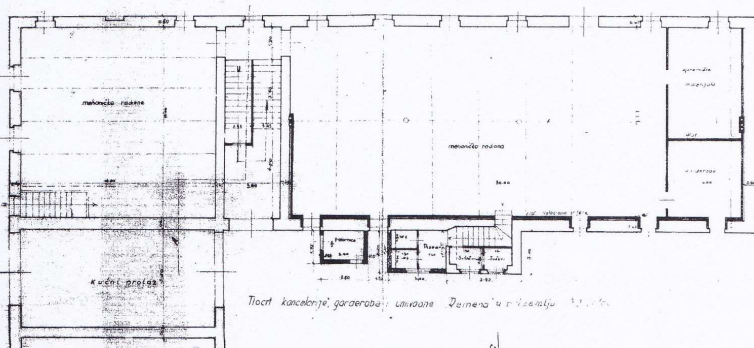
Legende

- 1 Staj se preuzimanja sreće
2 Staj se rezanja kafe
3 Božice se moljenja
4 Staj se izletanja na vodu
5 Srećo
6 Staj se razgovora, noćnih
7 Staj se stvaranja
8 Izlaska kupa u hladu mušket
9 Staj
10 Staj se stvaranja mušket

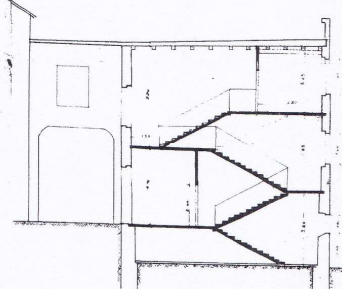
 $\Delta_{\text{H}_2\text{O}}$ 4.0°

1. Was?
2. Soll es passieren?
3. Worin besteht es?
4. Worin besteht das Problem?
5. Soll?
6. Was ist möglich zu passieren?
7. Worin besteht das Problem?
8. Soll?
9. Worin besteht das Problem?
10. Worin besteht das Problem?
11. Worin besteht das Problem?
12. Worin besteht das Problem?
13. Worin besteht das Problem?
14. Worin besteht das Problem?
15. Worin besteht das Problem?
16. Worin besteht das Problem?
17. Worin besteht das Problem?
18. Worin besteht das Problem?
19. Worin besteht das Problem?
20. Worin besteht das Problem?

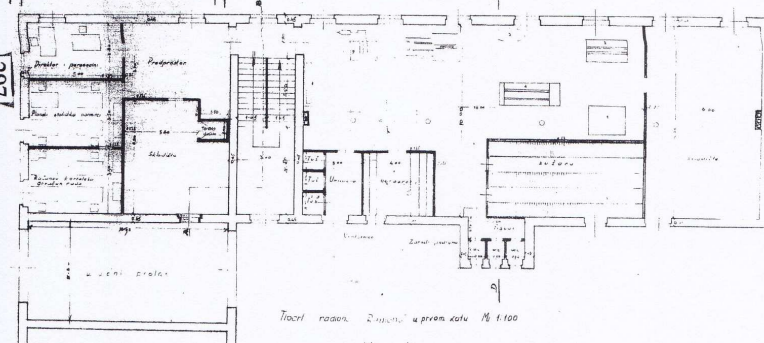
Titert. mehanick. grubost u podrumu $M_j = 100$

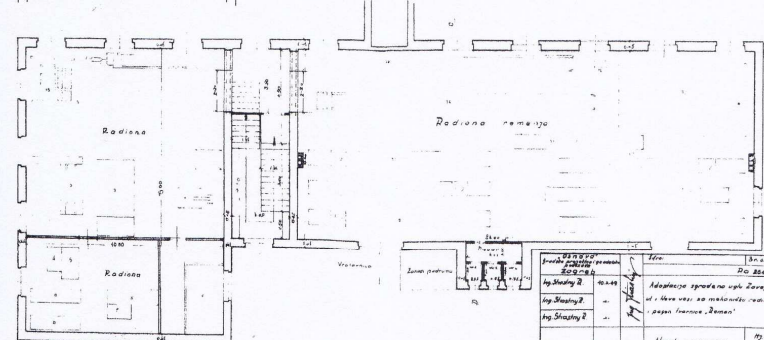
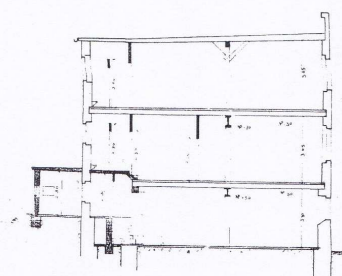
Tlocht' kancelarije* gardsaroba: umirobna Dymeng'u r'izemliu 12.10

Progen C-D N₁ 41000

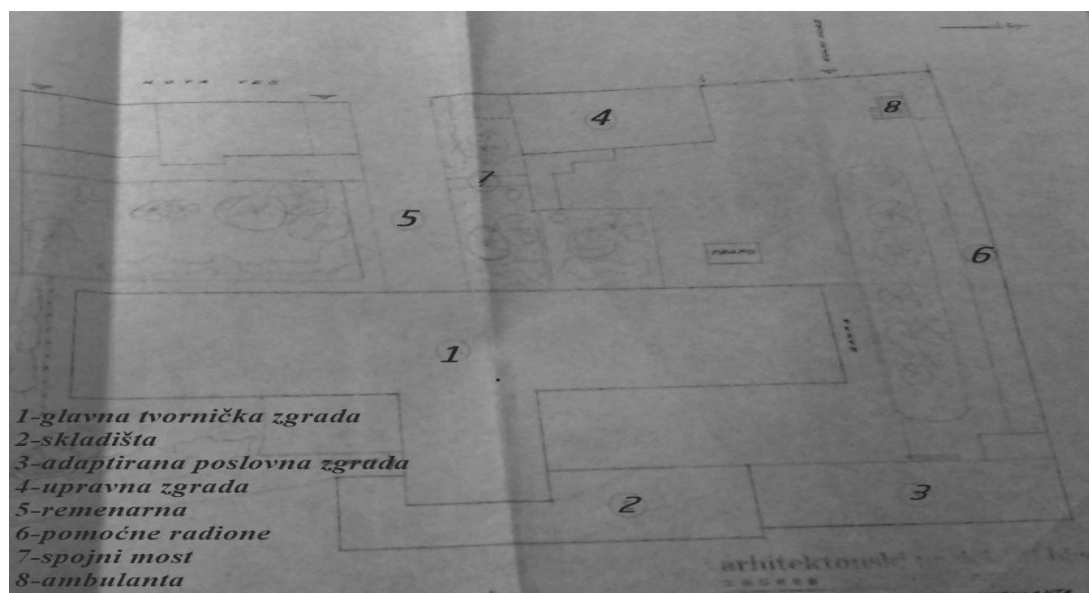

Prosti račun: $200000 \cdot 1,100$

[illegible]

Glenn du Preez

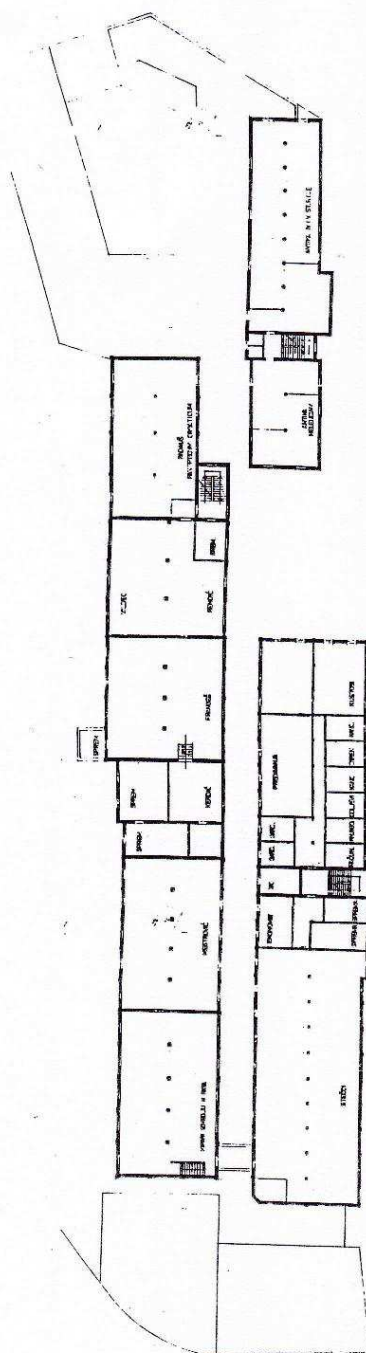
OZALIT KOPIJA

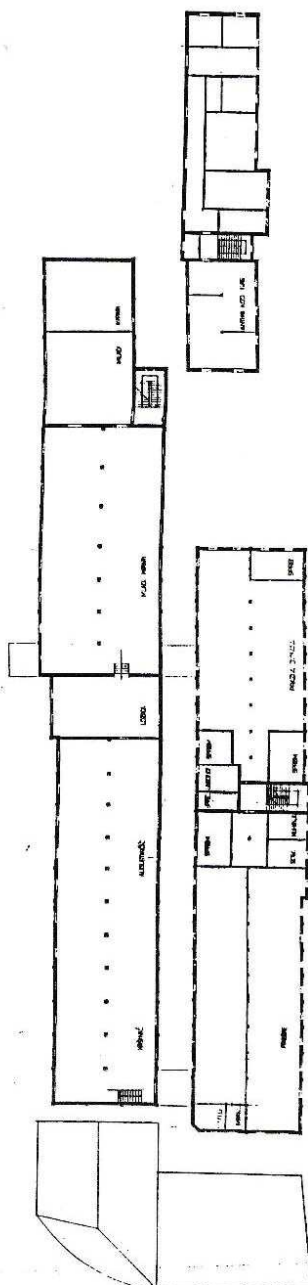
Sl. 68

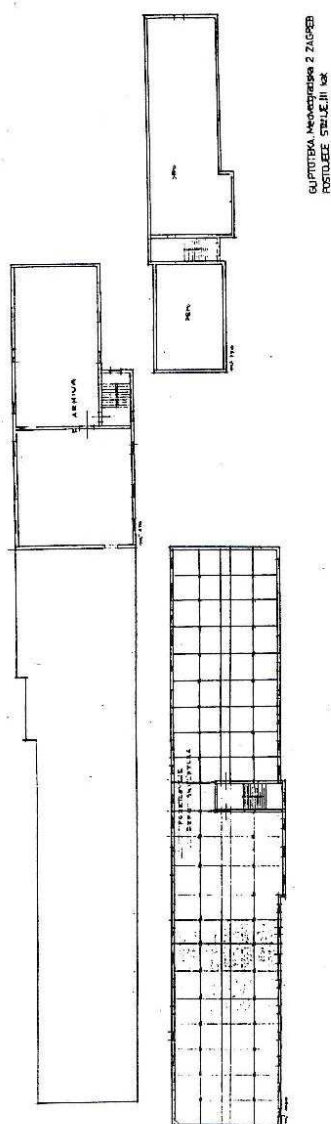

GLIPTOTEKA, POSTOJEĆE STANJE, 2 DUG
POSTOJEĆE STANJE, 188

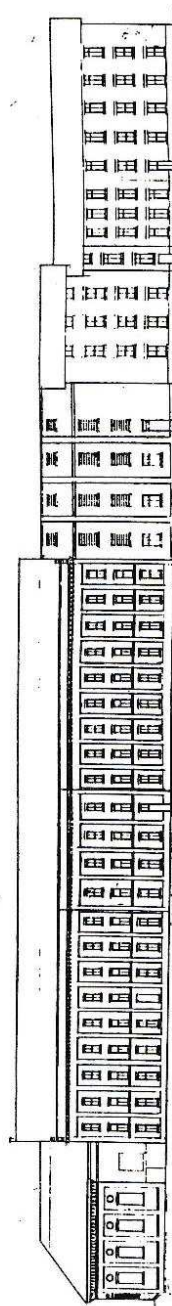

GLJPTOTEKA, Medicogradiska 2 ZAGREB
POSTOJEĆE STANJE, II kat

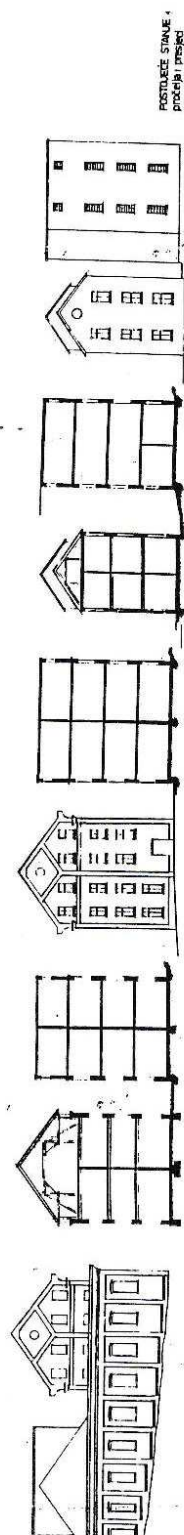

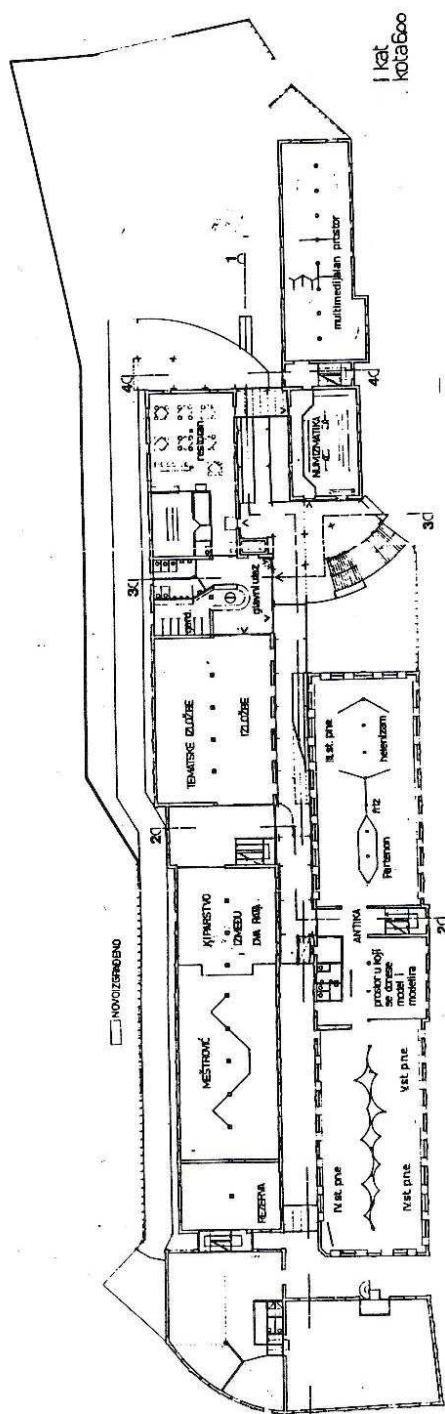
GLIPTOTEKA, POSTOJEĆE STANJE, 3. KAT
POSTOJEĆE STANJE II KAT

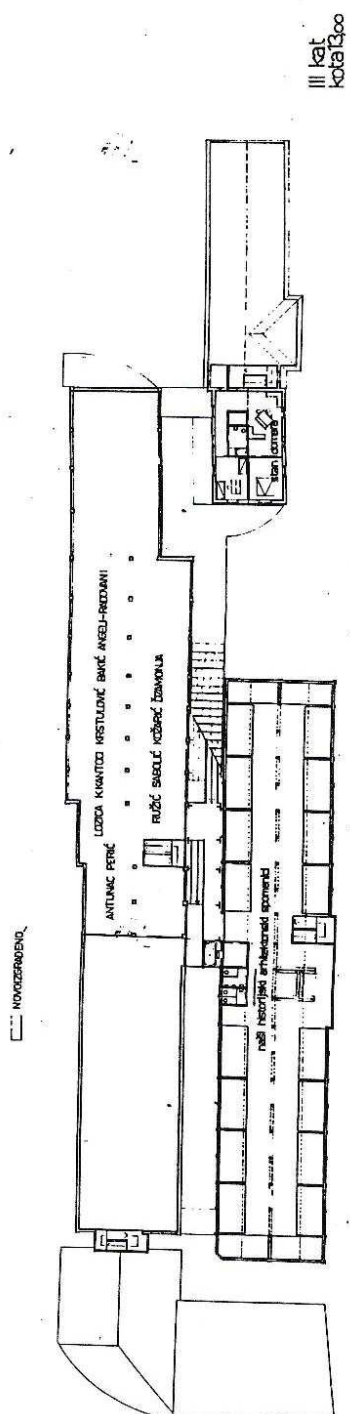
GLIPTOTEKA, Medvedgradska 2, ZAGREB
POSTOJEĆE STANJE
pogled sa zapadne ulične pročelje

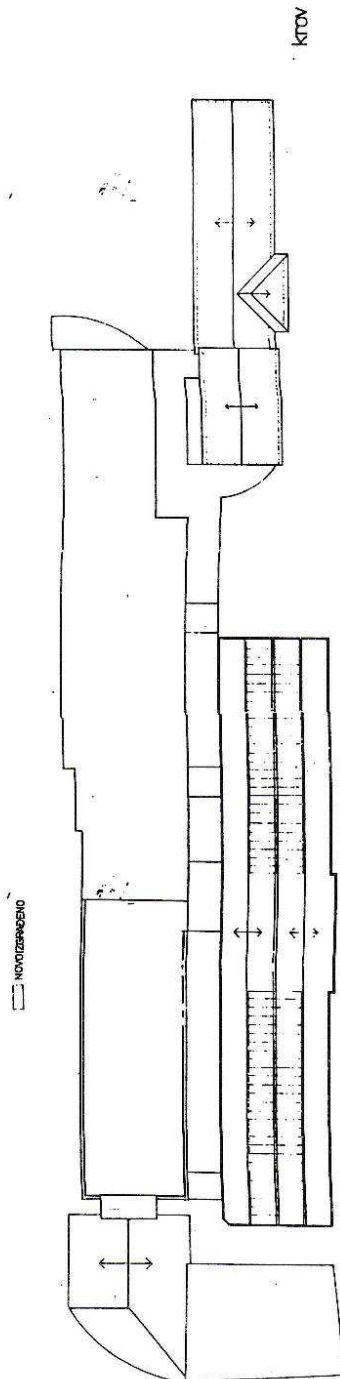

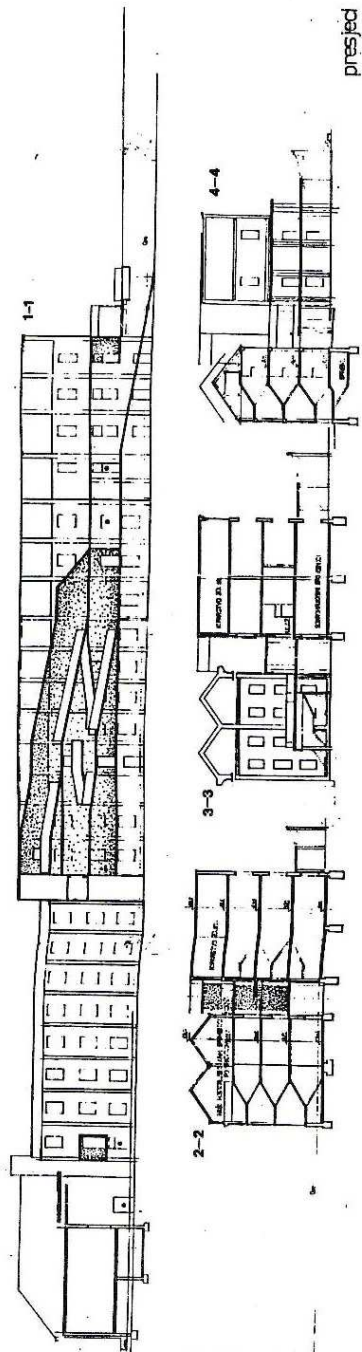
S1. 75 a

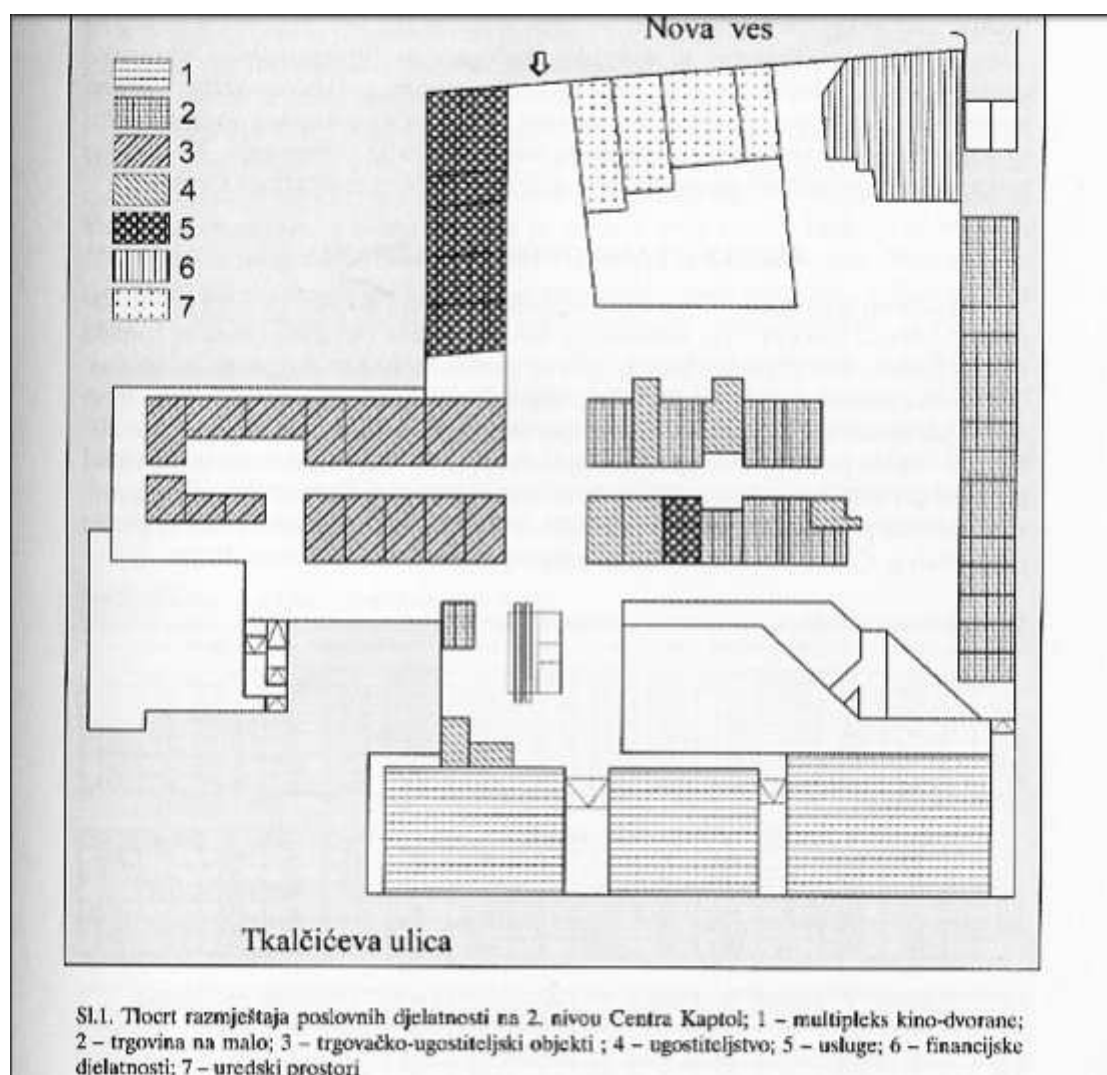

111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

Sl. 75 e

P72/6

Sl. 76

Sl. 77 Pogled na bočno pročelje objekta br. 4

Sl. 78. Objekti br. 10 i 11 nove tvornice

Sl. 79. Pogled na bočno pročelje zgrade br. 11

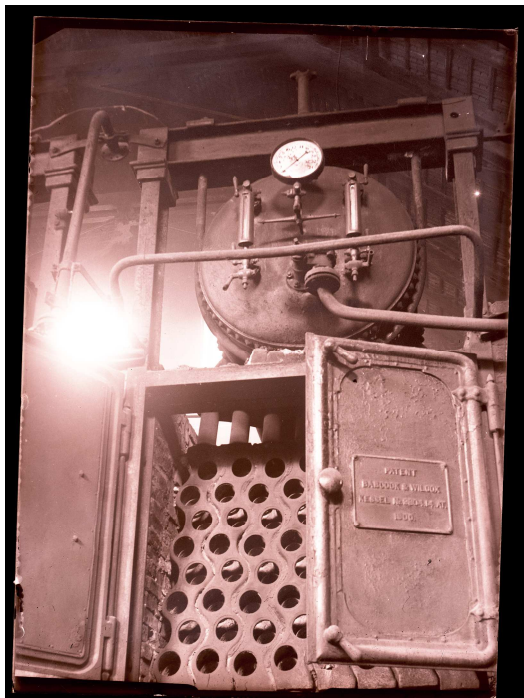
Sl. 80. Uklanjanje objekta br. 13

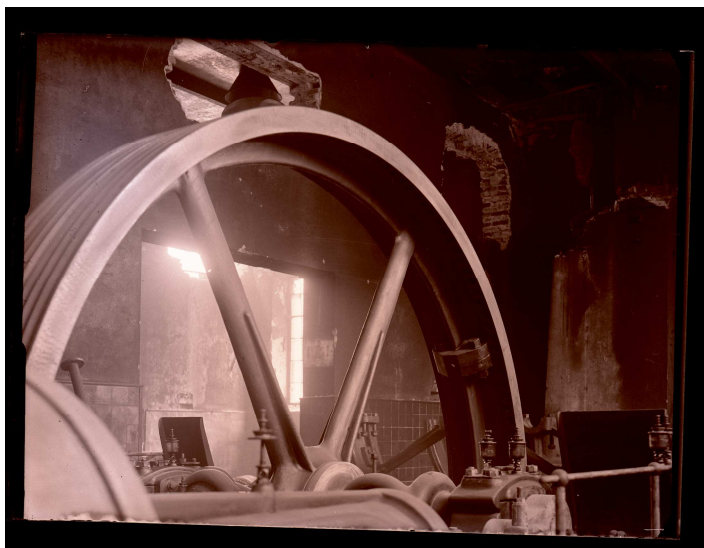
Sl. 81. Pogled na spoj između zgrada br. 4 i 6

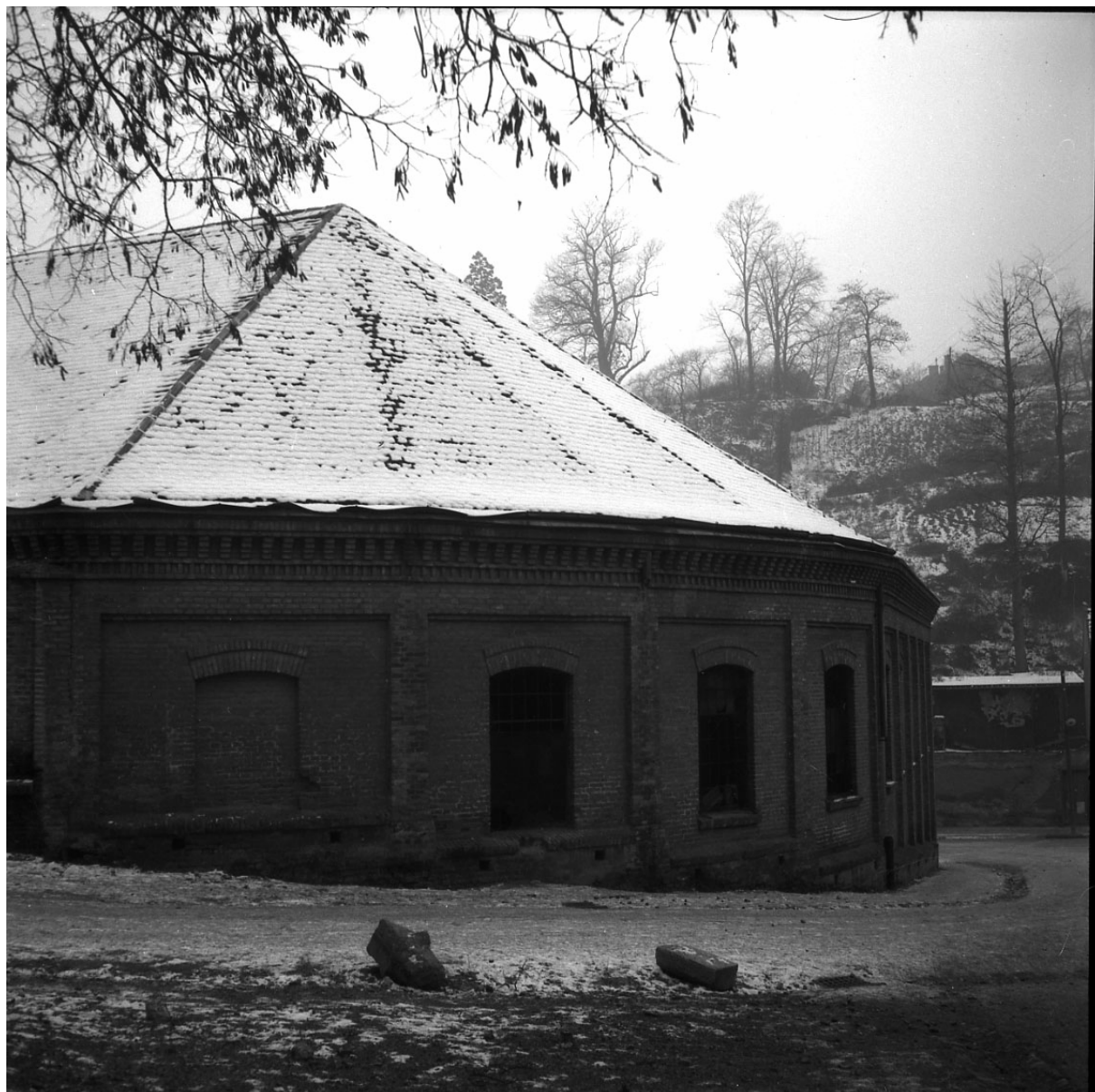
Sl. 82. Pogled na bočno pročelje objekta br. 6 i na objekt br. 13

Sl. 83

Sl. 84

Sl. 85. Pogled na zid strojarnice i kotlovnice

Sl. 86. Pogled na pročelje zgrade br. 8

Sl. 87. Pogled na pročelje objekta br. 10

Sl. 88

Sl. 89. Uklanjanje objekta br. 13

Sl. 90

Sl. 91

INV. OZN.: G/A-18	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
--------------------------	--

Inventarna oznaka: G/A-18
Vrsta dokumenta: negativ
Medij: film
Format:
Stalni smještaj:
Svrha snimanja: dokumentacija
Odgovorna osoba: Magdalena Getaldić (Datum: 11.05.2015.)

Izrada / Snimanje:
 fotograf: (Gipsoteka, 1940.)

Teme:

Predmet snimanja: Gipsoteka, Zgrade u Medvedgradskoj br. 2, 1940.

Napomena:

Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

Prijepis natpisa:

Veze s muzejskim predmetima:

INV. OZN.: G/A-19	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
--------------------------	--

Inventarna oznaka: G/A-19
Vrsta dokumenta: negativ
Medij: film
Format:
Stalni smještaj:
Svrha snimanja: dokumentacija
Odgovorna osoba: Magdalena Getaldić (Datum: 28.04.2015.)

Izrada / Snimanje:
 fotograf: (1940.)

Teme:

Predmet snimanja: Gipsoteka, zgrade: Zgrada antičke zbirke, 1940.

Napomena:

Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

Prijepis natpisa: A/19 – Zgrada antičke zbirke, 1940.

Veze s muzejskim predmetima:

INV. OZN.: G/A-20	Pogled na zgrade	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
--------------------------	-------------------------	--

Inventarna oznaka: G/A-20
Vrsta dokumenta: negativ
Medij: film
Format:
Stalni smještaj: arhiv negativa Gipsoteka
Svrha snimanja: dokumentacija
Odgovorna osoba: Magdalena Getaldić (Datum: 07.05.2015.)

Izrada / Snimanje:
 fotograf: (Gipsoteka, 1940.)

Teme:

Predmet snimanja: Pogled na zgrade Gipsoteke snimljeno 1940.

Napomena:

Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

Prijepis natpisa:

Fototeka:

- Pogled na zgrade Gipsoteke (F-37) (2016)

Veze s muzejskim predmetima:

INV. OZN.: G/A-25	Vratarnica	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
--------------------------	-------------------	--

Inventarna oznaka: G/A-25
Vrsta dokumenta: negativ
Medij: film
Format:
Stalni smještaj: arhiv negativa Gipsoteka
Svrha snimanja: dokumentacija
Odgovorna osoba: Magdalena Getaldić (Datum: 08.05.2015.)

Izrada / Snimanje:
 fotograf: (Gipsoteka)

Teme:

Predmet snimanja: Vratarnica Gipsoteke snimljeno 1940.

Napomena:

Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

Prijepis natpisa:

Fototeka:

- Pogled vratarnicu Gipsoteke (F-69) (2016)

Veze s muzejskim predmetima:

INV. OZN.: G/A-20	Pogled na zgrade	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
--------------------------	-------------------------	--

Inventarna oznaka: G/A-20
Vrsta dokumenta: negativ
Medij: film
Format:
Stalni smještaj: arhiv negativa Gipsoteka
Svrha snimanja: dokumentacija
Odgovorna osoba: Magdalena Getaldić (Datum: 07.05.2015.)

Izrada / Snimanje:
 fotograf: (Gipsoteka, 1940.)

Teme:

Predmet snimanja: Pogled na zgrade Gipsoteke snimljeno 1940.

Napomena:

Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

Prijepis natpisa:

Fototeka:

- Pogled na zgrade Gipsoteke (F-37) (2016)

Veze s muzejskim predmetima:

INV. OZN.: G/A-25	Vratarnica	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
--------------------------	-------------------	--

Inventarna oznaka: G/A-25
Vrsta dokumenta: negativ
Medij: film
Format:
Stalni smještaj: arhiv negativa Gipsoteka
Svrha snimanja: dokumentacija
Odgovorna osoba: Magdalena Getaldić (Datum: 08.05.2015.)

Izrada / Snimanje:
 fotograf: (Gipsoteka)

Teme:

Predmet snimanja: Vratarnica Gipsoteke snimljeno 1940.

Napomena:

Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

Prijepis natpisa:

Fototeka:

- Pogled vratarnicu Gipsoteke (F-69) (2016)

Veze s muzejskim predmetima:

INV. OZN.: G/A-28	Prolaz između zgrada	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
--------------------------	----------------------	---------------------------------------

Inventarna oznaka: G/A-28
Vrsta dokumenta: negativ
Medij: film
Format:
Stalni smještaj: arhiv negativa Gipsoteka
Svrha snimanja: dokumentacija
Odgovorna osoba: Magdalena Getaldić (Datum: 11.05.2015.)

Izrada / Snimanje:
 fotograf: (Gipsoteka, 1946.)

Teme:

Predmet snimanja: Snimljen je prolaz između zgrada Gipsoteke 1946.g.

Napomena:

Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

Prijepis natpisa:

Veze s muzejskim predmetima:

INV. OZN.: G/A-36	Ulaz sa vratarnicom	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
--------------------------	---------------------	---------------------------------------

Inventarna oznaka: G/A-36
Vrsta dokumenta: negativ
Medij: film
Format:
Stalni smještaj: arhiv negativa Gipsoteka
Svrha snimanja: dokumentacija
Odgovorna osoba: Magdalena Getaldić (Datum: 08.05.2015.)

Izrada / Snimanje:
 fotograf: (Gipsoteka, 1946.)

Teme:

Predmet snimanja: Snimljen je ulaz sa vratarnicom Gipsoteke 1946.

Napomena:

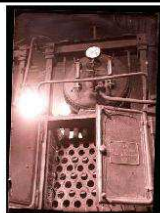
Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

Prijepis natpisa:

Veze s muzejskim predmetima:

INV. OZN.: G/A-52	Strojarnica, unutrašnjost	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
--------------------------	----------------------------------	--

Inventarna oznaka: G/A-52
Vrsta dokumenta: staklena ploča
Medij: staklo
Format:
Stalni smještaj: arhiv negativa Gipsoteka
Svrha snimanja: dokumentacija
Odgovorna osoba: Magdalena Getaldić (Datum: 11.05.2015.)

Izrada / Snimanje:
 fotograf: (Gipsoteka, 11.1948.)
Teme:

Predmet snimanja: Snimljena je unutrašnjost strojarnice Gipsoteke u 11. mj. 1948.g.

Napomena:

Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

Prijepis natpisa:

Fototeka:

- Kotlovnica, unutrašnjost (F-3) (2015)

Veze s muzejskim predmetima:

INV. OZN.: G/A-54	Strojarnica, unutrašnjost	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
--------------------------	----------------------------------	--

Inventarna oznaka: G/A-54
Vrsta dokumenta: staklena ploča
Medij: staklo
Format:
Stalni smještaj: arhiv negativa Gipsoteka
Svrha snimanja: dokumentacija
Odgovorna osoba: Magdalena Getaldić (Datum: 11.05.2015.)

Izrada / Snimanje:
 fotograf: (Gipsoteka, 11.1948.)
Teme:

Predmet snimanja: Snimljena je unutrašnjost strojarnice Gipsoteke u 11. mj. 1948.g.

Napomena:

Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

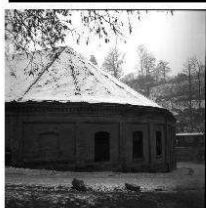
Prijepis natpisa:

Fototeka:

- Strojarnica, unutrašnjost (F-1) (2015)

Veze s muzejskim predmetima:

INV. OZN.: G/A-58	Kotlovnica	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
--------------------------	-------------------	--

Inventarna oznaka: G/A-58
Vrsta dokumenta: negativ
Medij: film
Format:
Stalni smještaj: arhiv negativa Gipsoteka
Svrha snimanja: dokumentacija
Odgovorna osoba: Magdalena Getaldić (Datum: 08.05.2015.)

Izrada / Snimanje:
 fotograf: (Gipsoteka)
Teme:

Predmet snimanja: Snimljen je eksterijer zgrade Kotlovnice Gipsoteke

Napomena:

Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

Prijepis natpisa:

Veze s muzejskim predmetima:

INV. OZN.: G/A-61	Strojarnica	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
--------------------------	--------------------	--

Inventarna oznaka: G/A-61
Vrsta dokumenta: negativ
Medij: film
Format:
Stalni smještaj: arhiv negativa Gipsoteka
Svrha snimanja: dokumentacija
Odgovorna osoba: Magdalena Getaldić (Datum: 08.05.2015.)

Izrada / Snimanje:
 fotograf: (Gipsoteka, 1949.)
Teme:

Predmet snimanja: Snimljen je Ulaz u Gipsoteku 1949.g.

Napomena:

Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

Prijepis natpisa:

Veze s muzejskim predmetima:

INV. OZN.: G/A-66	Zgrada antikne zbirke	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
--------------------------	------------------------------	--

Inventarna oznaka:	G/A-66	Izrada / Snimanje:	
Vrsta dokumenta:	negativ	fotograf:	(Gipsoteka, 1949.)
Medij:	film		
Format:			
Stalni smještaj:	arhiv negativa Gipsoteka	Teme:	
Svrha snimanja:	dokumentacija		
Odgovorna osoba:	Magdalena Getaldić (Datum: 11.05.2015.)		

Predmet snimanja: Snimljena je zgrada antikne zbirke Gipsoteke 1949.g.

Napomena:

Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

Prijepis natpisa:

Veze s muzejskim predmetima:

INV. OZN.: G/B-5	Rušenje zida	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
-------------------------	---------------------	--

Inventarna oznaka: G/B-5
Vrsta dokumenta: negativ
Medij: film
Format:
Stalni smještaj: arhiv negativa Gipsoteka
Svrha snimanja: dokumentacija
Odgovorna osoba: Magdalena Getaldić (Datum: 29.09.2015.)

Izrada / Snimanje:
 fotograf: (Gipsoteka, 1946.)

Teme:

Predmet snimanja: Snimljeno je rušenje zida 1946. g.

Napomena:

Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

Prijepis natpisa:

Veze s muzejskim predmetima:

INV. OZN.: G/B-8	Rušenje vratarnice	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
-------------------------	---------------------------	--

Inventarna oznaka: G/B-8
Vrsta dokumenta: negativ
Medij: film
Format:
Stalni smještaj: arhiv negativa Gipsoteka
Svrha snimanja: dokumentacija
Odgovorna osoba: Magdalena Getaldić (Datum: 29.09.2015.)

Izrada / Snimanje:
 fotograf: (Gipsoteka, 1946.)

Teme:

Predmet snimanja: Snimljeno je rušenje vratarnice 1946. g.

Napomena:

Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

Prijepis natpisa:

Fototeka:

- Rušenje vratarnice (F-75) (2016)
- Rušenje vratarnice (F-76) (2016)

Veze s muzejskim predmetima:

INV. OZN.: G/B-33	Ulaz u strojarnicu	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
-------------------	--------------------	---------------------------------------

Inventarna oznaka: G/B-33
Vrsta dokumenta: negativ
Medij: film
Format:
Stalni smještaj: arhiv negativa Gipsoteka
Svrha snimanja:
Odgovorna osoba: Magdalena Getaldić (Datum: 11.05.2015.)

Izrada / Snimanje:
 fotograf: (Gipsoteka)
Teme:

Predmet snimanja: Snimljen je prostor ulaza u strojarnicu

Napomena:

Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

Prijepis natpisa:

Veze s muzejskim predmetima:

INV. OZN.: G/B-49	Adaptacija prizemlja	Podzbirka: Knjiga negativa- Gipsoteka
-------------------	----------------------	---------------------------------------

Inventarna oznaka: G/B-49
Vrsta dokumenta: negativ
Medij: film
Format:
Stalni smještaj: arhiv negativa Gipsoteka
Svrha snimanja: dokumentacija
Odgovorna osoba: Magdalena Getaldić (Datum: 11.05.2015.)

Izrada / Snimanje:
 fotograf: (Gipsoteka)
Teme:

Predmet snimanja: Snimljena je adaptacija prizemlja Gipsoteke

Napomena: - prostor stalnog postava povijesne zbirke

Opis predmeta:

Veze s drugim fondovima:

Prijepis natpisa:

Fototeka:
 - Adaptacija prizemlja (F-118) (2016)
 - Adaptacija prizemlja (F-121) (2016)

Veze s muzejskim predmetima:

Sl. 92. Pročelje Gliptoteke (nekadašnje zgrade br. 4)

Sl. 93. Pogled na nekadašnju strojarnicu i kotlovnico (Mala ulica)

Sl. 94. Pogled na nekadašnju kotlovnico

Sl. 95. Pogled na nekadašnju strojarnicu (br. 2) Mala ulica

Sl. 96. Pogled na glavno pročelje strojarnice (br. 2) i nove tvornice (br. 4)

Slika 97. Pogled na glavno, ulazno pročelje zgrade br. 4, današnje Gliptoteke

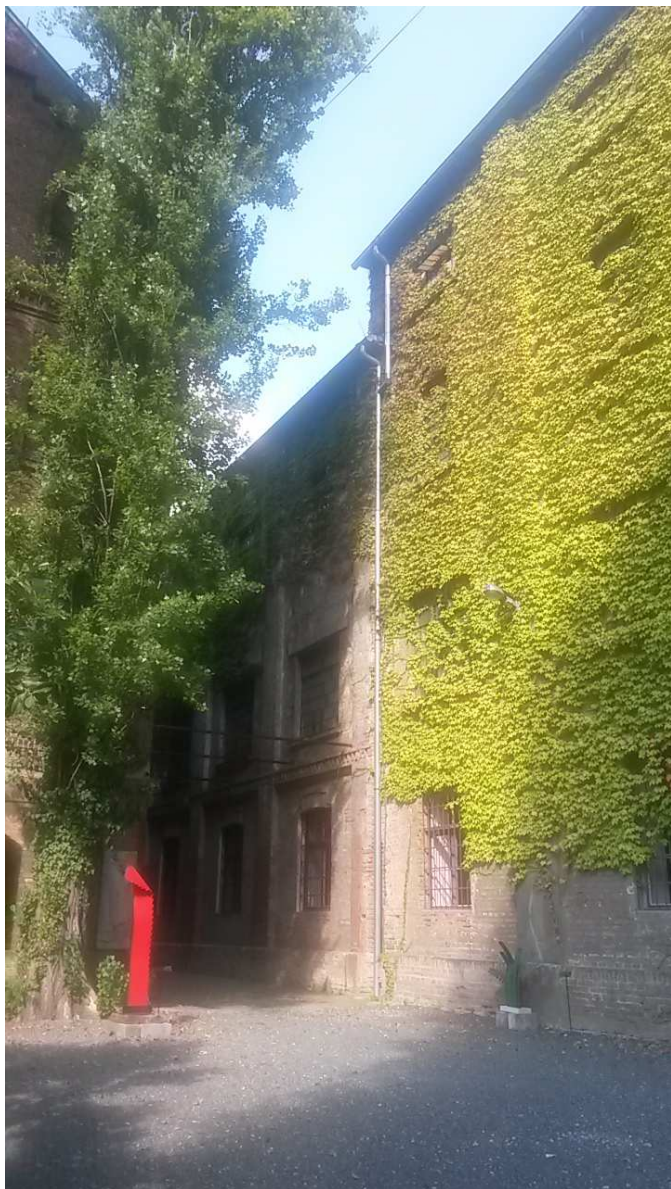
Sl. 98. Detalj pročelja- ulaz u Gliptoteku

Sl. 99. Pročelje zgrade br. 10

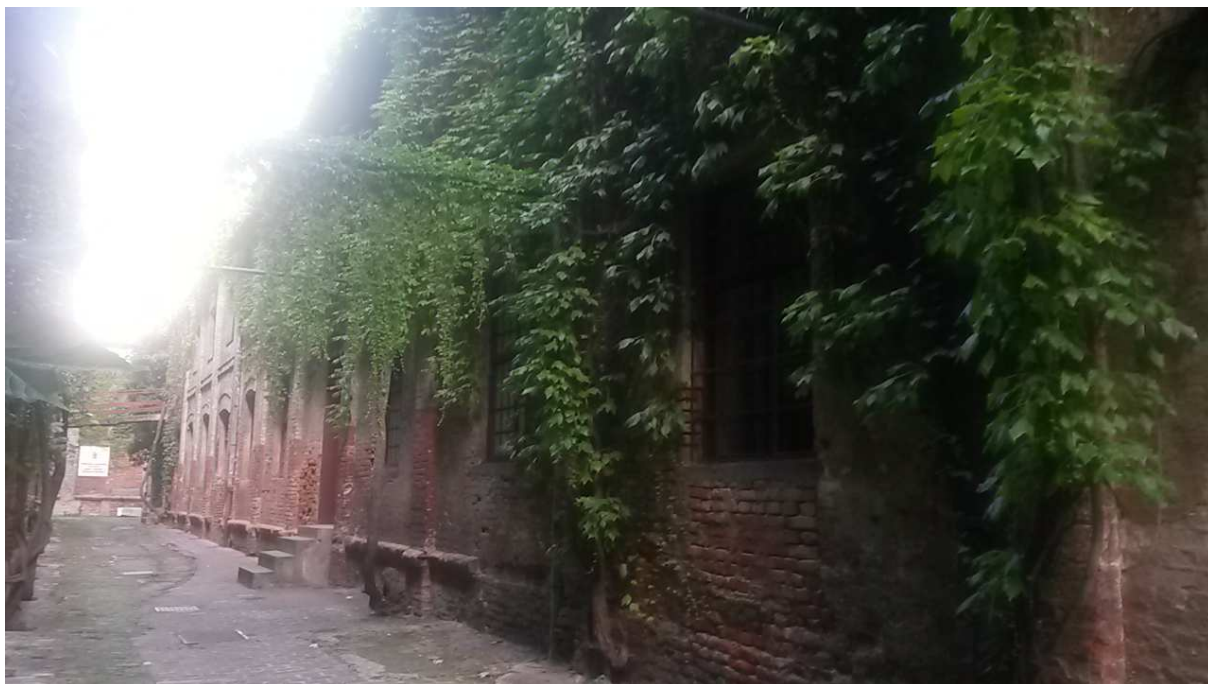
Sl. 100. Detalj pročelja zgrade br. 7

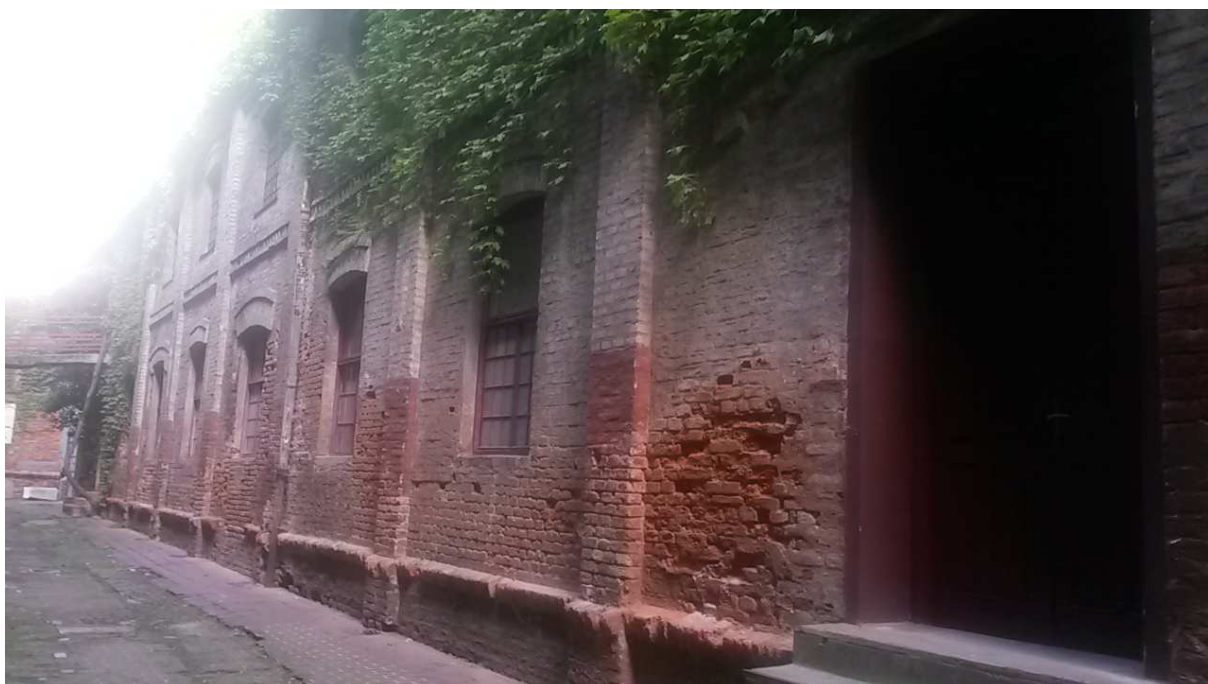
Sl. 101. Zgrade br. 7 i 8

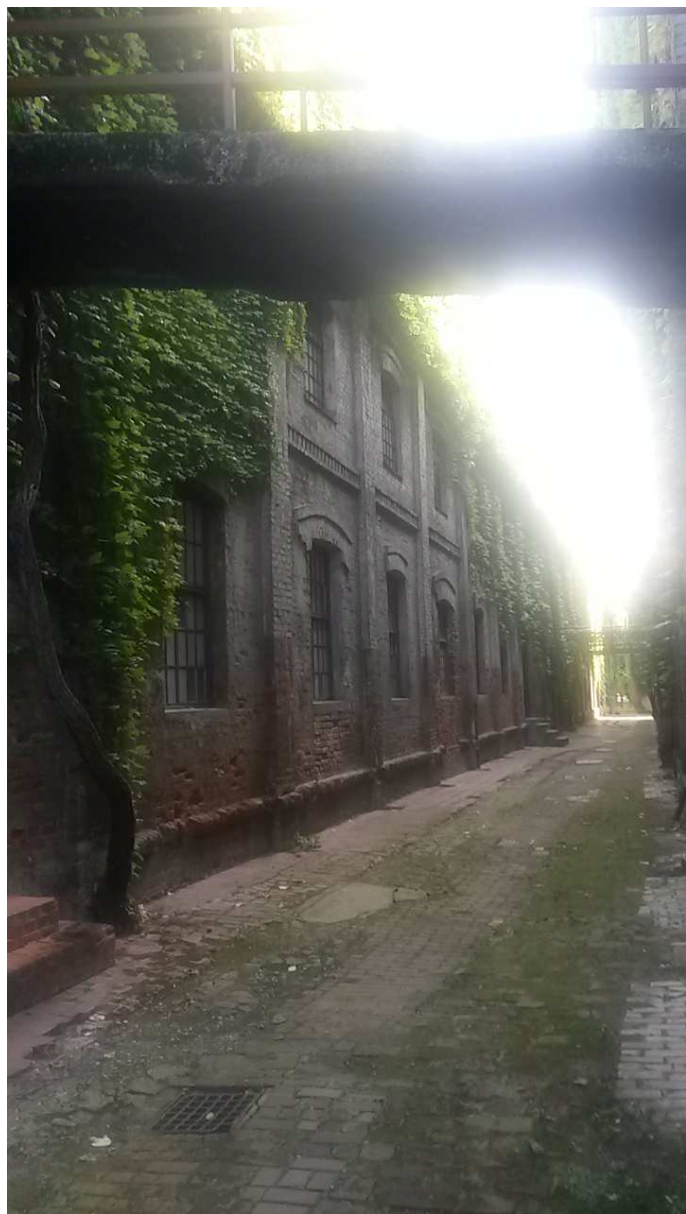
Sl. 102. Zgrada br. 8

Sl. 103. Zgrada br. 7 i 6

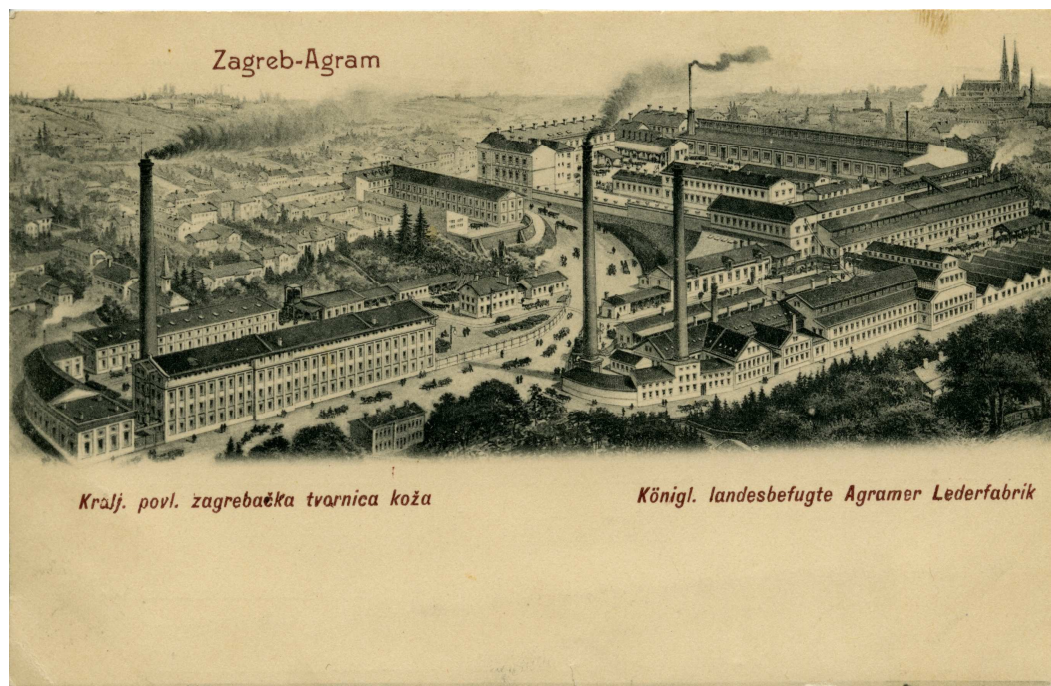
Sl. 104. Pročelje zgrade br. 6

Sl. 105. Detalj zgrade br. 6

Sl. 106. Tragovi nekadašnje pruge između zgrada br. 6 i 4

Sl. 107